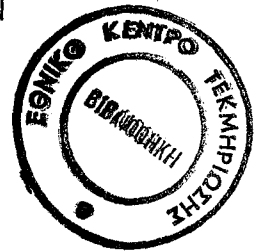

4B 2975
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

4 NOV. 1996

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΤΟΝ ΤΡΙΤΟ ΚΟΣΜΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΓΙΩΡΓΟΥ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗ

ΑΘΗΝΑ ΜΑΙΟΣ 1995

"Η έγκριση διδακτορικής διατριβής υπό του Παντείου Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν υποδηλοί την αποδοχή των
γνωμών του συγγραφέα"

(νόμος 5343/32, άρθρο 202§2)

Τα λόγια δεν μπορεί να περιγράψουν το κάθετί

Το μήνυμα της καρδιάς [και του πνεύματος] δεν μπορεί να δοθεί [μόνο] με
λόγια

Οποιος δέχεται τα λόγια κατά γράμμα, θα χαθεί

Αν δοκιμάσει να εξηγήσει με λόγια, δεν θα πετύχει στην ζωή του ΦΩΤΙΣΗ

Ζεν

ΤΟ ΛΑΚΩΝΙΖΕΙΝ ΕΣΤΙ ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ

Felix qui potuit rerum cognoscere causas

(ευτυχής είναι εκείνος που γνωρίζει τις αιτίες των πραγμάτων)

Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εργασία αυτή αποτελεί το επιστέγασμα μιας σχεδόν δεκαετούς προσπάθειας κατανόησης των διεθνών σχέσεων και μιας πενταετούς ερευνητικής ενασχόλησης με δυο ιδιαίτερα γνωσιολογικά πεδία του επιστημονικού αυτού χώρου, ήτοι τις στρατηγικές σπουδές και την διεθνή πολιτική οικονομία. Οτι καταγράφεται στην εργασία αυτή εδράζεται τόσο στην επιστημονική θεωρητική κατάρτιση, την μελέτη, την έρευνα και την ανάλυση εμπειρικών δεδομένων, όσο και στην εν γένει εμπειρία ζωής που έχω αποκομίσει έως σήμερα.

Για την πρώτη ωφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Δάσκαλό μου καθηγητή κ. Ανδρέα Κούτρη όχι μόνον διότι στάθηκε αρωγός και σύμβουλος καθ' όλη την διάρκεια εκπόνησης της διατριβής αυτής, αλλά και διότι απετέλεσε τον εμψυχωτή αυτής της προσπάθειας εξ αρχής. Ιδιαίτερες ευχαριστίες ωφείλω επίσης στον συνάδελφο Δρ. Stephen Ayodedji Ogunyemi για την πολύτιμη βοήθειά του στην ανεύρεση στοιχείων και τις χρησιμότερες και καίριες παρατηρήσεις του καθώς και στον Δρ Χρήστο Θεοδωρόπουλο για τις συμβουλές του. Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες ωφείλω στον καθηγητή κ. Ιωάννη Βαβούρα για τις χρησιμότερες παρατηρήσεις του ως προς την επαγωγική στατιστική ανάλυση του πέμπτου κεφαλαίου, στον αναπλ. καθηγητή κ. Κλεομένη Κουτσούκη για τις επισημάνσεις του ως προς ζητήματα πολιτικής ανάπτυξης, στον αναπλ. καθηγητή κ. Αθανάσιο Πλατιά για την βιβλιογραφική υποστήριξη σε τομείς όπου οι ελληνικές βιβλιοθήκες ήταν εμφανώς ανεπαρκείς και στον επίκουρο καθηγητή κ. Γρηγόριο Τσάλτα για την εν γένει ενθάρρυνση και συμπαράστασή του.

Γιατην δεύτερη ωφείλω ένα μεγάλο "ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ" στους γονείς μου που όχι μόνον στήριξαν την προσπάθεια αυτή ποικιλοτρόπως, αλλά μου έδωσαν ευκαιρίες απόκτησης εμπειριών ζωής, και στην γιαγιά μου που εμφύσησε την όποια ανθρωπιά διαπνέει το κείμενο αυτό. Στην μνήμη της γιαγιάς μου (στην οποία ωφείλω την σημαντικότερη εμπειρία ζωής που έχω αποκομίσει ως σήμερα, εμπειρία που με οδήγησε στην ιδιότυπη προσέγγιση των διεθνών σχέσεων η οποία αποτελεί το υπόβαθρο της διατριβής αυτής) αφιερώνεται η μελέτη αυτή.

Αθήνα 9 Μαΐου 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΞΟΠΛΙΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΞΟΠΛΙΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

I. Ορισμός και ένταξη του εξοπλιστικού φαινομένου στο ευρύτερο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων

II. Το εξοπλιστικό φαινόμενο στην σύγχρονη εποχή

III. Θεωρητικές προσεγγίσεις του εξοπλιστικού φαινομένου

IV. Αξιολόγηση του εξοπλιστικού φαινομένου

V. Μεθοδολογικά και άλλα προβλήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΞΟΠΛΙΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

I. Σχετικά με την έννοια της ανάπτυξης

II. Διάκριση αναπτυσσόμενων-αναπτυσσομένων χωρών

III. Προσπάθεια αντιμετώπισης της υπανάπτυξης: Αναπτυξιακές στρατηγικές και διεθνής τάξη πραγμάτων

IV. Ανάπτυξη και ασφάλεια

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 1960-90

I. Γενική εικόνα των παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών

II. Εκταση της παραγωγής και εμπορίας όπλων

III. Η διελκυστίδα όπλων-βουτύρου

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΑΧΑΡΑ ΑΦΡΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΣΤΡΑΤΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΑΦΡΙΚΗ

I. Αιτιολόγηση της επιλογής της υπό την Σαχάρα Αφρικής ως πεδίου
ερεΰνης

II. Γενική εικόνα της ανάπτυξης στην υπό την Σαχάρα Αφρική

III. Κράτος και κοινωνία στην Αφρική

IV. Ο στρατός ως εκσυγχρονιστική πολιτική δύναμη στην Αφρική

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΑΧΑΡΑ ΑΦΡΙΚΗΣ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

I. Το σκεπτικό της στατιστικής ανάλυσης

II. Διαδικασία ανάλυσης

III. Αποτελέσματα της ανάλυσης

IV. Εξέταση επί μέρους περιπτώσεων

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Διεθνείς σχέσεις, ανάπτυξη, και βία

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: Στατιστικά στοιχεία της υπό την Σαχάρα Αφρικής

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: Άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ: Ορισμοί στρατιωτικών δαπανών

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΟΤΕΛΕΥΤΑΙΟ: Το ταξίδι του ανθρώπου στον κόσμο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ: Οι πολιτισμικοί αναχρονισμοί

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ - ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

- 1:1 Η προσέγγιση του Galtung περί βίας
- 2:1 Υπανάπτυξη: Ενα πολυδιάστατο σχηματικό πλαίσιο
- 3:1 Παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες 1950-1985
- 3:1α Κατανομή παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών 1965-80
- 3:1β Μερίδιο των στρατιωτικών δαπανών επιλεγμένων χωρών (%)
- 3:2 Παγκόσμιοι οικονομικοί δείκτες 1960-1987
- 3:2α Πρόοδος οικονομικών δεικτών πίνακα 3:2
- 3:2β Κατά κεφαλήν ΑΕΠ και στρατιωτική δαπάνη (ΣΔ) και δαπάνη ανά φαντάρο κατά γεωπολιτικές ομάδες
- 3:2γ Κατά κεφαλήν ΑΕΠ και στρατιωτική δαπάνη και δαπάνη ανά φαντάρο 1960, 1987 κατά εισοδηματική κατηγορία χωρών
- 3:2δ Κατηγοριοποίηση χωρών με βάση τον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης
- 3:3 Μορφές διεθνοποίησης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στον χώρο του ΟΟΣΑ
- 3:3α Εξάρτηση των δέκα μεγαλύτερων εταιρειών της αμυντικής βιομηχανίας των ΗΠΑ από τις πωλήσεις όπλων
- 3:3β Εξάρτηση της Ιαπωνικής βιομηχανίας από την στρατιωτική παραγωγή 1979-88
- 3:4 Εμπόριο συμβατικών όπλων 1984-90
- 3:4α Αξία εισαγωγών κύριων όπλων από τον Γ κόσμο κατά περιοχή 1971-90
- 3:4β Αξία εξαγωγών κύριων οπλικών συστημάτων προς τις περιοχές του πίνακα 3:4α (1971-90)

- 3:4γ Οι δέκα κυριώτεροι εισαγωγείς σοβιετικών όπλων 1980-91
- 3:4δ Σοβιετικές εξαγωγές κύριων συμβατικών όπλων
- 3:5 Εισαγωγή & παραγωγή κύριων οπλικών συστημάτων από επιλεγμένες αναπτυσσόμενες χώρες
- 3:5α Εισαγωγή & παραγωγή κύριων οπλικών συστημάτων από επιλεγμένες χώρες "τρίτης σειράς"
- 3:6 Εκτιμήσεις του στρατιωτικά συσχετιζόμενου χρέους 1970-87
- 3:7 Κατά κεφαλήν και % του ΑΕΠ δημόσιες δαπάνες αναπτυγμένων & αναπτυσσόμενων χωρών 1960-88
- 3:7α Κοινωνικοί-δημογραφικοί δείκτες αναπτυγμένων-αναπτυσσόμενων χωρών 1960-88
- 3:8 Χρήση σημαντικών ορυκτών για στρατιωτικούς σκοπούς (εκτιμήσεις % της συνολικής κατανάλωσης)
- 3:9 Παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες & μέρισμα για την ειρήνη
- 3:10 Οι σημαντικότερες εμπειρικές μελέτες περί της σχέσης οικονομικής μεγένθυσης και στρατιωτικών δαπανών
- 4:1 Κατανομή παγκόσμιου πληθυσμού και προϊόντος κατά ομάδες χωρών
- 4:2 Φτώχεια στις χώρες χαμηλού & μέσου εισοδήματος κατά περιοχές
- 4:3 Βασικοί δείκτες για την υπό την Σαχάρα Αφρική
- 4:4 Εξέλιξη στατιστικών μεγεθών στην υπό την Σαχάρα Αφρική
- 4:5 Μηχανισμοί αστάθειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο
- 4:6 Ταξικός ρόλος του στρατού στις εξαρτημένες καπιταλιστικές χώρες
- 5:1 Μήτρα συσχετισμού συντελεστών μηδενικής τάξης (εξισώσεις 1-3)
- 5:2 Αποτελέσματα πρώτης εξίσωσης: Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση των

επιδράσεων των στρατιωτικών δαπανών, της παιδείας και της υγείας στην οικονομική ανάπτυξη

5:3 Αποτελέσματα δεύτερης εξίσωσης: Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση των επιδράσεων των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη

5:4 Αποτελέσματα τρίτης εξίσωσης: Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση των επιδράσεων των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική ανάπτυξη

5:5 Μήτρα συσχετισμού συντελεστών μηδενικής τάξης (τέταρτη εξίσωση)

5:6 Αποτελέσματα τέταρτης εξίσωσης: Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση της επίδρασης των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική μεγένθυση

5:7 Επίδραση των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Γκάνα

5:8 Επίδραση των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Νιγηρίας I

5:9 Επίδραση των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Νιγηρίας II

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη θέτει ως στόχο της να προσεγγίσει την σχέση εξοπλιστικού φαινομένου και ανάπτυξης στις χώρες της υπό την Σαχάρα Αφρικής, στηριζόμενη τόσο σε μια συνθετική θεωρητική προσέγγιση ως προς το εξοπλιστικό φαινόμενο και την σχέση του με την ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών γενικά, όσο και στην ειδικότερη κατάσταση που επικρατεί στην Αφρική και τα εμπειρικά δεδομένα που προκύπτουν από την έρευνα-ανάλυση του χώρου της υπό την Σαχάρα Αφρικής.

Ως βασικές υποθέσεις εργασίας της διατριβής αυτής εκλαμβάνονται οι ακόλουθες:

1) ότι οι πόροι που διατίθενται για στρατιωτικές δαπάνες θα μπορούσαν να είχαν αξιοποιηθεί για την ανάπτυξη προς όφελος της πλειοψηφίας των ανθρώπων αντί να παρέχουν ασφάλεια και ωφέλη σε μια μικρή μόνον μερίδα του πληθυσμού της γης

2) ότι οι στρατιωτικές δαπάνες στον τρίτο κόσμο και ιδίως στην Αφρική ενισχύουν τις κληρονομηθείσες από την αποικιακή περίοδο κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές καθώς και τον στρατιωτικό μηχανισμό και τις δυνατότητες επέμβασής του στις πολιτικές υποθέσεις, άρα και την πολιτική υπανάπτυξη της κοινωνίας στην περιοχή αυτή

3) ότι η εκμετάλλευση της οργανωτικής υπεροχής του στρατού στην υπό

την Σαχάρα Αφρική που τον θέτει σε πλεονεκτική θέση ως προς την κατανομή των πόρων, οδηγεί στην παρασιτική συμπεριφορά του και την υπονόμευση της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών αυτών και

4) ότι με δεδομένη την φύση του κράτους στην υπό την Σαχάρα Αφρική, ο στρατός μοιάζει να ευνοεί την οικονομική μεγένθυση με παράλληλη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών.

Ετσι, στο πρώτο μέρος της διατριβής αυτής παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο, αρχής γενομένης από την γενική θεωρητική τοποθέτηση του εξοπλιστικού φαινομένου και των προβληματισμών γύρω από αυτό (κεφάλαιο πρώτο). Ακολουθεί ένας προβληματισμός γύρω από την έννοια της ανάπτυξης, τις διακρίσεις που εισάγονται εξ αιτίας της στην θεωρία και πρακτική των διεθνών σχέσεων και την σχέση της με την ασφάλεια, έννοια-κλειδί στην κατανόηση του εξοπλιστικού φαινομένου και των συνακόλουθων στρατιωτικών δαπανών (κεφάλαιο δεύτερο). Στην συνέχεια παρουσιάζονται οι κύριες όψεις του προβλήματος όπως καταγράφηκαν στατιστικά για την περίοδο 1960-90 παγκοσμίως και τα αποτελέσματα των εμπειρικών (στατιστικών-οικονομετρικών) αναλύσεων για τις επιπτώσεις των στρατιωτικών δαπανών στην ανάπτυξη ιδίως των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών (κεφάλαιο τρίτο).

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής εξετάζεται η περίπτωση της υπό την Σαχάρα Αφρικής σε δύο σκέλη: Στο πρώτο γίνεται ειδική αναφορά στο αφρικανικό κράτος και την σχέση του με την αφρικανική κοινωνία και τον ρόλο του αφρικανικού στρατού στην σχέση αυτή με την προσοχή μας στραμμένη προς την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονιστικό ή μη ρόλο του στρατού σε αυτήν (κεφάλαιο τέταρτο). Στο δεύτερο σκέλος εξετάζονται οι ενδείξεις της

εμπειρικής στατιστικής ανάλυσης ως προς την σχέση των στρατιωτικών δαπανών (πυλώνατος εξοπλιστικού φαινομένου στην Αφρική) με την οικονομική μεγένθυση και ανάπτυξη καθώς και την κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής.

Ακολουθούν τα συμπεράσματα όπου επιχειρείται η συνεκτίμηση των θεωρητικών δεδομένων του πρώτου μέρους με την ιδιαίτερη φύση της Αφρικανικής Ηπείρου και η συναγωγή χρήσιμων επισημάνσεων που αφορούν στην πολιτική των χωρών αυτών ως προς τις στρατιωτικές δαπάνες και το εξοπλιστικό φαινόμενο γενικότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΞΟΠΛΙΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Ι. Ορισμός και ένταξη του εξοπλιστικού φαινομένου στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο των διεθνών σχέσεων

Το εξοπλιστικό φαινόμενο μπορεί να ορισθεί κατ'αρχήν ως φαινόμενο συγκρότησης, εξοπλισμού και διατήρησης μηχανισμών βίας ικανών να διασφαλίσουν για λογαριασμό μιας αρχής (εξουσίας) τον έλεγχο μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής και των κατοίκων της. Το εξοπλιστικό φαινόμενο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Στην αφετηρία της αναπτυξιακής πορείας της ανθρωπότητας είχαμε ως δεδομένα το φυσικό περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους που αυτό εμπεριέχει, καθώς και τα πρώτα ανθρώπινα όντα (εν δυνάμει εργατικό δυναμικό) με ζητούμενο την δημιουργία και διατήρηση ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.

Οι ανθρώπινες κοινωνίες ωθήθηκαν στην αναπτυξιακή αυτή πορεία εξ αιτίας τριών πρωταρχικά παραγόντων:

α) της αδυναμίας επιβίωσής τους σε ένα απόλυτα φυσικό περιβάλ-

λον(χωρίς δική τους παρέμβαση σ'αυτό),

β) της ροπής τους προς ευδαιμονία (ευδαιμονική εντροπία), και

γ) της αναντιστοιχίας των αναγκών επιβίωσής τους ως προς τα διαθέσιμα μέσα για την κάλυψή τους.

Συνεπεία των προαναφερθέντων, κάθε ανθρώπινη κοινωνία είχε να επιλύσει δυο συγγενή προβλήματα: αυτό της διασφάλισης φυσικών πόρων και του τρόπου (διαδικασίας) αξιοποίησής τους. Για το πρώτο ήταν (και εξακολουθεί να είναι) απαραίτητη η συγκρότηση μηχανισμού ελέγχου γεωγραφικής περιοχής ενώ για το δεύτερο η συγκρότηση μηχανισμού επιβολής εσωτερικής "έννομης" τάξης. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν μια πολιτικά οργανωμένη κοινωνία της οποίας οι θεσμοί αποκτούν με την πάροδο του χρόνου τον δικό τους αυτόνομο ρόλο περιπλέκοντας το βασικό της πρόβλημα, αυτό της δημιουργίας και διατήρησης ανθρωπογενούς περιβάλλοντος ικανού να αγκαλιάσει όλα τα μέλη της.

Στην ιστορική πορεία ανάπτυξης της ανθρωπότητας εμφανίστηκαν μυριάδες ανθρώπινες κοινωνίες οι οποίες ανταγωνίστηκαν η μια την άλλη στην προσπάθειά τους να επιτύχουν το βασικό σκοπό που περιγράφηκε παραπάνω, ήτοι να επιβιώσουν και να βελτιώσουν την θέση τους μέσα στο φυσικό περιβάλλον κατ'αρχήν, και εν συνεχεία και στο περιβάλλον της κοινωνίας των ανθρώπινων κοινωνιών (γνωστής ως διεθνούς κοινωνίας). Ο ανταγωνισμός αυτός εμπεριείχε πάντα το στοιχείο του καταναγκασμού και της βίας και, κατά κανόνα, οι πλέον αναπτυγμένες κοινωνίες υπέτασσαν (απορροφούσαν ή συγχωνεύονταν με) τις λιγότερο αναπτυγμένες.

Οι διεθνείς σχέσεις γίνονται, κατά συνέπεια, κατανοητές ως σχέσεις

ισχύος μεταξύ κοινωνιών και σ' αυτό το πλαίσιο ωφείλουμε να εντάξουμε το εξοπλιστικό φαινόμενο. Η ιστορία των διεθνών σχέσεων αποτελεί την καταγραφή μιας πορείας ολοκλήρωσης και αποσύνθεσης ανθρώπινων κοινωνιών στον χωροχρόνο, μιας πορείας που χαρακτηρίστηκε από την χρήση ή απειλή χρήσης βίας η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη μηχανισμών βίας που με την σειρά τους αποτελούν την άμεση βάση του εξοπλιστικού φαινομένου. Η θεωρία των διεθνών σχέσεων αποσκοπεί από την πλευρά της στην βαθύτερη κατανόηση των νόμων που διέπουν την ιστορική πορεία των σχέσεων ισχύος μεταξύ κοινωνιών¹ για να αξιοποιήσει την γνώση αυτή στον χειρισμό των τρεχό

¹ Στις φυσικές επιστήμες η ισχύς αντιπροσωπεύει ενέργεια προς μονάδα χρόνου. Στις κοινωνικές επιστήμες κατ' ανάγκην, εξ αιτίας του απρόβλεπτου χαρακτήρα του αντικειμένου τους, δεν μπορεί παρά να αντιπροσωπεύει ενέργεια και δυνατότητα (-ες) μονάδος ή συνόλου ως προς χρονική (ιστορική) περίοδο. Προκειμένου περί σταθμίσεως της ισχύος στο πεδίο των διεθνών σχέσεων (με δεδομένη την αντιμετώπιση των σχέσεων αυτών ως σχέσεων πολιτικά οργανωμένων κοινωνιών) ωφείλει κανείς να λάβει υπόψιν τα βασικά προσδιοριστικά στοιχεία της ισχύος μιας κοινωνίας.

Βασικά προσδιοριστικά στοιχεία της ισχύος μιας κοινωνίας (της ικανότητάς της δηλαδή να πορεύεται κατά την βούλησή της) αποτελούν α) το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων, β) το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της σχέσεων και η συνακόλουθη διασφάλιση ή μη κοινωνικής συνοχής και αποφασιστικότητας, γ) το πολιτικό της σύστημα και η επικοινωνία μεταξύ των μελών της, και δ) η καλή ή όχι αντανάκλαση των παραπάνω στους μηχανισμούς βίας (στρατιωτικοί-κατασταλτικοί μηχανισμοί) τους οποίους η κοινωνία αυτή διαθέτει για να επιδιώξει τους σκοπούς της. Σχετική παρατήρηση στο Κ. Μαρξ - Φρ. Εγκελς, Γερμανική Ιδεολογία, Gutenberg, Αθήνα 1979, τόμος Α, σελ. 62: "Οι σχέσεις των διαφόρων εθνών μεταξύ τους εξαρτώνται από το πόσο έχει το καθένα τους αναπτύξει τις παραγωγικές του δυνάμεις, τον καταμερισμό της εργασίας και την εσωτερική του επικοινωνία".

Η εστίαση του προβλήματος κυρίως στους πολιτικοστρατιωτικούς μηχανισμούς και την θεσμοθετημένη εξουσία (η οποία αποτελεί μηχανισμό συσσώρευσης και διαχείρισης ισχύος) αποτελεί επιστημονική μονομέρεια ακριβώς λόγω του απρόβλεπτου χαρακτήρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των ανθρώπινων κοινωνιών στην αποδοχή των οποίων στηρίζεται η όποια εξουσία. Τέτοιες προσεγγίσεις στο πεδίο των διεθνών σχέσεων έχουν υπάρξει αρκετές με κυριώτερες αυτή της ρεαλιστικής σχολής (Hans Morgenthau, Paul Kennedy) και της νεορεαλιστικής (Kenneth Waltz, Robert Gilpin). Εξ αυτών, οι Kennedy και Gilpin φαίνεται να λαμβάνουν υπόψη

ντων θεμάτων που απασχολούν τον πλανήτη. Ενα εξ αυτών είναι και το εξοπλιστικό φαινόμενο το οποίο έχει λάβει τρομακτικές διαστάσεις κατά τους τελευταίους δυο αιώνες και ιδιαίτερα τα τελευταία πενήντα χρόνια.

II. Το εξοπλιστικό φαινόμενο στη σύγχρονη εποχή

Το φαινόμενο εξοπλισμού των ανθρώπινων κοινωνιών είναι τόσο παλιό όσο κι οι ίδιες. Από την εποχή ακόμη των πρωτόγονων τροφосυλλεκτικών κοινωνιών ο άνθρωπος "εξοπλιζόταν" τόσο ενάντια στη Φύση (για την αντιμετώπιση κινδύνων που προέρχονταν από το φυσικό περιβάλλον) όσο και ενάντια σε άλλες ανθρώπινες κοινωνίες (για να αντιμετωπίσει την απειλή που αυτές συνιστούσαν εναντίον της ασφάλειας και ευημερίας της κοινωνίας στην οποία ανήκε).

Η παραγωγή όπλων στα πρώιμα αμύδια στάδια κοινωνικής ανάπτυξης ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με την ανάγκη διασφάλισης των βασικών μέσων επιβίωσης (τροφή) και δεν διαφοροποιείτο ως προς την χρήση του προϊόντος: τα ίδια όπλα αντιμετώπιζαν κινδύνους που προέρχονταν τόσο από άγρια ζώα όσο και από ανθρώπους, μέλη άλλων φυλών -κοινοτήτων.

Η πρώτη διαφοροποίηση και εξειδίκευση μεταξύ όπλων και κυνηγετικών

την παρατήρηση του E.H. Carr περί αλληλεξάρτησης της στρατιωτικής και της οικονομικής ισχύος (E.H. Carr, **The twenty years crisis: 1919-39**, Macmillan, London 1991/1939, σελ 108). Ο E.H. Carr, υπό διαφορετική οπτική γωνία, επισημαίνει επίσης την σημασία ελέγχου της "κοινής γνώμης" που στην δική μας προσέγγιση βρίσκεται υπό την ευρεία έννοια "επικοινωνία" και σε άμεση συσχέτιση με την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας.

ή άλλων παραγωγικών εργαλείων λαμβάνει χώρα κατά την περίοδο της αγροτικής επανάστασης όταν τόσο ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος αποκτά τα μέσα για την επιβίωσή του, όσο και οι συγκεκριμένες αμυντικές ανάγκες της κοινωνίας στην οποία ζει (προστασία συγκεκριμένου χώρου όπου αναπτύσσει παραγωγική δραστηριότητα με επακόλουθη ανάγκη απώθησης εισβολέων) τον οδηγούν στην κατασκευή όπλων ειδικά για το σκοπό αυτό ενώ, παράλληλα, ο ίδιος προχωρά στην κατασκευή παραγωγικών εργαλείων.

Σταθμό στην διεργασία αυτή αποτελεί η εμφάνιση των δουλοκτητικών κοινωνιών όπου το πρόβλημα καθυπόταξης έλλογων όντων στις βουλήσεις άλλων έλλογων όντων καλούνται να επιλύσουν οι κοινωνίες αυτές με την συγκρότηση, τον εξοπλισμό και την διατήρηση ειδικών σωμάτων: κάπως έτσι γεννήθηκαν οι πρώτοι στρατοί στην Ιστορία της Ανθρωπότητας.

Από την εποχή εκείνη ως τις μέρες μας το εξοπλιστικό φαινόμενο (το φαινόμενο, δηλαδή, συγκρότησης, εξοπλισμού και διατήρησης στρατού από μια πολιτικά - πλέον - οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία) εξελίχθηκε χωρίς όμως να αλλάξει η ουσία του καίτοι άλλαξε η μορφή του λόγω κυρίως της ανάπτυξης των ανθρωπίνων κοινωνιών σε παγκόσμια κλίμακα και της τεχνολογικής προόδου. Στις αλλαγές αυτές συντέλεσαν δυο επαναστάσεις που άλλαξαν την μορφή κατ'αρχήν συγκεκριμένων κοινωνιών και εν συνεχεία ολόκληρου του κόσμου: η βιομηχανική επανάσταση (μέσα 18ου αιώνα) και η επιστημονικοτεχνική επανάσταση (δεκαετίες 1960 κ.ε.) - στην τελευταία μάλιστα καταλυτικό ρόλο έπαιξε και ένας εξοπλιστικός ανταγωνισμός μεταξύ δυο ομάδων διαφορετικά οργανωμένων κοινωνιών.

Η πρώτη εκ των δυο επαναστάσεων, εκτός των τεχνολογικών ευρημάτων

που άλλαξαν την μορφή διεξαγωγής του πολέμου (άρα και το εξοπλιστικό φαινόμενο καθεαυτό), οδήγησε λόγω της ανάγκης πρώτων υλών στην αποικιακή εξάπλωση των πρώτων βιομηχανικών εθνών (ακριβέστερα: εθνικών κρατών) τα οποία με την σειρά τους μετέφεραν εκτός από το σύστημα οικονομικής και πολιτικής τους οργάνωσης και την κουλτούρα και τη νοοτροπία τους στις αποικίες. Το δυτικό φιλελεύθερο πνεύμα έγινε απόλυτα δεκτό από τους αποικιοκρατούμενους λαούς φέροντας ως καρπό του την τάση κατοχύρωσης της ελευθερίας που αυτό ευαγγελιζόταν από μια κρατική οντότητα απόλυτα στημένη και ελεγχόμενη από τους ίδιους κι όχι από τους αποικιοκράτες. Τελικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν ο τριπλασιασμός των κρατών μελών της διεθνούς κοινότητας κατά την δεκαετία 1960 και η γεωγραφική εξάπλωση του σύγχρονου εξοπλιστικού φαινομένου που έως τότε αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο μίας μικρής ομάδας χωρών.

Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση με την σειρά της έδωσε νέα διάσταση στο εξοπλιστικό φαινόμενο μια και υποκατέστησε σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ'ότι η βιομηχανική τον παράγοντα "άνθρωπος" με τον παράγοντα "μηχανή" στην διεξαγωγή του πολέμου. Τα οπλικά συστήματα πλέον είναι προϊόντα σύνθετα από τεχνικής απόψεως, που η χρήση τους απαιτεί όλο και λιγότερους στρατιώτες (αλλά πιο εξειδικευμένους) ενώ αντίθετα αναπτύσσεται μια ολόκληρη στρατιά επιστημόνων, τεχνικών και εξειδικευμένων εργατών για την κατασκευή τους η οποία απορροφά διαρκώς αυξανόμενους πόρους αυξάνοντας δραματικά το κόστος παραγωγής.

Παράλληλα, η όλη διαδικασία παραγωγής οπλικών συστημάτων απαιτεί τόσο οικονομίες κλίμακος όσο και ευρεία αγορά που θα δίνουν την δυνατότητα

παραγωγής και απορρόφησης του προϊόντος καθώς και επικερδούς απόσβεσης της επένδυσης. Αυτή η αναγκαιότητα, συνδυασμένη με τον ανταγωνισμό μεταξύ δυο διαφορετικά οργανωμένων ομάδων κοινωνιών (ο οποίος αποσκοπούσε στην επικυριαρχία στο διεθνές πεδίο) οδήγησε σ'έναν ψυχρό πόλεμο που στην δίνη του συνεπήρε ολόκληρο τον πλανήτη. Κατά την διάρκειά του οι δαπάνες για εξοπλισμούς έφτασαν στα ύψη, οι εξαγωγές όπλων επίσης, ενώ αυξήθηκε ο αριθμός του τακτικού στρατιωτικού προσωπικού και ένα τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας μιας σειράς κρατικά οργανωμένων κοινωνιών σπαταλήθηκε στην κούρσα των εξοπλισμών η οποία κυρίως ήταν μια κούρσα τεχνολογικού και οικονομικού ανταγωνισμού.

Σύμφωνα με μελέτη του ΟΗΕ βασισμένης² σε στοιχεία του SIPRI η παγκόσμια δαπάνη για εξοπλισμούς που προπολεμικά δεν υπερέβαινε τα πενήντα δισεκατομμύρια δολάρια (ήταν δε μικρότερη του 4% του παγκόσμιου προϊόντος) εκτινάχθηκε στα 250 δις το 1960, ξεπέρασε τα 400 δις το 1970 και έφτασε τα 500 δις το 1980 (αντιπροσωπεύοντας πάνω από το 6% του παγκόσμιου προϊόντος). Παρατηρήθηκε πάντως γεωγραφική αποκέντρωση των στρατιωτικών δαπανών με τον αναπτυσσόμενο κόσμο να συμμετέχει περισσότερο σε αυτές συγκριτικά με το παρελθόν. Παρ'όλα αυτά όμως η κατα κεφαλήν δαπάνη για εξοπλισμούς είναι σαφώς μικρότερη στον Γ κόσμο απ'ότι στις αναπτυγμένες χώρες αν και κατ'ουσίαν βαραίνει περισσότερο τις κοινωνίες αυτές λόγω της καθυστέρησής τους στην ανάπτυξη υποδομής.

Παράλληλα, το εμπόριο όπλων ανθεί. Το ύψος του υπολογίζεται γύρω

²United Nations, **Disarmament 5** (The relationship between Disarmament and Development), New York 1982, κυρίως σελ. 11,38. Όλα τα μεγέθη σε σταθερές τιμές 1978.

στα 15 δισεκατομμύρια δολάρια σε σταθερές τιμές 1975.³ Εξ αυτού πάνω από το μισό είχε αποδέκτες χώρες της Μέσης Ανατολής και οι κυριώτεροι εξαγωγείς (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ, Γαλλία) κάλυπταν το 72% περίπου των εξαγωγών προς τις τριτοκοσμικές χώρες.

Επίσης, κυρίως κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 αυξήθηκε σημαντικά η παραγωγή όπλων από αναπτυσσόμενες χώρες ξεπερνώντας το ένα δισεκατομμύριο δολάρια το 1980 (σταθερές τιμές 1975) εκ των οποίων το 50% περίπου αντιπροσώπευε αυτόχθονα παραγωγή και το υπόλοιπο παραγωγή με παραχώρηση της πατέντας από τις κατασκευάστριες εταιρείες του εξωτερικού.⁴ Σήμερα, από τις 110-115 στατιστικά σημαντικές αναπτυσσόμενες χώρες το 47% περίπου διαθέτει τουλάχιστον υποτυπώδη αμυντική βιομηχανία, ενώ σχεδόν το 10% μπορεί να κατασκευάσει ή συγκατασκευάσει κάθε είδους συμβατικό οπλικό σύστημα⁵ και περί τις πέντε χώρες είναι σε θέση να κατασκευάσουν ή έχουν προχωρήσει στην κατασκευή πυρηνικών βομβών.⁶

Την ίδια εποχή αυξήθηκε και ο αριθμός των τακτικών στρατιωτικών δυνάμεων από 17,5 εκατομμύρια το 1960 στα 25 εκατομμύρια το 1980⁷ όπου και σταθεροποιήθηκε για ολόκληρη την δεκαετία. Είχαμε, εν παραλλήλω, την ανάπτυξη ανταρτικών κινημάτων σε μια σειρά αναπτυσσόμενες χώρες γεγονός που αυξάνει τους υπό τα όπλα άνδρες παγκοσμίως. Ομως, ήδη γίνεται εμφανής

³ Marek Thee, **Arms and Disarmament** (SIPRI Findings), OUP, Oxford 1986, σελ. 36

⁴ Marek Thee, *op.cit.*, σελ. 42.

⁵ Marek Thee, *op.cit.*, σελ. 57-58

⁶ Ruth Leger Sivard, **World Military & Social Expenditures 1991**, σελ. 14-15.

⁷ United Nations, **Disarmament 5**, σελ. 41-42.

με το τέλος του ψυχρού πολέμου η τάση αριθμητικής μείωσης των μεγαλύτερων στρατών του κόσμου χωρίς αυτό να σημαίνει μείωση των επιχειρησιακών τους δυνατοτήτων.

Τέλος, η τεχνολογική επανάσταση δημιούργησε μια ολόκληρη στρατιά επιστημόνων, τεχνικών και εργατών οι οποίοι ασχολούνται αποκλειστικά με την έρευνα, ανάπτυξη και παραγωγή νέων οπλικών συστημάτων, μια διαδικασία ζωής και θανάτου για τις μεγάλες εταιρείες παραγωγής όπλων οι οποίες ωφείλουν πάντα να είναι σε θέση να παράγουν για την "εθνική ασφάλεια" της μητρόπολης όπλα τελειότερα από αυτά που κυκλοφορούν στην αγορά. Το 1980 η στρατιά του ανθρώπινου αυτού δυναμικού υπολογιζόταν σε μισό εκατομμύριο άτομα.⁸

Πέραν των εξελίξεων αυτών, και οι δύο επαναστάσεις επέβαλαν και εδραίωσαν ένα οικονομικό σύστημα για την λειτουργία του οποίου αποκτά ιδιαίτερη σημασία η σταθερότητα των γεωγραφικών ορίων των κρατικά οργανωμένων κοινωνιών καθώς και της εσωτερικής τους έννομης τάξης. Χωρίς αυτά τα δυο στοιχεία είναι αδύνατη η (πάντοτε σχετική) πρόβλεψη οικονομικών εξελίξεων και η σταθεροποίηση και ρύθμιση τόσο της εσωτερικής όσο και της διεθνούς αγοράς. Συνεπεία αυτού του γεγονότος, η προσπάθεια "παγώματος" των εθνικών συνόρων που είχαν σιγά-σιγά απεικονισθεί στους στρατιωτικούς χάρτες και στηθεί νοερώς ή απτά πάνω στην γή, απέκτησε τεράστια σημασία και εντάθηκε.⁹ Προϊόν αυτής της έντασης υπήρξαν μια σειρά ανταγωνισμοί εξοπλισμών οι οποίοι οδήγησαν σε (ψυχρές ή θερμές συγκρούσεις) με μεγαλύτερη

⁸ United Nations, **Disarmament 5**, σελ. 42.

⁹ James Mayall, **Nations and Nationalism**, Cambridge University Press, 1990, σελ. 35.

συχνότητα καθ'όλη την διάρκεια της περιόδου αυτής.

III. Θεωρητικές προσεγγίσεις του εξοπλιστικού φαινομένου

Στην ίδια περίοδο των τελευταίων δυο αιώνων ανάγεται και η πρώτη - δειλή στην αρχή, πιο θαρραλέα στη συνέχεια - ενατένιση του εξοπλιστικού φαινομένου ως καταστροφικού για την ανθρωπότητα. Η άποψη αυτή, με βαθειές ρίζες στις καλύτερες ουμανιστικές παραδόσεις της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, εκφράστηκε σε πρακτικό επίπεδο με κινήσεις όπως αυτή του πρώτου "ερυθροσταυρίτη" Ερρίκου Ντυνάν, και περισσότερο πολιτικά με το κίνημα των ευρωπαίων πασιφιστών κατά την επόμενη του Συνεδρίου της Βιέννης περίοδο έως τον Α παγκόσμιο πόλεμο,¹⁰ φυσιολογική της συνέχεια δε, αποτελεί το ρεύμα υπέρ του αφοπλισμού που, με αφετηρία το τέλος του Β παγκοσμίου πολέμου, κατάφερε να κυριαρχήσει στη διεθνή σκηνή κατά την δεκαετία 1970.

Υπό την επίδραση αυτού του ρεύματος ξεκίνησε σιγά-σιγά και η προσπάθεια συστηματικής θεωρητικής προσέγγισης και ανάλυσης του ζητήματος "εξοπλισμοί" ιδιαίτερα μετά το 1960 όταν τα μεγάλα αναπτυξιακά προβλήματα των χωρών του αποκαλούμενου Τρίτου Κόσμου (εκ των οποίων οι

¹⁰ Το κίνημα της περιόδου αυτής αναπτύχθηκε με δυο γεωγραφικούς πόλους (Ηπειρωτική Ευρώπη, Βρετανία και Βορείος Αμερική) και ήταν βαθειά διχασμένο τόσο λόγω εθνικών, όσο και κοινωνικών διαφορών. Χαρακτηριστικό είναι το χάσμα μεταξύ του φιλελεύθερου αστικού ειρηνιστικού κινήματος και της πρώτης και δεύτερης εργατικής διεθνούς (οι τελευταίες έθεταν το ζήτημα της ειρήνης επί τη βάση κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης), όπως και ο κατακερματισμός των κινημάτων αυτών σε περιόδους διεθνούς κρίσης (όπως συνέβη μετά τον Γαλλο-Πρωσικό πόλεμο 1870-1 και το 1914).

περισσότερες αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους εκείνη ακριβώς την περίοδο) ήρθαν να επισκιάσουν τον ψυχρό πόλεμο μεταξύ Ανατολής-Δύσης και να θέσουν επί τάπητος το δίδυμο πρόβλημα "Εξοπλισμοί-Ανάπτυξη" πρωταρχικά ως πρόβλημα κόστους ευκαιρίας όπου οι δαπάνες για εξοπλισμούς στερούν κυρίως από τις αναπτυσσόμενες χώρες πόρους ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξή τους.¹¹

Παρ'όλα αυτά, η όλη συζήτηση και πολεμική επικεντρώθηκε στον ανταγωνισμό εξοπλισμών μεταξύ Ανατολής-Δύσης και οι επικριτές του ανταγωνισμού αυτού χρησιμοποίησαν τα αναπτυξιακά και άλλα προβλήματα των αναπτυσσόμενων χωρών για να τονίσουν το παράλογο του ανταγωνισμού αυτού και όχι για να διερευνήσουν τα βαθύτερα αίτια που προκάλεσαν τόσο τον ανταγωνισμό αυτό, όσο και την διασπορά της εξοπλιστικής μανίας στον Γ κόσμο με ολέθρια συχνά αποτελέσματα για τις κοινωνίες που την υπέστησαν. Αυτή μέσες-άκρες ήταν και η γραμμή πάνω στην οποία κινήθηκαν και οι εμπειρογνώμονες σε θέματα αφοπλισμού οι οποίοι ετοίμασαν τις σχετικές αναφορές προς τον ΓΓ του ΟΗΕ από τις αρχές της δεκαετίας 1960 και εντεύθεν.¹²

Οι αναφορές αυτές αποτέλεσαν την πρώτη συλλογική διεθνή προσπάθεια

¹¹ Υπό παρόμοιο πρίσμα, το πρόβλημα των εξοπλισμών είχε απασχολήσει τους Ευρωπαίους ειρηνιστές και κατά τον 19ο αιώνα όπου έγιναν κάποιες οικονομικές μελέτες ως προς το κόστος τους με ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη του De Girardin (1849) όπου διαπιστωνόταν ότι οι μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις δαπανούσαν πλέον του ενός τρίτου του προϋπολογισμού τους για στρατιωτικούς σκοπούς. (Sandi E. Cooper, **Patriotic Pacifism**, Oxford University Press, 1991, σελ. 26).

¹² Σχετικές με τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του ανταγωνισμού των εξοπλισμών αναφορές για τον ΓΓ του ΟΗΕ έγιναν τα έτη 1962, 1967, 1971, 1977, 1982 και 1989.

καταγραφής του φαινομένου των εξοπλισμών και των επιπτώσεών του σε παγκόσμιο επίπεδο.¹³ Προσπάθεια που επικεντρώθηκε στην καταγραφή των διαφόρων πλευρών του ζητήματος σε συσχέτισμό με την ανάπτυξη και στην καθιέρωση ορισμένων αναλυτικών προτύπων - οδηγού για παραπέρα διερεύνηση με έμμεσα υποβαλλόμενο γενικό ερευνητικό πρότυπο αυτό της αποτίμησης κερδών και ζημιών μιας επενδυτικής προσπάθειας. Οι εξοπλισμοί εμμέσως θεωρούνται μια επενδυτική δραστηριότητα είτε άμεσα των κρατών-μελών της διεθνούς κοινότητας είτε έμμεσα (με στήριξη και επιδότηση ιδιωτικών φορέων που οδηγεί στην εμφάνιση και παγίωση του φαινομένου του στρατιωτικοβιομηχανικού συμπλέγματος) και κατά συνέπεια θεωρείται αναγκαία η ύπαρξη μιας οικονομετρικής κατά βάση μελέτης η οποία να καταδεικνύει αν όχι το παράλογο αυτής της επένδυσης, τουλάχιστον το επιζήμιο για τον επενδυτή είτε λόγω απωλεσθέντων ευκαιριών για πιο παραγωγικές-αναπτυξιακές επενδύσεις, είτε λόγω υπονόμησης του μέλλοντός του από τέτοιου είδους επενδύσεις (που εξαντλούν φυσικούς πόρους, δηλητηριάζουν το διεθνές πολιτικό κλίμα κλπ.).

Θα πρέπει βεβαίως να επισημανθεί ότι η ενατένιση του προβλήματος κατ'αυτόν τον τρόπο αποτέλεσε φυσιολογική συνέχεια του γεγονότος ότι την περίοδο εκείνη το φαινόμενο είχε λάβει τρομακτικές διαστάσεις κυρίως στον

¹³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παράλληλα με την προσπάθεια αυτή αναπτύχθηκαν ειδικά ερευνητικά κέντρα με στόχο κατ'αρχήν την συλλογή στοιχείων και με απώτερο σκοπό την κατανόηση του φαινομένου και την εξεύρεση τρόπων "διαχείρισής" του. Τέτοια κέντρα είναι το **International Institute of Strategic Studies (IISS)** στο Λονδίνο, το **Stokholm International Peace Research Institute (SIPRI)**, το **International Peace Research Institute (PRIO)** στο Οσλο, τα δύο ινστιτούτα του ΟΗΕ για τον Αφοπλισμό (UNIDIR) και την Κοινωνική Ανάπτυξη (UNRISD) στην Γενεύη, η **US Arms Control & Disarmament Agency (US ACDA)** κ.ά.

(θεωρούμενο κατά την διάρκεια του ψυχρού πολέμου) αναπτυγμένο Α και Β κόσμο ο οποίος αντιπροσώπευε πάνω από το 85% των παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών και είχε αποδυθεί σε έναν άνευ προηγουμένου ανταγωνισμό για την διασφάλιση στρατηγικών πρώτων υλών και αγορών καθώς και για την επιβολή ενός προτύπου ανάπτυξης παγκοσμίως. Την ίδια περίοδο δε, με εξαίρεση ορισμένα μικρά χρονικά διαστήματα ύφεσης, οι παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες παρουσίαζαν σταθερή και μεγάλη άνοδο.

Ετσι, η προσοχή όλων επικεντρώθηκε κατ'αρχήν στον αναπτυγμένο κόσμο ως προς τις αμυντικές αποκαλούμενες δαπάνες, και στον αναπτυσσόμενο αναφορικά στα προβλήματα ανάπτυξης που αντιμετώπιζε, με παράλληλη εμφάνιση δυο τάσεων θεωρητικής προσέγγισης του ζητήματος: α) μιας "πολιτικής" τάσης στα πλαίσια των στρατηγικών σπουδών η οποία έδινε έμφαση στα θέματα εθνικής και διεθνούς ασφάλειας, και β) μιας οικονομικής που εστίαζε την προσοχή της στην επίδραση των αμυντικών δαπανών στους δείκτες οικονομικής ανάπτυξης.

Στα πλαίσια της πρώτης τάσης έχουν αναπτυχθεί δυο απόψεις: Σε μια προσπάθεια πολιτικής αιτιολόγησης του, το εξοπλιστικό φαινόμενο αντιμετωπίζεται από την πρώτη άποψη ως αναγκαίο κακό που διασφαλίζει την ειρήνη και την ευημερία των κοινωνιών που το υφίστανται.¹⁴ Η αντίληψη ότι μέσω του κυνηγητού των εξοπλισμών επιτυγχάνεται η αποτροπή εχθρικών ενεργειών από αντίπαλα κράτη ή ομάδες κρατών¹⁵ και οι συνακόλουθες (με την

¹⁴ Αυτή είναι η κρατούσα άποψη στον χώρο των Στρατηγικών Σπουδών: **Si vis pacem para bellum** (εάν επιθυμείς την ειρήνη, προετοιμάσου για πόλεμο).

¹⁵ Η αντίληψη αυτή αποτελεί λογική συνέχεια της αντίληψης περί "ισορροπίας ισχύος" (βλ. Θ. Κουλουμπής & Δ. Κώνστας, Διεθνείς Σχέσεις, Παπαζήσης, Αθήνα

συνειδητοποίηση του διλήμματος ασφάλειας - security dilemma)¹⁶ πολιτικές ελέγχου των εξοπλισμών εντάσσονται σ'αυτήν ακριβώς την κατηγορία.¹⁷

Από την άλλη μεριά, οι αντιλήψεις περί αφοπλισμού και χρήσης διπλωματικών μέσων για την επίλυση διεθνών διαφορών αντιμετωπίζουν το φαινόμενο όχι απαραίτητα ως αναπόφευκτο, υποστηρίζοντας ότι η μείωση του μεγέθους των ενόπλων δυνάμεων (μερικός αφοπλισμός) ή, ακόμη περισσότερο, ο πλήρης αφοπλισμός, σε συνδυασμό με ανάλογη διαπαιδαγώγηση και πνεύμα συνεργασίας,¹⁸ μπορεί να οδηγήσει στην εξάλειψη της χρήσης βίας για την επίλυση διεθνών διαφορών και σε ένα πιο προσφορο περιβάλλον για την ανάπτυξη της Ανθρωπότητας.¹⁹

Και οι δυο παραπάνω αντιλήψεις περιστράφησαν γύρω από το ζήτημα της βίας και της ισχύος. Ως προς το πρώτο, η προβληματική αναπτύχθηκε ως προς το ζήτημα της ειρήνης όπου δεσπόζει η προσέγγιση του Galtung (Διάγραμμα 1:1) και η πολιτική κατά κύριο λόγο συζήτηση για τους τρόπους εξάλειψης της

1985, κεφ. 12 και J.E. Dougherty & P.L. Pfaltzgraff, **Contending theories of International Relations**, Harper Collins, New York 1990 σελ. 30-35 και κεφ. 3 & 4). Η λογική της πυρηνικής αποτροπής αποτελεί συγκεκριμένη έκφανση αυτής της αντιλήψεως (βλ. Phil Williams, "Nuclear Deterrence" στο John Baylis et.al., **Contemporary Strategy**, vol. I, Holms & Meyer, New York 1987).

¹⁶ Βλ. Robert Jervis, **The meaning of the Nuclear Revolution** (Statecraft and the prospect of armageddon), Cornell University Press, Ithaca & London 1989, σελ. 53-57.

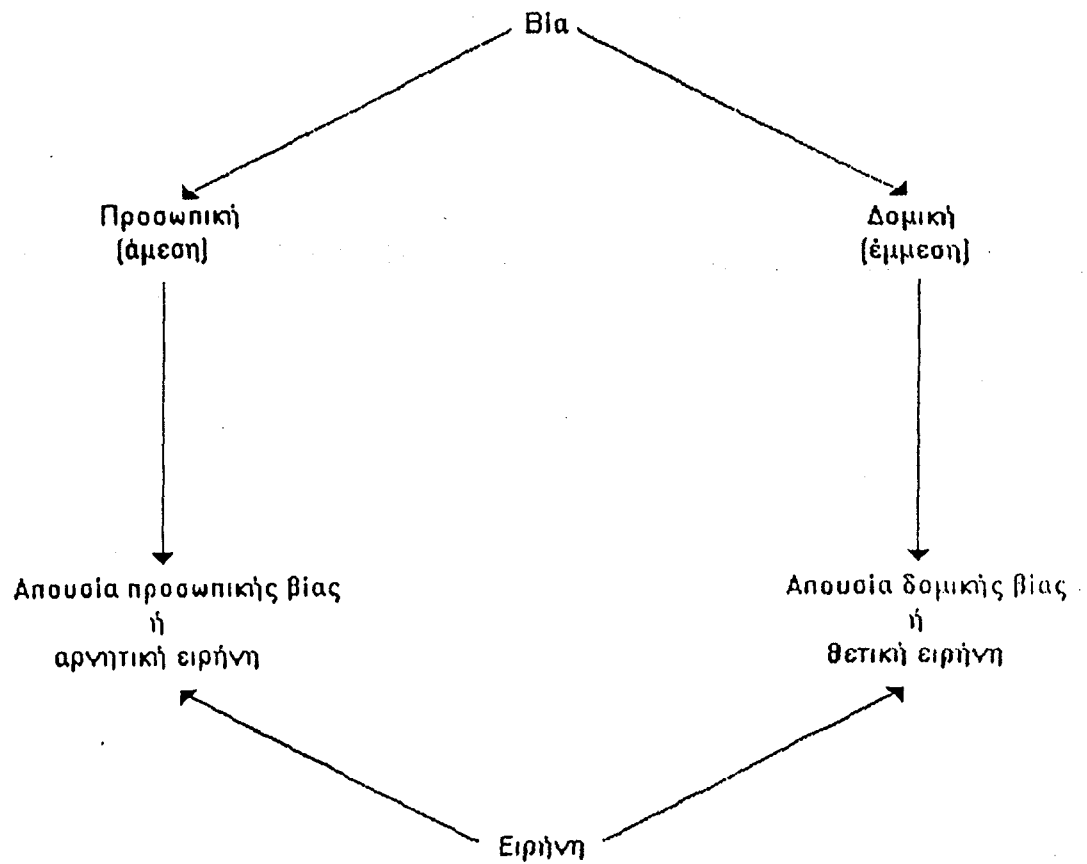
¹⁷ Θ. Κουλουμπης & Κ. Χατζηκωνσταντίνου, **Θέματα αφοπλισμού και ελέγχου των εξοπλισμών**, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 55-59.

¹⁸ Μια τέτοιου είδους αντιμετώπιση των διεθνών σχέσεων είχε κατά νου ο John Burton (**World Society**, London 1972).

¹⁹ Βλ. Κώστας Χατζηκωνσταντίνου, "Επανεξέταση των όρων της ασφάλειας: Οι στρατιωτικοί και οι μη στρατιωτικοί παράγοντες", **Διεθνές Δίκαιο & Διεθνής Πολιτική**, τεύχος 21-22.

Διάγραμμα 1:1

Η προσέγγιση του Galtung περί βίας

Πηγή: Πάρις Βαρβαρούσης, *Η ιδέα της Ερήνης*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986, σελ 180.

βίας και επίτευξης της ειρήνης είτε μέσω πολιτικών αλλαγών, είτε μέσω καταστολής της προσωπικής επιθετικότητας, είτε με την προώθηση ειρηνικών στρατηγικών στις οποίες αναφερθήκαμε.²⁰ Ως προς το δεύτερο, με δεδομένη την σύγχυση του όρου ισχύς (δύναμη) με τον όρο εξουσία (αρχή),²¹ αναπτύχθηκε η θεώρηση των σχέσεων που προκύπτουν μεταξύ κρατικά οργανωμένων κοινωνιών με εστίαση της ανάλυσης στην συγκρότηση στρατιωτικών μηχανισμών που αντιμετωπίζονται ως ο ακρογωνιαίος λίθος για την διατήρηση μιας σχετικής ανεξαρτησίας της κρατικά οργανωμένης κοινωνίας έναντι του διεθνούς περιγύρου. Υπό το πρίσμα αυτό αναπτύχθηκε μια σειρά επιχειρημάτων ως προς την ικανότητα ιδίως των μικρών κρατών να ανταπεξέλθουν στις πιέσεις των ισχυροτέρων, περιστρεφόμενη γύρω από την εξάρτησή τους από ξένες πηγές οπλισμού,²² καθώς και για την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας ηγεμονεύουσας δύναμης που θα διασφαλίζει την ειρήνη και την σταθερότητα στο διεθνές σύστημα.²³

Οι οικονομικές θεωρήσεις από την άλλη πλευρά κινήθηκαν σε ανάλογα πλαίσια. Εκτός της μαρξιστικής και ορισμένων νεομαρξιστικών προσεγγίσεων που στάθηκαν κριτικά έναντι του εξοπλιστικού φαινομένου θεωρώντας τις στρατιωτικές δαπάνες αναγκαίες για την διατήρηση του καπιταλιστικού

²⁰ Αναλυτικότερα περί ειρήνης στο Πάρις Βαρβαρούσης, *Η ιδέα της Ειρήνης*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1986.

²¹ Η ενωσιολογική αυτή σύγχυση στον χώρο των διεθνών σχέσεων προέρχεται από την χρήση της αγγλικής λέξης *power* που έχει διπλή σημασία (ισχύς/εξουσία).

²² Βλ. σχετικά Christian Catrina, **Arms transfers and Dependence**, UNIDIR, Taylor & Francis, New York 1988.

²³ Βλ. Samuel Huntigton, "Why international primacy matters", **International Security**, Vol. 17/4, Spring 1993.

συστήματος ως βιώσιμου οικονομικού συστήματος,²⁴ οι περισσότεροι οικονομολόγοι εξέτασαν ειδικότερα ζητήματα ξεκινώντας από την υπόθεση ότι οι στρατιωτικές δαπάνες αποτελούν τμήμα της ορθολογικής δράσης του κράτους που έχει ως στόχο την μεγιστοποίηση της συνάρτησης της κοινωνικής ευημερίας.²⁵ Στο πλαίσιο αυτό εξετάσθηκε η σχέση των στρατιωτικών δαπανών με την απασχόληση, τον πληθωρισμό και το έλλειμα του κρατικού προϋπολογισμού καθώς και η επίδρασή τους στην γενικότερη δομή της οικονομίας.²⁶

Παράλληλα, στο επίπεδο της μικροοικονομικής θεώρησης, έγινε από την μια μεριά προσπάθεια συσχετισμού της μεταβολής των στρατιωτικών δαπανών μιας χώρας με τις αντίστοιχες δαπάνες άλλων μη φιλικών προς αυτήν χωρών²⁷ και, από την άλλη, διερεύνηση αφ'ενός του επιθυμητού επιπέδου των αμυντικών δαπανών μιας χώρας, επιπέδου που να παρέχει ασφάλεια με μέγιστη

²⁴ Βλ. Paul M. Sweezy, Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, Gutenberg, Αθήνα 1977, 3ο μέρος & κεφ. 17, Paul A. Baran & Paul M. Sweezy, Μονοπωλιακός καπιταλισμός, Gutenberg, Αθήνα 1977, κεφ. 7, E. Mandel, **Marxist Economic Theory**, Verso, London 1968, Michael Kidron, **Western Capitalism since the War**, Pluto, London 1970, και Marry Kaldor, "The military in development" **World Development**, Vol 4/6, 1976.

²⁵ Νίκος Ι. Αντωνάκης, Αμυντικές δαπάνες και εθνική οικονομία, Ευρωκοινοτικές εκδόσεις, Αθήνα 1989, σελ. 38-40.

²⁶ Nicole Ball & Milton Leitenberg (eds), **The Structure of Defence Industry: An International Survey**, St.Martin's Press, New York 1983, σελ. 9-17.

²⁷ L.F. Richardson, "Generalized foreign politics", **British Journal of Psychology**, Menographs Supplement, Vol. 23, 1939, A.L. Burns, "A graphical approach to some problems of the arms race", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 3, 1959, Kenneth Boulding, **Conflict and Defense: A general theory**, Harper, New York 1962, M.C. McGuire, **Secrecy and the Arms Race**, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1965, Thomas Schelling, **Arms and Influence**, Yale University Press, New Haven & London 1966, T.R. Saaty, **Mathematical Models of Arms Control and Disarmament**, Wiley, New York 1968, Michael D. Intriligator, "Strategic considerations in the Richardson's model of arms races", **Journal of Political Economy**, Vol. 83/2, 1975.

δυνατή κοινωνική ευημερία,²⁸ και αφ'ετέρου της επίδρασης των στρατιωτικών δαπανών στην ανάπτυξη με κύριο άξονα την διελκυστική όπλων-βουτύρου.²⁹

Ειδικά οι μελέτες του είδους αυτού που αφορούν ομάδες αναπτυσσόμενων χωρών ή τον Γ κόσμο συνολικά, εστίασαν την προσοχή τους στις επιπτώσεις που έχουν οι στρατιωτικές δαπάνες στην αύξηση του ΑΕΠ των χωρών αυτών καθώς και σε μια σειρά άλλους οικονομικούς δείκτες. Τα συμπεράσματα αυτών των, στατιστικών -οικονομετρικών κατά βάση, αναλύσεων κάθε άλλο παρά αυτονόητα μπορούν να θεωρηθούν. Η πρώτη έκπληξη περίμενε τον Benoit ο οποίος, παρά τα αντιθέτως αναμενόμενα, διαπίστωσε θετική επίδραση των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική μεγένθυση (growth) μιας ομάδας 44 αναπτυσσόμενων χωρών.³⁰ Άλλες οικονομικές μελέτες που ακολούθησαν σκόνταψαν ακριβώς όπου και η πρώτη του Emil Benoit: στην αδυναμία των αριθμών να εκφράσουν και κοινωνικές και πολιτικο-στρατηγικές μεταβλητές (όπως πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης, πολιτικό καθεστώς, εμπλοκή σε διεθνείς διαμάχες κλπ.).

Από όλη αυτή την επιστημονική αναζήτηση μπορούμε να σημειώσουμε, κατ'αρχήν και με σχετική πάντα επιφύλαξη, τα ακόλουθα ως προς την επίδραση του εξοπλιστικού φαινομένου στις αναπτυσσόμενες χώρες:

1) Η συμμετοχή των χωρών αυτών στις παγκόσμιες αμυντικές δαπάνες

²⁸ Στην περίπτωση αυτή οι στρατιωτικές δαπάνες συναρτώνται με το ΑΕΠ, το ισοζύγιο πληρωμών, με εναλλακτικές δημόσιες δαπάνες και με το στρατηγικό περιβάλλον. Βλ. σχετικά στο Νίκος Ι. Αντωνάκης, *op.cit.*, σελ. 49.

²⁹ Για το θέμα αυτό περισσότερα στο τέταρτο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου και στο τρίτο μέρος του τρίτου κεφαλαίου της παρούσας μελέτης.

³⁰ Emil Benoit, **Defence and Economic Growth in Developing Countries**, Lexington, Massachussets 1973.

αυξάνεται αργά αλλά σταθερά καθ'όλη την διάρκεια της περιόδου 1960-90. Το 1980 υπολογιζόταν στο 18% του συνόλου.

2) Από τις 110-115 στατιστικά και στρατηγικά σημαντικές τριτοκοσμικές χώρες σχεδόν οι μισές (το 47% περίπου) έχουν προχωρήσει στη σύσταση τουλάχιστον υποτυπώδους αμυντικής βιομηχανίας ενώ σχεδόν το 10% μπορεί να κατασκευάσει ή συγκατασκευάσει κάθε είδους συμβατικό οπλικό σύστημα (όχι τελευταίας τεχνολογίας φυσικά) και γύρω στις πέντε χώρες είναι σε θέση να κατασκευάσουν ή έχουν ήδη προχωρήσει στην κατασκευή πυρηνικών βομβών.

3) Κυρίως στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες μη παραγωγούς ή μικρούς παραγωγούς όπλων παρατηρείται επιβράδυνση επενδύσεων, μείωση του εισοδήματος στον μη στρατιωτικό τομέα της οικονομίας, καθώς και επιβάρυνση του εξωτερικού χρέους.

4) Ο δείκτης σχετικής ένδειας (relative suffering index) καθώς και μια σειρά κοινωνικές παροχές επηρεάζονται αρνητικά από τις στρατιωτικές δαπάνες.

5) Οι στρατιωτικές δαπάνες στις τριτοκοσμικές χώρες έχουν θετική επίδραση: στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού παραδοσιακών κοινωνιών που βρίσκονται σε χαμηλά στάδια ανάπτυξης, στον τομέα εθνικής συνοχής με την ενίσχυση διαδικασιών συγκρότησης έθνους (nation-building processes), στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και στην καλλιέργεια κλίματος πειθαρχίας που αντανάκλα στο εργατικό δυναμικό και στην παραγωγικότητα, καθώς και στην κατασκευή έργων υποδομής για μη στρατιωτικούς σκοπούς.

Επίσης λειτουργούν θετικά και στην περίπτωση αντιμετώπισης θεομηνιών.³¹

IV. Αξιολόγηση του εξοπλιστικού φαινομένου

Η αξιολόγηση του θετικού ή μη χαρακτήρα των στρατιωτικών δαπανών που πραγματοποιεί μια χώρα ή ομάδα χωρών δεν μπορεί να είναι υπόθεση μιας απλής οικονομετρικής μελέτης. Από την στιγμή που οι ανθρώπινες κοινωνίες έχουν αναπτυχθεί τόσο εκτατικά (καλύπτοντας γεωγραφικά σχεδόν ολόκληρο τον πλανήτη) όσο και εις βάθος (δημιουργώντας το δικό τους ανθρωπογενές περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούν) βασιζόμενες στον αμοιβαίο ανταγωνισμό και στην παγίωση εκμεταλλευτικών (τόσο έναντι άλλων ανθρώπινων κοινωνιών όσο και έναντι της φύσης) συστημάτων κοινωνικής οργάνωσης, είναι μοιραίο επακόλουθο όσο και συνθήκη για την παραπέρα "ανάπτυξη" της κάθεμιάς από αυτές, να προχωρήσουν στην συγκρότηση, εξοπλισμό και διατήρηση στρατιωτικού μηχανισμού ικανού να διασφαλίσει και να επεκτείνει όχι απλά έναν γεωγραφικό χώρο αλλά και τις κοινωνικές δομές και αξίες που ενυπάρχουν σ'αυτόν. Αυτό είναι το ουσιαστικό (κλασσικό) εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου "εθνική ασφάλεια" παγκοσμίως,³² το οποίο από την περίοδο της αποαποικιοποίησης και εντεύθεν συμπληρώθηκε και με μια συγκρουσιακή θέση μεταξύ "εθνικής ανεξαρτησίας" και "οικονομικής

³¹ UN Centre for Disarmament, **Disarmament 5** (The relationship between disarmament and development), New York 1982.

³² Hedley Bull, **The Anarchical Society**, Macmillan, London 1977, πρώτο κεφάλαιο.

ασφάλειας" όταν οι μεν τριτοκοσμικές χώρες έδωσαν μια έντονα οικονομική χροιά και έμφαση στην πρώτη (προσβλέποντας στην ανατροπή της τότε διεθνούς οικονομικής τάξης), οι δε αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στη δεύτερη (αποβλέποντας στην διασφάλιση των επενδύσεών τους στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στις πρώην αποικίες).³³

Το ερώτημα που τίθεται κατά συνέπεια ως προς τις στρατιωτικές δαπάνες που πραγματοποιεί η κάθε χώρα ή ομάδα χωρών είναι κατά πόσο οι δαπάνες αυτές στηρίζουν έναν μηχανισμό ικανό να αποτρέψει ενδεχόμενες απειλές και να διευκολύνει στην προώθηση των δικών της συμφερόντων. Και μια τέτοιου είδους αποτίμηση απαιτεί προηγούμενη εξέταση των επιμέρους κρατικά οργανωμένων κοινωνιών κατ'αρχήν χωριστά και εν συνεχεία τόσο σε επίπεδο περιφερειακό (στρατηγικές περιοχές) όσο και παγκοσμίως, ούτως ώστε να εκτιμηθεί το είδος και η προέλευση της απειλής που αντιμετωπίζουν και η επάρκεια και καταλληλότητα των μέσων που διαθέτουν για την αντιμετώπισή της.

Αν τώρα εξετάσουμε τις στρατιωτικές δαπάνες σε παγκόσμιο επίπεδο υπό οικουμενικό πρίσμα και με ανθρωπιστικό πνεύμα, ασφαλώς δεν γεννάται αμφιβολία ότι η απασχόληση 50 εκατομμυρίων ανθρώπων στο βωμό του εξοπλιστικού φαινομένου (εκ των οποίων μόνο οι μισοί στελεχώνουν τις ένοπλες δυνάμεις ενώ οι υπόλοιποι - συγκαταλεγμένων και 500 χιλιάδων επιστημόνων -

³³ Αυτό αποτυπώθηκε ανάγλυφα στην συγκρουσιακή σχέση Βορρά-Νότου, στο αίτημα των αδεσμεύτων χωρών για μια Νέα Διεθνή Οικονομική Τάξη (ΝΔΟΤ) και σε ορισμένα κείμενα απόρροια της προσπάθειας εδραίωσής της, όπως την απόφαση 3281 (XXIX), 12-12-1974, της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ για τα οικονομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις των κρατών.

ασχολούνται με την ανάπτυξη και παραγωγή οπλικών συστημάτων), η δαπάνη πλέον του 1,2 τρις δολλαρίων σε τρέχουσες τιμές για εξοπλισμούς, η εντατική χρήση φυσικών πόρων (πρώτες ύλες, ενέργεια) και η αντιπαραγωγική-καταστροφική φύση των εξοπλισμών καθεαυτή, συνηγορούν για το επιζήμιο του φαινομένου στο σύνολο της Ανθρωπότητας.

Όμως η Ανθρωπότητα δεν αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο με ενιαία ή έστω ομοιόμορφη κοινωνικο-οικονομική και πολιτική δομή, ούτε συμμερίζεται άμεσα κοινά συμφέροντα ή αξίες. Και, ως γνωστόν, λόγω της στενότητας φυσικών πόρων είναι δύσκολο όλοι οι άνθρωποι σ'αυτόν τον πλανήτη να απολαμβάνουν ένα υψηλό (με όρους υλικών αγαθών και απολαβών) επίπεδο διαβίωσης. Και είναι ακόμη δυσκολότερο να συναινέσουν οι έχοντες σε μια παγκόσμια τάξη πραγμάτων στηριγμένη στην ανατολική αλτροϋϊστική λογική "υπάρχει χώρος για όλους".

Μέχρι σήμερα οι ανθρώπινες κοινωνίες έλυναν αυτό το πρόβλημα (πώς δηλαδή θα μοιράσουν περιορισμένα μέσα και πόρους για να ικανοποιήσουν διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες) με την συγκρότηση, εξοπλισμό, διατήρηση και χρήση στρατιωτικών μηχανισμών. Ισως στο μέλλον (ο Ψυχρός Πόλεμος 1947-1990 είναι το πρώτο ιστορικό παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση) οι μηχανισμοί αυτοί υποκατασταθούν από άλλους, οικονομικούς και όχι στρατιωτικούς μηχανισμούς με την ίδια ακριβώς αποστολή.

Η κατεύθυνση την οποία έχει λάβει διεθνώς η έρευνα ως προς το εξοπλιστικό φαινόμενο τα τελευταία χρόνια συνάδει με αυτήν την εξέλιξη εστιάζοντας την προσοχή της σε θέματα ελέγχου των εξοπλισμών και διαπίστωσης του οικονομικού βάρους των στρατιωτικών δαπανών επί των

κρατικά οργανωμένων κοινωνιών του κόσμου. Προτού εξετασθεί η διασύνδεση του εξοπλιστικού φαινομένου με την ανάπτυξη (διασύνδεση η οποία επιχειρείται να καταδειχθεί μέσω εμπειρικών δεδομένων που προκύπτουν από την ερευνητική προσπάθεια) πρέπει να ληφθούν υπόψιν ορισμένα μεθοδολογικά και άλλα εμπόδια.

V. Μεθοδολογικά και άλλα προβλήματα

Τα προβλήματα επιστημονικής παρουσίασης και μελέτης του εξοπλιστικού φαινομένου είναι πολλά και ποικίλα. Σε γενικές γραμμές μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

A. Ζήτημα μονάδας ανάλυσης: Ποιά είναι η μονάδα ανάλυσης; η "εθνική" κοινωνία που, κρατικά οργανωμένη, επιδιώκει την υλοποίηση συλλογικών στόχων διαμέσου συγκρότησης και διατήρησης ενόπλων δυνάμεων; ή μήπως οι ομάδες χωρών όπως συντονίζουν την πορεία τους προς υλοποίηση στόχων σύγκλισής τους και διαμόρφωσης ευρύτερων (ομογενοποιημένων) κοινωνικών συνόλων; ή μήπως ο κόσμος ολόκληρος;

Από τα παραπάνω ερωτήματα προκύπτουν μια σειρά επιστημονικά ζητήματα ανάλογα με το ποιά αναλυτική μονάδα επιλέγει κανείς ως βάση και κέντρο αναφοράς, δηλαδή τον τρόπο προσέγγισης του φαινομένου με σημείο εκκίνησης την διάκριση του κόσμου σε ενότητες και υποενότητες.

1) Εάν επιλεγεί ως μονάδα ανάλυσης το εθνικό κράτος (nation-state) μέλος της διεθνούς κοινότητας, τότε είτε οδηγούμεθα σε απλές ή

σύνθετες οικονομετρικές αναλύσεις του εξοπλιστικού φαινομένου αγνοώντας την διαφορετική ουσία και μορφή των κρατών που υπάρχουν σήμερα, είτε (λαμβάνοντας υπ' όψη την τελευταία αυτή παρατήρηση) βρισκόμαστε ενώπιον του προβλήματος κατηγοριοποίησης των κρατών ως προς κάποια κριτήρια (τα οποία ωφείλουμε να ορίσουμε). Πρέπει να σημειωθεί πως μια τέτοια επιλογή θεωρεί δεδομένη την παγίωση των εθνικών συνόρων και το πέρασμα σε έναν άλλου είδους ανταγωνισμό (οικονομικής φύσεως) κάτι που δεν επιβεβαιώνεται πλήρως εκ των πραγμάτων.

2) Εάν ως μονάδα ανάλυσης δεν εκκληφθεί το (εθνικό) κράτος αλλά (δυναμικά και όχι στατικά) οι διάφορες ομάδες χωρών όπως συσπειρώνονται και αλληλοσυνδέονται στην πορεία τους μέσα στο χρόνο, τότε το πρόβλημα κατηγοριοποίησης στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω (στην παράγραφο 1α) αφ'ενός μερικώς απλοποιείται μια και εσωτερικεύεται για τις ομάδες χωρών που στην πορεία αποκτούν τάσεις εσωτερικής συνοχής και σύμπνοιας (τάσεις ολοκλήρωσης), ενώ αφ'ετέρου στην περίπτωση των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών που παρουσιάζουν ασθενέστερες τάσεις ολοκλήρωσής τους σε ευρύτερα σύνολα ίσως περιπλέκεται λόγω των ιδιομορφιών και της πολυμορφίας των κοινωνικών δομών των χωρών αυτών.

Β. Ζήτημα επιπέδου και γεωγραφικού πεδίου ανάλυσης: Σε ποιο επίπεδο ανάλυσης και σε ποιά γεωγραφική περιοχή θα εστιάσουμε την προσοχή μας; Εάν θεωρήσουμε ότι ξεπερνάμε τα μεθοδολογικά/αναλυτικά προβλήματα περί την μονάδα ανάλυσης στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, με ποιά κριτήρια

θα επιλέξουμε την γεωγραφική περιοχή στην οποία θα εστιάσουμε την αναλυτική μας προσπάθεια;

Τέτοιο ζήτημα δεν τίθεται προκειμένου περί αναλύσεως του φαινομένου σε ένα μόνο κράτος. Τίθεται όμως (ακόμη κι αν δεν υφίσταται γεωγραφική εγγύτητα) στην περίπτωση ομάδος χωρών, σχετιζόμενο άμεσα με το πολιτικο-στρατιωτικό και οικονομικό βεληνικές (ακτινοβολία) κάθε μιάς από τις πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες που απαρτίζουν την γεωστρατηγική αυτή περιοχή.

Γ. Ζήτημα στατιστικών και άλλων μετρήσεων-δεδομένων: Εδώ ωφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε τί μετράμε, πώς το μετράμε και γιατί το μετράμε. Η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα είναι απλή και στηρίζεται στον ακρογωνιαίο λίθο της οικονομετρίας και κάθε άλλου ανάλογου, μαθηματικοποιημένου επιστημονικού κλάδου, ο οποίος συνοψίστηκε από τον Lord Kelvin ως εξής:

"...Όταν μπορείτε να μετρήσετε αυτό για το οποίο μιλάτε και να το εκφράσετε με αριθμούς, τότε σημαίνει ότι γνωρίζετε κάτι σχετικά με αυτό. Όταν δεν μπορείτε να το μετρήσετε, όταν δεν μπορείτε να το εκφράσετε με αριθμούς, τότε σημαίνει ότι αυτά που γνωρίζετε είναι ελάχιστα και καθόλου ικανοποιητικά. Ίσως να είναι η αρχή της γνώσεως, αλλά ουσιαστικά οι σκέψεις σας δεν έχουν ακόμη φτάσει στο στάδιο της επιστήμης..."³⁴

Ως προς το τί μετράμε για να εκφράσουμε με αριθμούς το εξοπλιστικό φαινόμενο, η απάντηση είναι δυσκολότερη. Εάν θελήσουμε να ακολουθήσουμε κατά γράμμα τον γενικό ορισμό του φαινομένου ως διατυπώθηκε παραπάνω θα

³⁴ Παρατίθεται στο Samuelson, Οικονομική, τόμος 2, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, σελ. 633.

πρέπει να συνυπολογίσουμε όλους τους μηχανισμούς άσκησης (φυσικής) βίας (εξαναγκασμού) που αποσκοπούν στην διασφάλιση ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου και της τάξης στα όρια αυτού για λογαριασμό μιας αρχής-εξουσίας (στην σύγχρονη εποχή, ενός κράτους). Αυτό θα σήμαινε συνυπολογισμό ενόπλων δυνάμεων και σωμάτων ασφαλείας για κάθε κρατική οντότητα, αλλά κάτι τέτοιο δεν γίνεται αφ'ενός διότι η κρατούσα αντίληψη περί του φαινομένου το περιορίζει στην συγκρότηση και διατήρηση ενόπλων δυνάμεων ικανών να διασφαλίσουν πρωτίστως μια γεωγραφική περιοχή για λογαριασμό μιας αρχής και αφ'ετέρου λόγω της ποσοτικής και ποιοτικής ανομοιογένειας των δυο πλευρών του.

Ετσι, περιορίζοντας το φαινόμενο στο καθαρά στρατιωτικό σκέλος πρέπει να επισημάνουμε τις παρακάτω δυσκολίες ως προς την ποσοτική του καταγραφή και την ποιοτική του αποτίμηση:

1) Ως προς το μη οικονομικό μέρος της καταγραφής και αποτίμησης τα πράγματα είναι σχετικά πιο απλά παρ'όλες τις δυσκολίες που ανακύπτουν λόγω απορρήτου πληροφοριών σχετικών με την σύνθεση και εξοπλισμό των ενόπλων δυνάμεων κάθε χώρας. Η λογική του ψυχρού πολέμου, και οι διαδικασίες ελέγχου των εξοπλισμών που εισήγαγε, διευκόλυνε ως έναν βαθμό την προώθηση της διαφάνειας στον τομέα αυτό μια και κέντρο της ήταν ο ψυχολογικός εκβιασμός του αντιπάλου μέσω της γνωστοποίησης σε αυτόν των (ουσιαστικώς επιθετικών) δυνατοτήτων της ημέτερης πλευράς. Παρ'όλα αυτά, όμως, δυσκολίες παραμένουν ως προς την ποιοτική αποτίμηση μια και σπουδαίο ρόλο στην αξιοπιστία ενός στρατού παίζουν μη μετρήσιμοι παράγοντες όπως ο τεχνολογικός, η οργάνωση και επιμελητεία, η νοοτροπία και η ψυχολογία του

ανθρώπινου δυναμικού κ.α.³⁵

2) Ω προς το οικονομικό μέρος της καταγραφής και αποτίμησης τα προβλήματα είναι περισσότερα και εστιάζονται στην ύπαρξη, ποιότητα και συμβατότητα (ως προς συγκεκριμένα πρότυπα) των στατιστικών δεδομένων κάθε χώρας που αφορούν τις στρατιωτικές της δαπάνες. Τρία ζητήματα τίθενται ως προς αυτές (θεωρώντας την ύπαρξη σχετικών στοιχείων δεδομένη): το ζήτημα ορισμού τους (τί λογίζεται ως στρατιωτική δαπάνη), το ζήτημα αξιοπιστίας των υπαρχόντων στοιχείων και, τέλος, το ζήτημα συμβατότητας των στοιχείων που προέρχονται από διαφορετικές χώρες.

α) Το τί λογίζεται ως στρατιωτική δαπάνη επιχείρησαν να καταγράψουν το ΔΝΤ, το NATO και ο ΟΗΕ.³⁶ Όπως εκτιμά ο Somnath Sen³⁷ ο ορισμός του ΟΗΕ (1986) επιμερίζει ορθότερα τις στρατιωτικές δαπάνες σε τρεις κατηγορίες: σε αυτές που καλύπτουν λειτουργικά έξοδα (προσωπικού, επιχειρήσεων και συντήρησης),³⁸ αυτές που καλύπτουν την

³⁵ Περισσότερα επ'αυτών στο Barry Buzan, **Military Technology and International Relations**, IISS & Macmillan, London 1987, κεφ. 2, και John Baylis et.al., **Contemporary Strategy**, vol. I, Holms & Meyer, New York 1987, κεφ. 1,2 & 4.

³⁶ Τους ορισμούς αυτούς ακολουθούν εν πολλοίς το SIPRI και η US ACDA για να προσδιορίσουν τις στρατιωτικές δαπάνες των κρατών ενώ ο ΟΗΕ και το IISS καταγράφουν τις δαπάνες αυτές όπως δηλώνονται από τα κράτη.

³⁷ Somnath Sen, "Military expenditure data for developing countries: Methods and measurement" in Geoffrey Lamb (ed.), **Military Expenditure and Economic Development**, IBRD Discussion Paper 185, Washington DC 1992.

³⁸ Στο προσωπικό περιλαμβάνονται οι κληρωτοί, το μόνιμο στρατιωτικό προσωπικό και οι πολιτικοί υπάλληλοι των υπουργείων αμύνης. Στις επιχειρήσεις και την συντήρηση περιλαμβάνονται το τρέχον υλικό, η συντήρηση και οι επισκευές, οι πληρωτέες υπηρεσίες, τα ενοίκια, και άλλα.

προμήθεια πολεμικού υλικού και την δημιουργία υποδομής,³⁹ και σ'εκείνες που αφορούν στον τομέα έρευνας και ανάπτυξης οπλικών συστημάτων.⁴⁰

β) Κεντρικό ζήτημα ως προς την αξιοπιστία των στοιχείων αποτελεί η προέλευσή τους από σχεδόν αποκλειστικά κρατικές κυβερνητικές πηγές και μάλιστα σε συνοπτική γενικευμένη μορφή, χωρίς λεπτομέρειες ως προς τις δαπάνες ανά κατηγορία. Κατ'αυτόν τον τρόπο δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί η πραγματική κατάσταση, ενώ διευκολύνεται με διάφορους τρόπους⁴¹ η απόκρυψη ή παραποίηση μέρους της πραγματικής στρατιωτικής δαπάνης.

Ο Michael Brzoska⁴² προσφέρει τις ακόλουθες δυνητικές εξηγήσεις για την μυστικοπάθεια των κυβερνήσεων που τείνουν να παραποιούν τα

³⁹ Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν οι προμήθειες πολεμικού υλικού (αεροσκάφη και κινητήρες, πύραυλοι συμπεριλαμβανομένων των συμβατικών κεφαλών, πυρηνικές κεφαλές και βόμβες, πολεμικά πλοία και πλοiάρια όλων των κατηγοριών, τεθωρακισμένα οχήματα, πυροβολικό και άλλα βαρέα όπλα πεζικού, πυρομαχικά, ηλεκτρονικά και επικοινωνιακά μέσα, απλά οχήματα κ.ά.), και η δημιουργία υποδομής (αεροπορικές και ναυτικές βάσεις, βάσεις πυραύλων, αποθήκες, οχυρωματικά έργα, καταφύγια, διοικητικά κτίρια, στρατώνες, ιατρική και εκπαιδευτική υποδομή, ηλεκτρονικά κ.ά.).

⁴⁰ Η κατηγορία αυτή καλύπτει βασική και εφαρμοσμένη έρευνα για στρατιωτικούς σκοπούς και ανάπτυξη, έλεγχο και εκτίμηση δυνατοτήτων των οπλικών συστημάτων.

⁴¹ Η Nicole Ball αναφέρεται σε μερικές τεχνικές απόκρυψης δαπανών τριτοκοσμικών κυρίως χωρών όπως τα διπλά βιβλία, οι εκτός προϋπολογισμού χρηματοδοτήσεις, οι πολύ γενικές κατηγορίες δαπανών του προϋπολογισμού, η αμυντική βοήθεια και η παραποίηση στοιχείων που αφορούν τις διεθνείς συναλλαγές και το εμπόριο μιας χώρας, στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου της **Security and Economy in the Third World**, Adamantine Press, London 1988, σελ. 111-122.

⁴² Michael Brzoska, "The reporting of military expenditure", **Journal of Peace Research**, Vol. 18/3, 1981.

στοιχεία περί των στρατιωτικών τους δαπανών αφήνοντας κατά μέρος το γεγονός ότι δεν αποδίδουν όλες οι κοινωνίες την ίδια σημασία στην συλλογή και δημοσιοποίηση πληροφοριών και στοιχείων γύρω από το θέμα αυτό:

υπολογισμός	συνδιαζόμενος με	=>	προσπάθεια εμφάνισης στρατιωτικών δαπανών
κόστος ευκαιρίας στρατιωτικών δαπανών	ισχυρό αίσθημα απώλειας ευκαιριών ειρηνικής ανάπτυξης ισχυρή θέση του στρατιωτικού τομέα σε σύγκριση με την κυβέρνηση	=>	μικρότερες του πραγματικού μεγαλύτερες του πραγματικού
παράγοντες στρατιωτικής ισχύος εντός της χώρας Α	αντίληψη ισχυρής απειλής	=>	μεγαλύτερες του πραγματικού
παράγοντες στρατιωτικής ισχύος εκτός της χώρας Α	αντίληψη ασθενούς απειλής συνδεδεμένες ή σύμμαχες χώρες που απαιτούν συγκεκριμένη συνεισφορά χώρες που αισθάνονται απειλούμενες από τις στρατιωτικές δαπάνες της χώ- ρας Α	=> =>	μικρότερες του πραγματικού μεγαλύτερες του πραγματικού μικρότερες εάν επιδιώκεται ειρηνική διευθέτηση ή ξαφνική επίθεση, ή μεγαλύτερες εάν επιδιώκεται η αποτροπή

Ο συλλογισμός του Brzoska συνδέει εμμέσως το καθαρά οικονομικό μέρος των στρατιωτικών δαπανών με εσωτερικά ζητήματα ενώ το καθαρά στρατιωτικο-πολιτικό σκέλος του ζητήματος με τις διεθνείς σχέσεις της χώρας.

γ) Συνακόλουθο πρόβλημα της αξιοπιστίας των στοιχείων είναι αυτό της συμβατότητας μεταξύ τους όταν κανείς επιχειρεί να υπολογίσει τις στρατιωτικές δαπάνες κατά ομάδες χωρών ή παγκοσμίως. Διατηρώντας τις γενικές επιφυλάξεις ως προς το ζήτημα της ομαδοποίησης που διατυπώθηκαν παραπάνω (στο V. A.) πρέπει να επισημανθεί ότι είναι αδύνατο να επιβεβαιωθεί η ακρίβεια των στοιχείων που η κάθε κυβέρνηση δημοσιοποιεί και βεβαίως το εάν οι χώρες αυτές περιλαμβάνουν στις στατιστικές τους όλα τα στοιχεία που ορίζονται ως στρατιωτικές δαπάνες στις σχετικές κατηγορίες των διεθνών οργανισμών (κυρίως του ΔΝΤ). Εάν προστεθούν οι δυσχέρειες στην έκφραση των μεγεθών αυτών σε διεθνείς αξίες (π.χ. δολάρια) και σταθερές τιμές έχει κανείς μια πλήρη εικόνα της μερικής ή πλήρους (όπως στις περιπτώσεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας και της Κίνας) ασυμβατότητας των στοιχείων που απλά δεν προσφέρονται για ασφαλείς συγκρίσεις μια και δεν είναι απολύτως ομοειδή.⁴³

⁴³ Σχετικά με το ζήτημα αναγωγής των εκφρασμένων σε τοπικά νομίσματα δαπανών σε διεθνείς τιμές, η μέθοδος χρήσης των νομισματικών ισοτιμιών δεν θεωρείται η πλέον ασφαλής και ακριβής. Όπως σημειώνει ο Robert L. West τα μειονεκτήματα της χρήσης των νομισματικών ισοτιμιών ως αναγωγέων είναι πολλά και ευρέως αναγνωρισμένα. Οι νομισματικές ισοτιμίες δεν ανταποκρίνονται πάντοτε στην πραγματική αγοραστική δύναμη των νομισμάτων, ενώ δεν προσφέρονται για συγκρίσεις πραγματικού εισοδήματος, προϊόντος ή άλλων ποσοτικών δεδομένων μιας χώρας ή ομάδων χωρών διαχρονικά μια και οι υφιστάμενες διαφορές στην δομή των τιμών για προϊόντα και υπηρεσίες καθώς και στην διαχρονική τους εξέλιξη είναι σημαντικές από χώρα σε χώρα. (Robert L. West, "Background note on military expenditure", in G. Lamb, *op.cit.*, σελ. 148). Για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού το Στατιστικό Γραφείο του ΟΗΕ σε συνεργασία με την Παγκόσμια Τράπεζα ανέπτυξε μια καινούργια μέθοδο αναγωγής για ευρέα σύνολα εθνικών λογαριασμών μέσω της χρήσης ενός δείκτη ισοδυνάμου αγοραστικής δύναμης (purchasing-power parity, PPP).

Τα παραπάνω προβλήματα εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την αδυναμία ακριβούς ποσοτικής καταγραφής και ποιοτικής αποτίμησης της οικονομικής πλευράς του εξοπλιστικού φαινομένου. Για να είναι δυνατή μια τέτοια καταγραφή και αποτίμηση είναι απολύτως αναγκαίο να υπάρξει πρόσβαση σε κατηγοριοποιημένα στοιχεία ως προς τις στρατιωτικές δαπάνες ούτως ώστε αυτά να εκτιμώνται σωστά και να βελτιώνεται η ποιότητά τους, καθώς και να υπάρχουν κατηγοριοποιημένα στοιχεία ούτως ώστε αφενός να προσδιορίζονται οι οικονομικές επιδράσεις των δαπανών αυτών στον αμυντικό τομέα και αφετέρου να διαπιστώνεται κατά πόσον οι δηλωθείσες αμυντικές δαπάνες μιας χώρας ανταποκρίνονται στο μέγεθος και την ποιότητα των ενόπλων δυνάμεών της.⁴⁴ Με άλλα λόγια, επιβάλεται στροφή της έρευνας από την διαστρωματική μελέτη (cross section) στην διαχρονική ανάλυση (time series) για κάθε χώρα ξεχωριστά όπως επισημαίνει ο Α. Κούτρης,⁴⁵ μια κι έτσι μπορεί να επιτελεσθεί ένα μεγάλο μέρος συμβατικής ανάλυσης του θέματος.⁴⁶

⁴⁴ Nicole Ball, **op.cit.**, σελ. 96-97.

⁴⁵ Ανδρέας Κούτρης, Στρατιωτικές δαπάνες και οικονομική μεγένθυση στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σελ. 37.

⁴⁶ Somnath Sen, **op.cit.**, σελ. 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΞΟΠΛΙΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ι. Σχετικά με την έννοια της ανάπτυξης

Η λέξη "ανάπτυξη" σημαίνει "άπλωση, άνοιγμα, ξετύλιγμα, ξεδίπλωμα" αλλά και "διάκριση και διευκρίνιση των μερών εκ των οποίων αποτελείται ένα όλον" και "εξέλιξη, αύξηση, πρόοδος"⁴⁷ καθώς επίσης (φιλοσοφική ερμηνεία του όρου) "διαδικασία μετάβασης από του απλού εις το σύνθετον και αντιστρόφως, ως και από του ομογενούς εις το ετερογενές και εκ του ανοργάνωτου εις το οργανωμένον".⁴⁸ Εάν στον τελευταίο εννοιολογικό ορισμό προσθέσει κανείς την αναντιστρεψιμότητα και την με ορισμένη κατεύθυνση νομοτελειακή αλλαγή ως χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας⁴⁹ έχει μια πλήρη εννοιολογική

⁴⁷ Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη, Αθήνα 1928, Τόμος Δ, σελ. 555.

⁴⁸ Εγκυκλοπαιδικό & Γλωσσικό Λεξικό Παπύρου, Αθήνα 1960, σελ. 886.

⁴⁹ Ιλιντσεφ-Φεντοσέγιεφ, Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό, Καππόπουλος, Αθήνα 1985, τόμος Α, σελ. 115.

καταγραφή του όρου.

Ετσι, καλούμαστε να κατανοήσουμε την ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών τόσο ως διαδικασία εξέλιξης (ξεδιπλώματος) δυνατοτήτων που ενυπάρχουν σε εμβρυακή μορφή στα πρώτα κύτταρα ανθρώπινων κοινωνιών, όσο και ως διαδικασία ανάλυσης (κατανόησης) των μερών που συνθέτουν τις ανθρώπινες κοινωνίες, καθώς επίσης και ως αναντιστρέψιμη, νομοτελειακή, προς ορισμένη κατεύθυνση ιστορική (χρονική) πορεία εντός υλικού χώρου αναπτυγμένου προγενέστερα των κοινωνιών αυτών.

Ως προς τα βασικά μέρη που συνθέτουν τις ανθρώπινες κοινωνίες και την πορεία των κοινωνιών αυτών στο χωροχρόνο έγινε αναφορά στο πρώτο μέρος του πρώτου κεφαλαίου της διατριβής αυτής. Ως προς τις δυνατότητες και τα πεδία ανάπτυξης της ανθρώπινης δραστηριότητας, των ανθρώπινων κοινωνιών, πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα:

1) Πρέπει να γίνεται πάντοτε σαφής διάκριση μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής ανάπτυξης.⁵⁰ Η πρώτη αποτελεί φετίχ στα μάτια των οικονομολόγων μια κι έχει κατανοηθεί ως ανάπτυξη (μεγένθυση) της παραγωγής και των υλικών όρων πραγμάτωσής της (των παραγωγικών δυνάμεων).⁵¹ Στην πλέον μαθηματικοποιημένη εκδοχή της έχει συνδεθεί με την αύξηση του κοινωνικού προϊόντος καταγεγραμμένου και υπολογισμένου σε χρήμα (ΑΕΠ). Μια ολόκληρη σχολή οικονομολόγων-οικονομετρών έχει αναλωθεί στην εξεύρεση τρόπων

⁵⁰ Τέτοια διάκριση επιχειρείται ουσιαστικά με την χρήση των αγγλικών όρων **growth** και **development**.

⁵¹ Μια καλή συνοπτική παρουσίαση της αναπτυξιακής αυτής λογικής κάνει ο Χάρης Ναξάκης στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Προς έναν πράσινο καπιταλισμό, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993.

αύξησης του ΑΕΠ που έχει καταστεί σχεδόν αυτοσκοπός αφού η κοινωνική ευημερία και ανάπτυξη έχουν ταυτιστεί με αυτό.⁵²

Ηδεύτερη γίνεται συχνά κατανοητή με την βοήθεια δεικτών ποιότητας ζωής που αριθμητικοποιούν ένα κατ'εξοχήν μη αριθμητικό πρόβλημα. Το να απασχολεί μια κοινωνία Χ αριθμό δασκάλων ή γιατρών δίνει μια εικόνα ως προς την ευημερία της η οποία ωστόσο υπόκειται πάντα σε αμφισβήτηση ως προς την ποιότητά της ενώ παράλληλα αφήνει στο περιθώριο την σημαντικότερη πτυχή αυτής της ανάπτυξης, το ανθρώπινο υποκείμενο καθεαυτό.⁵³ Διάχυτη είναι η πεποίθηση πως η ποσοτική ανάπτυξη επιφέρει ποιοτικές βελτιώσεις στην ζωή των ανθρώπων ή καταλήγει σε ποιοτικά ανώτερο αποτέλεσμα.⁵⁴

2) Χρειάζεται επίσης διευκρίνηση ο επιδιωκόμενος με την όποια αναπτυξιακή διαδικασία σκοπός της ανάπτυξης. Οι γενικόλογες διακηρύξεις περί ανάπτυξης για τον άνθρωπο δεν αρκούν, πόσο μάλλον όταν η κρατούσα οικονομική θεωρία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην ανάπτυξη-αναπαραγωγή του κεφαλαίου κι όχι του ανθρώπου και της προσωπικότητάς του. Ισχύει εδώ το επιχείρημα περί δημιουργίας των υλικών όρων/προϋποθέσεων για την ανάπτυξη (ίδε προηγούμενη υποσημείωση) υπό μια

⁵² Phyllis Deane, **The evolution of economic ideas**, Cambridge University Press 1978, ιδιαίτερα κεφάλαια 3 & 13.

⁵³ Μια τέτοια κριτική αναπτύσσει ο Murray Bootchkin στο βιβλίο του Η σύγχρονη οικολογική κρίση, Βιβλιόπολις, Αθήνα 1993.

⁵⁴ Τόσο η φιλελεύθερη οικονομική σκέψη (αρχής γενομένης με τον Adam Smith) όσο και η μαρξιστική, σε αντίθεση με την αρχαιοελληνική ρήση "ουκ εν τω πολλώ τω ευ", δέχονται άμεσα ή έμμεσα αυτή την σχέση. Phyllis Dean, **The state and the economic system**, Oxford University Press 1989, σελ. 89. Στην μαρξιστική παράδοση η σύνδεση ποσότητας-ποιότητας είχε αναχθεί σε βασικό νόμο του διαλεκτικού υλισμού. Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, Διαλεκτικός Υλισμός, Αθήνα, σελ. 169. Ανάλογη παρατήρηση και στο Χ.Ναξάκη, **op.cit.**, πρώτο κεφάλαιο.

αίρεση εμπειρικής προέλευσης αναφερόμενη στην ουσιαστική αναπαραγωγή των ίδιων βασικών προβλημάτων ζωής σε διαφορετική μορφή και κλίμακα⁵⁵ προσαυξημένων με νέα επιπλέον προβλήματα.⁵⁶

3) Το ζήτημα του καταμερισμού εργασίας και του επιμερισμού του κοινωνικού (συλλογικά παραγόμενου) προϊόντος που εξακολουθεί να ταλανίζει τις ανθρώπινες κοινωνίες και τους θεωρητικούς της Πολιτικής Οικονομίας, αντιμετωπίζεται διαφορετικά από κοινωνία σε κοινωνία και από άτομο σε άτομο αναλόγως της θέσεως που κατέχουν στον διεθνή ή εσωτερικό καταμερισμό εργασίας και των προνομίων που απολαμβάνουν εξ αυτής. Πέρα από την υποκειμενική αυτή δυσκολία στην κατανόηση του ζητήματος, μπορεί κανείς να ισχυριστεί, στηριζόμενος στην ως τώρα ιστορική εμπειρία και τις θεωρητικές αναζητήσεις, ότι η τιθάσευση φυσικών πόρων από μια κοινωνία δρα πολλαπλασιαστικά ως προς τις παραγωγικές της δυνατότητες ενώ η κατανομή του προϊόντος εις τρόπον ώστε να διασφαλίζεται η αναπαραγωγή και επέκταση της παραγωγικής βάσης δρα σταθεροποιητικά ως προς τις κοινωνικές της δομές οι οποίες διασφαλίζονται από μια πολιτική αρχή (εξουσία).

Στο διεθνές πεδίο είναι αυτονόητο ότι οι πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες οι οποίες θα επιτύχουν το καλύτερο δυνατό οικονομικό αποτέλεσμα ως προς τον εσωτερικό τους καταμερισμό εργασίας και τον επιμερισμό του παραγόμενου

⁵⁵ Ζητήματα συμμετοχής στην παραγωγή και διανομή του προϊόντος ουσιαστικά αναπαρήχθησαν καθ'όλη την διάρκεια της ιστορικής πορείας της ανθρωπότητας έως σήμερα, κάθε φορά σε πλέον οξυμένη, πολυπλοκότερη μορφή.

⁵⁶ Κλασσικό παράδειγμα αποτελεί το πέρασμα από κοινωνίες απλής αναπαραγωγής (επιβίωσης) σε κοινωνίες διευρυνόμενης αναπαραγωγής (ευημερίας). Το πέρασμα αυτό προσέθεσε στο βασικό οικονομικό πρόβλημα ένα διαφορετικό πρόβλημα που προήλθε από την διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας, ήτοι της ικανότητας αυτοσυντήρησης της φύσης.

προϊόντος, θα διαθέτουν την απαραίτητη οικονομική ισχύ για την επιδίωξη κατάκτησης μιας καλής θέσης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και στον διεθνή επιμερισμό του παγκοσμίου προϊόντος υπό ορισμένες στρατιωτικο-πολιτικές προϋποθέσεις.⁵⁷

Υπό το πρίσμα των προηγθέντων παρατηρήσεων ωφείλει κανείς να εξετάσει τις αναπτυξιακές στρατηγικές που ακολούθησαν οι αναπτυσσόμενες χώρες με σκοπό την κατοχύρωση καλύτερης θέσης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και καλύτερου μεριδίου του παγκόσμιου προϊόντος, καθώς και τον ρόλο του εξοπλιστικού φαινομένου στην προσπάθεια αυτή. Προηγείται η αναφορά στην λογική και τα κριτήρια διάκρισης μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών.

II. Διάκριση αναπτυγμένων-αναπτυσσόμενων χωρών

Το κύμα που σάρωσε τα αποικιακά καθεστώτα μετά τον Β παγκόσμιο πόλεμο έφερε στην επιφάνεια με διαφορετικό τρόπο το χάσμα μεταξύ των αποικιοκρατούμενων λαών και των αποικιακών μητροπόλεων, ένα χάσμα όχι

⁵⁷ Οι χώρες που έχουν συγκριτικό οικονομικό πλεονέκτημα τείνουν να επιδιώκουν το άνοιγμα των αγορών και τον ελεύθερο ανταγωνισμό μεταφέροντας έτσι το διεθνές παιχνίδι στο καθαρά οικονομικό πεδίο. Αντιθέτως, οι χώρες που δεν διαθέτουν ένα τέτοιο πλεονέκτημα (ή δεν το αξιοποιούν σωστά) δείχνουν προτίμηση προς προστατευτικές λύσεις για τις εθνικές τους οικονομίες (χαρακτηριστικά τα παραδείγματα της μετά τον Α π.π. Βρετανίας, του πρώην ανατολικού μπλόκ, χωρών της Λατινικής Αμερικής κατά την δεκαετία 1970 κ.ά.). Συχνά το άνοιγμα των αγορών επιτεύχθηκε με στρατιωτικές ενέργειες (οι αποικιακοί πόλεμοι αποτελούν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα).

απλά πολιτισμικό αλλά κυρίως οικονομικό. Η ψευδαίσθηση περί ευημερίας μητροπόλεως-αποικιών της "χρυσής" βικτωριανής εποχής κατέρρευσε εμπρός στο φάσμα της πείνας και της εξαθλίωσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού των χωρών που ονομάστηκαν τριτοκοσμικές ή αναπτυσσόμενες.⁵⁸

Οι ίδιες οι ονομασίες "τριτοκοσμικές" και "αναπτυσσόμενες" προήλθαν η μεν πρώτη εκ της διαιρέσεως του κόσμου σε αντίπαλα πολιτικοστρατιωτικά και οικονομικά στρατόπεδα όπου ένας μεγάλος αριθμός χωρών με ποικιλόμορφα, συχνά ανομοιογενή, χαρακτηριστικά κατετάγη στην γενική κατηγορία "τρίτος κόσμος" απλώς επειδή δεν εντασσόταν σε κάποιον εκ των άλλων δυο (δυτικό ή ανατολικό), η δε δεύτερη εκ της επί τη βάση οικονομικής διακρίσεως μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών.

Ενώστην πρώτη περίπτωση το κριτήριο κατηγοριοποίησης είναι απλό (η ένταξη ή μη σε ένα εκ των δύο στρατιωτικοπολιτικών συνασπισμών), στην δεύτερη τα πράγματα περιπλέκονται μια και αφ'ενός απουσιάζει η κατ'αρχήν συμφωνία ως προς τα κριτήρια διάκρισης και αφ'ετέρου, η πολυμορφία των κρατικά οργανωμένων κοινωνιών είναι τέτοια που δημιουργεί πολλαπλά προβλήματα στην ομαδοποίησή τους (σε βαθμό σχεδόν εξατομίκευσης περιπτώσεων).⁵⁹ Σε κάθε περίπτωση πάντως, κάποιες χώρες κατατάσσονται στην κατηγορία "αναπτυσσόμενες" σε σύγκριση με κάποιες άλλες οι οποίες έχουν επιτύχει με-

⁵⁸ Εκτός των δυο αυτών όρων έχουν χρησιμοποιηθεί και άλλοι όπως "υπανάπτυκτες", "υποανάπτυξιν", χώρες του "Νότου" κλπ. Οι δυο όροι που χρησιμοποιούνται στην μελέτη αυτή έχουν επιλεγεί διότι αντιπροσωπεύουν ο μεν πρώτος έναν πολιτικό και ο δε δεύτερος έναν οικονομικό διαχωρισμό των κρατών της διεθνούς κοινότητας εξυπηρετώντας τον διτό χαρακτήρα της εργασίας αυτής.

⁵⁹ Π.Ρέππας, Οικονομική ανάπτυξη: θεωρίες και στρατηγικές, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σελ. 34-37.

γαλύτερο βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών τους δυνατοτήτων και θεωρούνται αναπτυγμένες.

Τα κριτήρια κατάταξης αναφέρονται κατ'ουσίαν στα προσδιοριστικά στοιχεία της ισχύος που αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο, ήτοι στον βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, των παραγωγικών σχέσεων, της επικοινωνίας και της πολιτικής οργάνωσης μιας κοινωνίας. Υπό το πρίσμα αυτής της παρατήρησης μπορεί να καταγραφούν ως εξής τα κριτήρια που (υπό μορφή δεικτών) παραθέτουν οι Adelman και Morris:⁶⁰

1) Οικονομικά: κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ακαθάριστες επενδύσεις, εκμετάλλευση φυσικών πόρων και βιομηχανική ανάπτυξη, συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου, ανάπτυξη χρηματοπιστωτικού συστήματος, διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου, εξωτερικό χρέος, μέγεθος των παραδοσιακών τομέων της οικονομίας (κύρια του αγροτικού), κατανομή προϊόντος, ρυθμός αύξησης του πληθυσμού.

2) Κοινωνικά: χαρακτήρας της βασικής κοινωνικής οργάνωσης, κοινωνική διαστρωμάτωση (έμφαση στα μεσαία στρώματα) και κινητικότητα, έκταση του δυαδισμού της κοινωνίας, κοινωνικές εντάσεις.

3) Πολιτισμικά: εκπαίδευση και έκταση αναλφαβητισμού, ανάπτυξη της μαζικής επικοινωνίας, βαθμός εκσυγχρονισμού αντιλήψεων, βαθμός πολιτιστικής ομοιογένειας, εθνικής ολοκλήρωσης και ανάπτυξης αισθήματος εθνικής ενότητας.

⁶⁰ Irma Adelman & Cynthia Taft Morris, **Society, Politics and Economic Development**, John Hopkins University Press, Baltimore 1967 (παρατίθενται από τον Π.Ρέππα, ο.π., σελ. 50).

4) Πολιτικά: βαθμός συγκέντρωσης πολιτικής δύναμης, ανάπτυξη θεσμών, ισχύς κοινωνικών κινημάτων και πολιτικών elites, πολιτική σταθερότητα, ισχύς και ρόλος του στρατού, βαθμός προσήλωσης της πολιτικής ηγεσίας στην οικονομική ανάπτυξη.

Στο ερώτημα ποιές πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες πρέπει να θεωρηθούν υπανάπτυκτες δεν είναι εύκολο να δοθεί ποσοτική (αριθμητική) απάντηση διότι ναι μεν για τα περισσότερα οικονομικά κριτήρια υπάρχει δυνατότητα μέτρησης, αλλά η επιβεβλημένη συνεκτίμησή τους με τις άλλες τρεις ομάδες κριτηρίων (όπου τα περισσότερα είναι ποιοτικά, ήτοι μη μετρήσιμα) οδηγεί αναγκαστικά στην ομαδοποίηση των κρατών της διεθνούς κοινωνίας σε πλέον ολιγάριθμες ομάδες έως και εξατομίκευση όπως ήδη επισημάνθηκε.⁶¹

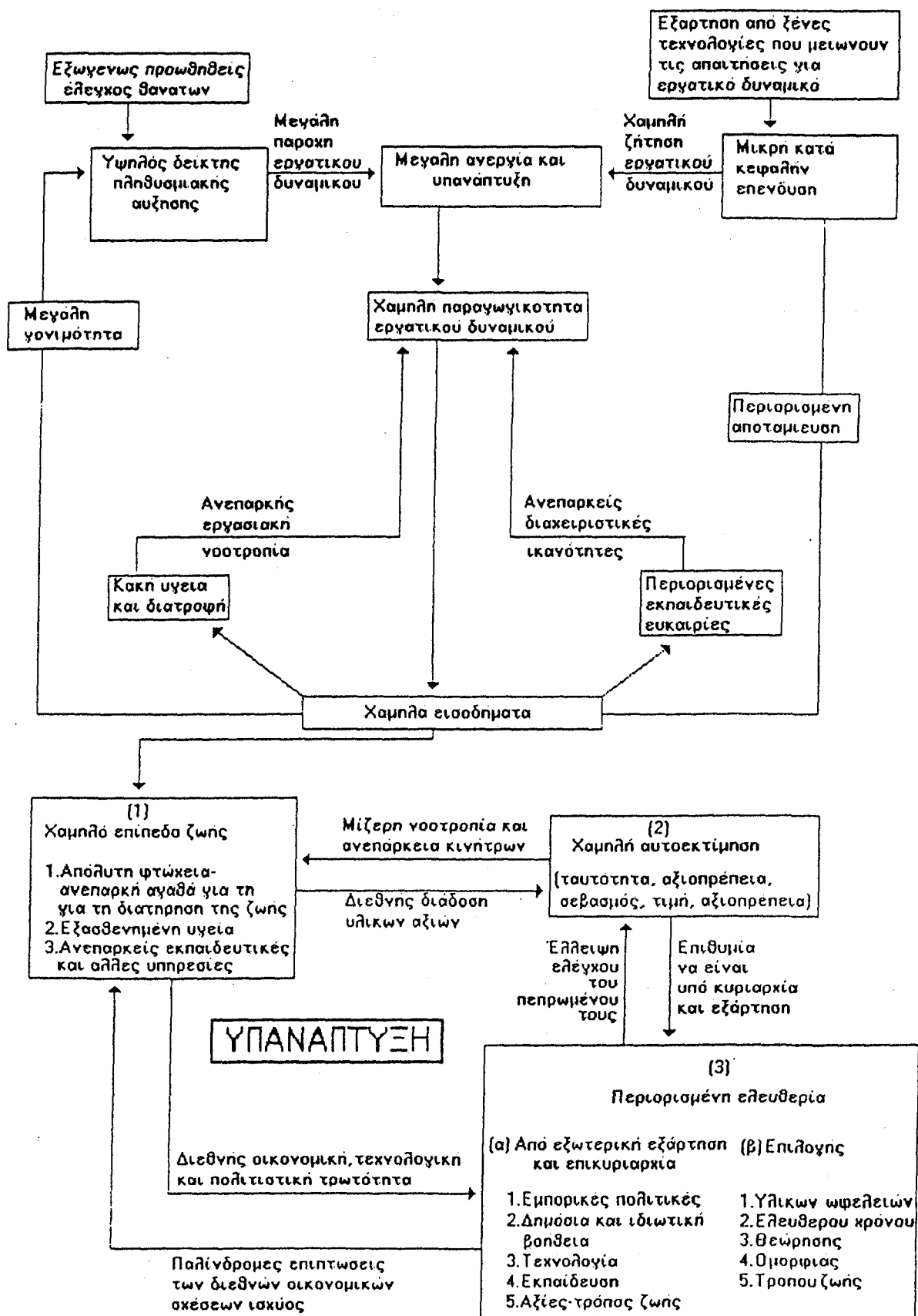
Παρόλεστις δυσχέρειες ως προς την διάκριση των χωρών ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξής τους, μπορεί να γίνει γενικά αποδεκτό ότι με βάση τις πλέον αναπτυγμένες (βιομηχανικές) χώρες και για την περίοδο μετά τον Β παγκόσμιο πόλεμο και την αποαποικιοποίηση, μια σειρά από χώρες χαρακτηρίζονται ως αναπτυσσόμενες λόγω:

α) της χαμηλής ανάπτυξης βιομηχανικής παραγωγικής βάσης και του μεγάλου μεριδίου του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας στο ΑΕΠ

β) της εμφάνισης φαινομένων πληθυσμιακής έκρηξης και συνακόλουθων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων (ανεργία, αναλφαβητισμός, φτώχεια, απόλυτος υπερπληθυσμός κ.α.)

⁶¹ Οι προσπάθειες κατηγοριοποίησης των χωρών με βάση είτε το κατά κεφαλήν εισόδημα είτε συνδυασμό ποσοτικών δεικτών (με την σύσταση σύνθετων δεικτών όπως ο δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης - human development indicator - του UNDP) έχαναν την ποιοτική διάσταση του ζητήματος.

Υπανάπτυξη: Ένα πολυδιάστατο σχηματικό πλαίσιο

Πηγή: Michael Todaro, Economics for a Developing World, (3rd ed.) Longman, London & New York 1993.

γ) της έλλειψης εθνικής ομοιογένειας και κοινωνικής συνοχής που συχνά οδηγούν σε κοινωνικές εντάσεις, εμφυλίου πολέμους ή καταπιεστικά καθεστώτα (δικτατορίες)

δ) του κοινού αποικιακού τους παρελθόντος που δημιούργησε ένα κοινό σημείο αναφοράς για όλες αυτές τις κατά τα άλλα ανομοιογενείς χώρες, ενώ εξακολουθούσε να τις κρατά εξαρτημένες από τις πρώην μητροπόλεις τους στα ζητήματα οικονομικής τους ανάπτυξης.⁶²

Τα συσσωρευμένα προβλήματα των χωρών αυτών δημιούργησαν έναν φαύλο κύκλο φτώχειας τον οποίο περιγράφει ο M.Todaro στο διάγραμμα 2:1. Μπροστά σ'αυτή την κατάσταση, οι αναπτυσσόμενες χώρες προσπάθησαν να αντιδράσουν και να αυτοπροσδιορίσουν το μέλλον και την ανάπτυξή τους, προσπάθεια που επέβαλε την εφαρμογή πολιτικών με στόχο την συσσώρευση ισχύος.

III. Προσπάθεια αντιμετώπισης της υπανάπτυξης: Αναπτυξιακές στρατηγικές και διεθνής τάξη πραγμάτων

Η προσπάθεια αντιμετώπισης της υπανάπτυξης από την πλευρά των

⁶² Το αποικιακό αυτό παρελθόν, όμως, το βίωσαν διαφορετικά οι χώρες του Γ κόσμου αναλόγως του αποικιοκράτη στον οποίο υπάγονταν. Οι διαφορές μεταξύ Ισπανο-Πορτογαλλικής, Ολλανδικής, Βρετανικής και Γαλλικής αποικιοκρατίας μπορεί ως προς το οικονομικό αποτέλεσμα να ήταν αμελητέες, αλλά ως προς τις πολιτικές δομές και τον πολιτισμό είχαν τεράστιες διαφορές που αντανακλώνται στην πορεία των πρώην αποικιών ως ανεξαρτήτων κρατών και στην αδυναμία τους να συνεννοηθούν αποτελεσματικά για την επίτευξη καλύτερης θέσης στην διεθνή σκηνή.

τρίτοκοσμικών χωρών κατά την περίοδο μετά την αποαποικιοποίηση είχε δυο όψεις: μια εσωτερική (προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης με την εφαρμογή αναπτυξιακών πολιτικών) και μια διεθνή (προσπάθεια προώθησης αλλαγών στο διεθνές σύστημα ούτως ώστε να διασφαλιστούν μια σειρά προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των χωρών αυτών). Η προσπάθεια αυτή απέκτησε έντονη ιδεολογικοπολιτική χροιά και έγινε το επίκεντρο θεωρητικών προβληματισμών και συγκρούσεων σε μια περίοδο πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων στο διεθνές πεδίο.

Η εσωτερική προσπάθεια των αναπτυσσόμενων χωρών επικεντρώθηκε στην εξεύρεση τρόπων προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης, πρωταρχικά της συσσώρευσης κεφαλαίου. Ο Griffin⁶³ διακρίνει έξι διαφορετικές στρατηγικές για την πραγματοποίηση του σκοπού αυτού:

α) την μονεταριστική που αποβλέπει στην χρηματοπιστωτική σταθερότητα και στην κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων,

β) την εξωστρεφή στρατηγική ανοικτής οικονομίας η οποία δίνει έμφαση στο εξωτερικό εμπόριο (κυρίως πρωτογενών προϊόντων),

γ) την στρατηγική εκβιομηχάνισης με έντονο κρατικό παρεμβατισμό, προστατευτικές πολιτικές για την εσωτερική αγορά, ή/και εξαγωγικούς προσανατολισμούς,

δ) την στρατηγική της "πράσινης επανάστασης" με έμφαση στον εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής και την δημιουργία πλεονασμάτων,

⁶³ Keith Griffin, **Alternative Strategies for Economic Development**, Macmillan, London 1989, σελ. 27-31.

ε) την στρατηγική αναδιανομής με στόχο την δραστηριοποίηση αναπτυξιακών δυνάμεων με παροχή κινήτρων και υποστήριξης μέσω αναπροσανατολισμού στην διάθεση των πόρων, και

στ) την σοσιαλιστική αναπτυξιακή στρατηγική που στηρίζεται σε διαφορετική λογική περιορίζοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία στο ελάχιστο.⁶⁴

Οι δυο πρώτες στρατηγικές είναι πλήρως συμβατές με το πνεύμα μιας φιλελεύθερης διεθνούς οικονομίας, οι τρεις επόμενες σχετικά συμβατές ενώ η τελευταία από σχεδόν εως πλήρως ασύμβατη.⁶⁵

Δεδομένου ότι η πρώτη στρατηγική δεν κρίνεται ικανοποιητική για την ανάπτυξη των τριτοκοσμικών χωρών λόγω του υψηλού κοινωνικού κόστους που συνεπάγεται και των αμφίβολων οικονομικών της αποτελεσμάτων, η δε δεύτερη δεν βελτιώνει την θέση των χωρών που την επιλέγουν στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, οι περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες στράφηκαν προς τις άλλες στρατηγικές οι οποίες λόγω του έντονου πολιτικού παρεμβατισμού τους έφεραν συχνά τις χώρες αυτές αντιμέτωπες με την μεταπολεμική διεθνή τάξη πραγμάτων και με διεθνή οικονομικά συμφέροντα των αναπτυσσόμενων χωρών.

⁶⁴ Ο Haggard επικέντρωσε την προσοχή του σε τρεις στρατηγικές οι οποίες οδήγησαν κάποιες τριτοκοσμικές ("νεοβιομηχανικές") χώρες στην εκβιομηχάνιση: την στρατηγική εκβιομηχάνισης με υποκατάσταση των εξαγωγών (import-substituting industrialization), την στρατηγική ανάπτυξης με οδηγό τις εξαγωγές (export-led growth) και την μεταπραττική ανάπτυξη (entrepot growth), στοιχεία των οποίων περιλαμβάνονται στην (α) και (γ) στρατηγική του Griffin. Stephan Haggard, **Pathways from the Periphery**, Cornell University Press, Ithaca & London 1990, σελ. 25.

⁶⁵ Σχεδόν συμβατό μπορεί να θεωρηθεί το Γιουγκοσλαβικό πρότυπο αυτοδιαχείρισης, λιγότερο το σοβιετικό (σταλινικό) και το κινέζικο (μαοϊκό) και τελείως ασύμβατο με την φιλελεύθερη διεθνή τάξη το πρότυπο αυτάρκειας-απομόνωσης (Βόρειος Κορέα, Αλβανία).

Ετσι, η προσπάθεια των αναπτυσσομένων χωρών να επιτύχουν αναθεώρηση της διεθνούς τάξης ήταν κρίσιμη για τον αυτο- ή ετερο-προσδιορισμό του μέλλοντός τους.

Η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων στην αφετηρία της αποτελούσε αφ'ενός προέκταση της οικονομικής τάξης πραγμάτων των ΗΠΑ,⁶⁶ γεγονός που διευκόλυνε την χώρα αυτή να εκμεταλλευτεί την τεχνολογική και παραγωγική της υπεροχή και να προωθήσει τις εξαγωγές της δημιουργώντας έτσι θέσεις εργασίας για την οικονομία της και βελτιώνοντας, συνεπώς, την εσωτερική της τάξη πραγμάτων,⁶⁷ και αφ' ετέρου την οργανωμένη σύγκρουση δυο αντιπάλων στρατιωτικοπολιτικών συνασπισμών που πρέσβευαν διαφορετικές διεθνείς δομές και αξίες, σύγκρουση ριζωμένη στις ουσιαστικές διαφορές επί θεμελιωδών θεμάτων τάξης (ιδιοκτησία, ατομικές ελευθερίες κλπ), η οποία οδήγησε πρώτα στην πόλωση και εν συνεχεία στην υποταγή των υπολοίπων χωρών του κόσμου σε σφαίρες επιρροής.⁶⁸

Έχοντας αντιμετωπίσει την οικονομική και πολιτική αστάθεια στην Ευρώπη, έχοντας περιορίσει την (πολιτική κατά κύριο λόγο) επιρροή εχθρικών προς την λογική του διεθνούς καπιταλισμού δυνάμεων, και έχοντας επιτύχει το

⁶⁶ Οι συμφωνίες Bretton Woods που καθόρισαν τις οικονομικές και θεσμικές πτυχές της εν πολλοίς αγγλοαμερικανικής μεταπολεμικής τάξης αντανάκλousαν θέσεις των ΗΠΑ (σχέδιο White) και όχι εκείνες του Keynes. Ετσι, η συμφιλίωση οικονομικής μεγένθυσης και πλήρους απασχόλησης στα πλαίσια συγκεκριμένων εθνικών οικονομιών με μια φιλελεύθερη διεθνή οικονομική τάξη και ο δίκαιος επιμερισμός των ωφελειών που προκύπτουν από την τελευταία παρέμειναν ζητούμενα. Βλέπε, Robert Gardner, **Sterling-Dollar Diplomacy**, Columbia University Press, New York 1980, σελ. xiv.

⁶⁷ Lars Annel, **Recession, the Western Economies, and the changing World Order**, Francis Pinter, London 1981, σελ. 28.

⁶⁸ Ralf Dahrendorf, **A New World Order?** (Problems and prospects of International Relations in the 1980s), University of Ghana 1979, σελ. 6-7.

άνοιγμα των αγορών των αποικιών με την άμεση ή έμμεση προώθηση της απο-αποικιοποίησης,⁶⁹ οι αρχιτέκτονες της μεταπολεμικής διεθνούς τάξης πραγμάτων βρέθηκαν απροετοίμαστοι να αντιμετωπίσουν τα εκρηκτικά προβλήματα των πρώην αποικιών και να διατηρήσουν όχι μόνον τις αγορές αυτές σχετικά ανοικτές προς την παγκόσμια αγορά, αλλά (σε ορισμένες περιπτώσεις όπως αυτές του Βιετνάμ και της Κούβας) και τις καπιταλιστικές δομές σε λειτουργία.

Οι τριτοκοσμικές χώρες βρήκαν το περιβάλλον της σχετικά ανοικτής διεθνούς οικονομίας μη ευνοϊκό για την ανάπτυξη των δικών τους οικονομιών εις τρόπον ώστε να διευρυνθούν τα περιθώρια των κυβερνήσεών τους στην εφαρμογή πολιτικών κοινωνικής (ή "εθνικής") συνοχής και στην διατήρηση εσωτερικής τάξης χωρίς ανοικτή καταπίεση. Στηριζόμενες στο γεγονός ότι αυτή η μη ευνοϊκή γι αυτές φιλελεύθερη διεθνής τάξη είχε διαμορφωθεί είτε ερήμην τους είτε (στην καλύτερη περίπτωση) με περιθωριακή συμμετοχή τους,⁷⁰ και στο ότι οι πολιτικές συνθήκες συμμετοχής τους στην διαχείριση και αναθεώρηση ιδιαίτερα της οικονομικής πλευράς αυτής της διεθνούς τάξης δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές,⁷¹ οι χώρες αυτές συνέκλιναν σε διεθνές επίπεδο γύρω από ορισμένα ζητήματα που στόχευαν στην εξω-οικονομική (πολιτική) παρέμβαση στην δομή και λειτουργία της παγκόσμιας οικονομίας.

Τα ζητήματα αυτά που αποτέλεσαν την βάση του αιτήματος για μια νέα διεθνή οικονομική τάξη συνοψίζονται στα εξής:

⁶⁹ Dudley Seers, **The Political Economy of Nationalism**, Oxford University Press, New York 1983, σελ. 151.

⁷⁰ N.J.Bhagwati στο N.J.Bhagwati & J.G.Ruggie, **Power, Passion and Purpose**, MIT Press, Cambridge Mass. 1984, σελ. 22.

⁷¹ Charles A.Jones, **The North-South Dialogue**, Francis Pinter London 1983, σελ. 23-27.

α) αιτήματα που στόχευαν στην ενίσχυση του ελέγχου των χωρών του Γ κόσμου επί των οικονομιών τους, ήτοι ελέγχου επί των φυσικών πόρων και των δραστηριοτήτων των πολυεθνικών εταιρειών στο έδαφός τους,

β) αιτήματα σχετικά με την θέση τους στο διεθνές εμπόριο, με έμφαση στην βελτίωση των όρων εμπορίου για τα προϊόντα τους (κυρίως πρωτογενή) και καλύτερη πρόσβαση στις αγορές των αναπτυσσόμενων χωρών,

γ) αιτήματα σχετικά με την βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης (περισσότερη οικονομική βοήθεια και διευκολύνσεις αποπληρωμής δανείων, καθώς και μεταφορά τεχνολογίας), και

δ) πολιτικά αιτήματα σχετικά με την βελτίωση των όρων συμμετοχής τους στους διεθνείς (οικονομικούς κυρίως) θεσμούς.⁷²

Τα παραπάνω αιτήματα συνδυάζονταν πλήρως με τις αναπτυξιακές στρατηγικές που προαναφέραμε και την επιδίωξη των αναπτυσσόμενων χωρών να αυτοπροσδιορίσουν (με μια κρατοκεντρική αντίληψη) την ανάπτυξή τους και να επιτύχουν βελτίωση της θέσης τους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Αυτήν ακριβώς την επιδίωξη καταπολέμησαν οι μεγάλες δυνάμεις και με την εμπλοκή των χωρών αυτών στην δίνη του ψυχρού πολέμου. Οι εξοπλισμοί και η επιδίωξη ασφάλειας για την ανάπτυξη είχαν τον δικό τους ρόλο στην όλη ιστορία.

IV. Ανάπτυξη και ασφάλεια.

⁷² Εκτενέστερα βλέπε Robert Gilpin, **The Political Economy of International Relations**, Princeton University Press, New Jersey 1987, σελ. 299.

Απαντώντας στο οικονομικό ερώτημα "τί προϊόν παράγει και για ποιόν σκοπό", ένας παρατηρητής θα θεωρούσε, όπως σημειώνει ο Kenneth Boulding, την παγκόσμια πολεμική μηχανή (η οποία συστήνεται από το σύνολο της ανθρώπινης προσπάθειας και των πόρων για την προπαρασκευή του πολέμου ή την διενέργειά του) ως έχουσα πρωταρχικό σκοπό την αποτροπή της απρόσκοπτης συσσώρευσης κεφαλαίου και της συνακόλουθης μείωσης της παραγωγής. Με άλλα λόγια, για τον παρατηρητή, η παγκόσμια πολεμική μηχανή αποτελεί ρυθμιστή της κατανάλωσης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ανθρωπότητα θεωρείται ομοιογενής και ορθολογική κάτι που δεν ευσταθεί εκ των πραγμάτων εξ αιτίας τόσο της ύπαρξης κρατών-εθνών (η οποία υποδηλώνει την διάσπαση της παγκόσμιας πολεμικής μηχανής σε χωριστούς μηχανισμούς συχνά ευρισκόμενους σε αντιπαλότητα) όσο και της διάκρισης των ανθρώπων σε παραγωγούς και καταστροφείς. Η τελευταία γεννά το εύλογο ερώτημα πώς ενώ οι καταστροφείς εξαρτώνται για την επιβίωσή τους από τους παραγωγούς, κυριαρχούν επί αυτών. Εδώ υπεισέρχονται οι έννοιες της απειλής και της εκμετάλλευσης.⁷³

Η απειλή, είτε υφίσταται αντικειμενικά είτε υποκειμενικά, αποτελεί την καρδιά του ζητήματος "ασφάλεια" η οποία με την σειρά της γίνεται κατανοητή ως διασφάλιση-προστασία μιας συγκεκριμένης τάξης πραγμάτων και των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της. Η τάξη πραγμάτων μπορεί να οριστεί ως "πρότυπο-κανόνας σχέσεων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων που οδηγεί σε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, μια ρύθμιση της κοινωνικής ζωής που προάγει

⁷³ Kenneth Boulding in Emile Benoit & Kenneth Boulding, **Disarmament and the Economy**, Harper & Row Publishers, New York & London 1963, σελ. 3-6.

συγκεκριμένους κανόνες ή αξίες⁷⁴ και προσδιορίζεται σαφώς τόσο γεωγραφικά όσο και πολιτικά από τα όρια της εξουσίας η οποία την επιβάλλει ή την συντηρεί. Συνακόλουθα, στο διεθνές πεδίο, η διεθνής τάξη πραγμάτων υποδηλώνει "πρότυπο δραστηριοτήτων που στηρίζει τις στοιχειώδεις επιδιώξεις της διακρατικής ή διεθνούς κοινωνίας".⁷⁵ Αυτό που τα κράτη επιδιώκουν να διασφαλίσουν είναι η συνεχιζόμενη ύπαρξη της διακρατικής κοινωνίας καθεαυτής ως πλαισίου εγγύησης της δικής τους ανεξαρτησίας και της ύπαρξής τους,⁷⁶ ήτοι, μια διεθνή τάξη πραγμάτων συμβατή με την επιδίωξή τους να διατηρήσουν το μονοπώλιο άσκησης εξουσίας εντός της επικράτειάς τους προς διατήρηση και αναπαραγωγή της εσωτερικής τους τάξης πραγμάτων η οποία διασφαλίζει την αναπαραγωγή ή και διεύρυνση της κοινωνικής τους βάσης.⁷⁷

Συνεπώς, οι απειλές εναντίον της διεθνούς ή της εθνικής ασφαλείας αποτελούν απειλές εναντίον της διεθνούς ή της εσωτερικής τάξης πραγμάτων. Ενα εκ των μέσων για την αντιμετώπισή των απειλών αυτών είναι και το εξοπλιστικό φαινόμενο με τις συνακόλουθες στρατιωτικές δαπάνες η λογική και τα αίτια των οποίων μπορούν να συνοψισθούν στα ακόλουθα σύμφωνα με τον David Whynes:⁷⁸

⁷⁴ Hedley Bull, **The Anarchical Society**, Macmillan, London 1977, σελ. 4.

⁷⁵ Hedley Bull, **op.cit.**, σελ. 8.

⁷⁶ Hedley Bull, **op.cit.**, σελ. 18.

⁷⁷ Ενδιαφέρουσα ανάλυση για το θέμα αυτό στο Robert Cox, **Production, Power, and World Order**, Columbia University Press, New York 1987.

⁷⁸ David Whynes, **The Economics of Third-World Military Expenditure**, Macmillan, London 1979, σελ. 16-31.

α) ασφάλεια και εσωτερική καταπίεση: με τις στρατιωτικές δαπάνες επιδιώκεται η διασφάλιση ελέγχου-κυριαρχίας επί συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής και η αποτροπή εδαφικών απωλειών, τόσο συνεπεία εξωτερικών ενεργειών, όσο και εσωτερικών αποσχιστικών τάσεων.

β) έλεγχος επί της οικονομίας: με τις στρατιωτικές δαπάνες επιδιώκεται η άσκηση έμμεσου ελέγχου στην οικονομία κυρίως των χωρών που διαθέτουν πολεμική βιομηχανία μια και αφ'ενός η τελευταία εξαρτάται από τον κρατικό προϋπολογισμό (αμυντικές δαπάνες) και αφ'ετέρου η ίδια η πολεμική βιομηχανία μπορεί να λειτουργήσει ως οικονομικός ρυθμιστής καθώς διαπλέκεται σε μεγάλο βαθμό με την ειρηνική οικονομία, επιτείνει τον πληθωρισμό με την μη αποταμίευση κεφαλαίων που επενδύονται σ'αυτήν και ελέγχεται άμεσα από την κεντρική εξουσία.

γ) πολιτική λειτουργία: οι στρατιωτικές δαπάνες δημιουργούν και συντηρούν ένα στρατιωτικό κατεστημένο με τα δικά του ιδιοτελή συμφέροντα, το οποίο ενίοτε στηρίζει την πολιτική εξουσία και εγγυάται μια συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων στην συγκεκριμένη επικράτεια, επιτελώντας παράλληλα και ιδεολογικές λειτουργίες διασφάλισης κοινωνικής συνοχής. Ειδικό κίνητρο για τις στρατιωτικές δαπάνες μπορούν να αποτελέσουν οι τυχόν επεκτατικές βλέψεις της συγκεκριμένης πολιτικής δομής.

Η έννοια της εκμετάλλευσης αναλύθηκε κατά το παρελθόν και προκάλεσε ποικίλες συζητήσεις που δεν αφορούν άμεσα την μελέτη αυτή. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι η εκμετάλλευση υποδηλώνει ιδιοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος από κοινωνικές ομάδες ξένες προς τους άμεσους παραγωγούς και χρήση του προς εδραίωση και διατήρηση της κυρίαρχης θέσης

τους στην κοινωνία. Υπό το πρίσμα αυτό, η εκμετάλλευση αποτελεί προϋπόθεση-βάση ανάπτυξης του εξοπλιστικού φαινομένου. Στον βαθμό που απουσιάζουν ή είναι αδύναμοι, θεσμοί απορρόφησης αντιδράσεων των εκμεταλλευομένων κοινωνικών στρωμάτων, η ίδια η εκμετάλλευση καθίσταται απειλή για την τάξη πραγμάτων την οποία στηρίζει λόγω των επαναστατικών πιέσεων τις οποίες δημιουργεί.

Η έννοια της εκμετάλλευσης συνδέει το ζήτημα "ασφάλεια" με την οικονομική μεγένθυση και ανάπτυξη με συνακόλουθο το εύλογο ερώτημα: Μέχρι ποίου βαθμού οι στρατιωτικές δαπάνες (στήριγμα του στρατιωτικού μηχανισμού μιας χώρας) λειτουργούν θετικά (αν συμβαίνει κάτι τέτοιο) στην ανάπτυξη γενικά και την οικονομική μεγένθυση ειδικότερα;

Το ζήτημα θετικής ή αρνητικής συσχέτισης των στρατιωτικών δαπανών με την ανάπτυξη και ειδικά με την οικονομική μεγένθυση ήταν εκείνο που απασχόλησε ιδιαίτερα τους ειδικούς. Ως προς την τελευταία, η συζήτηση επικεντρώθηκε γύρω από τέσσερα βασικά ζητήματα:

α) εάν οι στρατιωτικές δαπάνες αποτελούν μοχλό εκσυγχρονισμού, β) εάν προάγουν τον σχηματισμό κεφαλαίου, γ) εάν υπονομεύουν τους έχοντες εξαγωγικό προσανατολισμό τομείς της οικονομίας και δ) εάν υπονομεύουν την παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας για την ειρηνική οικονομία με την απορρόφηση επιστημονικού-ερευνητικού προσωπικού στον στρατιωτικό τομέα της οικονομίας.⁷⁹

Ως προς την ανάπτυξη γενικότερα, η προσοχή εστιάσθηκε στην ανάλυση

⁷⁹ Steve Chan & Alex Mintz (eds), **Defense, Welfare, and Growth**, Routledge, London 1992, σελ. 3-5.

της διελκυστίδας όπλων-βουτύρου και των επιπτώσεών της ιδιαίτερα στο ζήτημα διασφάλισης βασικών αναγκών του πληθυσμού και καταπολέμησης της ανισοκατανομής εισοδήματος.⁸⁰

Για την διερεύνηση των πρώτων δύο ζητημάτων (των α & β) χρησιμοποιήθηκε ευρέως η στατιστική ανάλυση με συσχετισμό ποσοτικών μεταβλητών τόσο από τον Benoit ο οποίος συσχέτισε τα αμυντικά βάρη (ΣΔ/ΑΕΠ %) με τον ρυθμό μεγένθυσης του πολιτικού τομέα της οικονομίας (ρυθμός αύξησης ΑΕΠ μείον ΣΔ),⁸¹ όσο και από τους υπόλοιπους που ακολούθησαν την πρωτοποριακή για την εποχή της μελέτη του εγείροντας τις δικές τους αντιρρήσεις και συσχετίζοντας και άλλες μεταβλητές.⁸²

Ταεπόμενα δύο ζητήματα (γ & δ) στηρίζονται στην λογική που εισήγαγε ο Russett ως προς την διελκυστίδα μεταξύ του πολιτικού και του στρατιωτικού τομέα της οικονομίας επί της κατανομής παραγωγικών πόρων,⁸³ εστιάζοντας την προσοχή τους το μεν τρίτο στην υπονόμηση του ισοζυγίου πληρωμών και των εξαγωγικών προοπτικών μιας οικονομίας,⁸⁴ το δε τέταρτο στην απομύζηση παραγωγικού επιστημονικοτεχνικού προσωπικού από τον στρατιωτικό τομέα,

⁸⁰ Steve Chan & Alex Mintz, *op.cit.*, σελ. 7-9.

⁸¹ Emile Benoit, **Defense and Economic Growth in Developing Countries**, Lexington Books, Massachussets 1973, σελ. 2.

⁸² Εδώ πρέπει να σημειωθεί ο συσχετισμός στρατιωτικών δαπανών με την αποταμίευση και τις επενδύσεις από τους Deger & Smith, "Military expenditure and growth in LDCs", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 27/2, June 1983, σελ. 346.

⁸³ Bruce Russett, **What Price Vigilance? The burdens of National Defense**, Yale University Press, New Haven 1970.

⁸⁴ Βλέπε σχετική μελέτη του Kurt W. Rotschild, "Military expenditure, exports and growth", **Kyklos**, Vol. 26/4, 1973.

γεγονός που υπονομεύει τις προοπτικές απογείωσης του πολιτικού τομέα της οικονομίας.⁸⁵

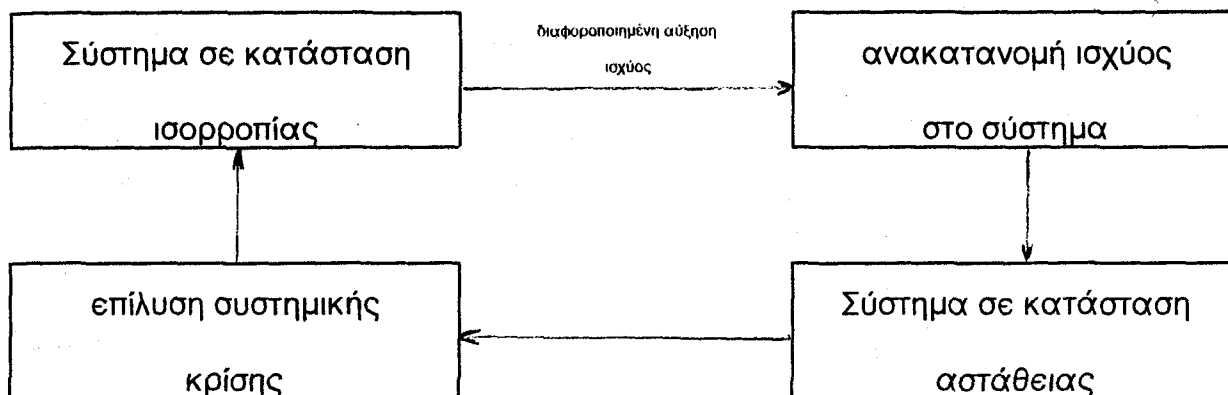
Ως προς το ίδιο το ζήτημα της καμπύλης όπλων-βουτύρου "η προσπάθεια των κρατών να αποκτήσουν ταυτοχρόνως όπλα και βούτυρο και η συνακόλουθη απροθυμία ή ανικανότητά τους να επιβάλουν τους απαραίτητους για τις δαπάνες αυτές φόρους, μπορεί να αποτελέσει μια κύρια και διαρκή πηγή οικονομικής κακοδιαχείρισης και περιορισμού της ευημερίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η σχετική διελκυσνίδα δεν είναι πλέον μεταξύ διαφορετικών τύπων δημοσίων δαπανών αλλά μετατρέπεται σε μια διελκυσνίδα μεταξύ τρέχουσας δημόσιας κατανάλωσης γενικά και μελλοντικής οικονομικής μεγένθυσης".⁸⁶

Στο διεθνές επίπεδο, τα παραπάνω ζητήματα αντιμετωπίσθηκαν στο πλαίσιο διατήρησης της ειρήνης και της ασφάλειας (ήτοι της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων όπως είδαμε παραπάνω). Κεντρικό ζήτημα ως προς τους στόχους αυτούς αποτελεί η διαφοροποίηση ισχύος μεταξύ των μελών της διεθνούς κοινωνίας στην οποία συμβάλλουν οι στρατιωτικές δαπάνες. Η διαφοροποίηση αυτή προκαλεί αναταραχή και ανακατατάξεις στο διεθνές σύστημα υποσκάπτοντας μια συγκεκριμένη εγκαθιδρυμένη τάξη πραγμάτων. Ο Gilpin αποτυπώνει την διαδικασία αυτή ως εξής:⁸⁷

⁸⁵ Η άποψη αυτή αποτελεί ουσιαστικά παρακλάδι της γενικής άποψης περί διελκυσνίδας ειρηνικού-στρατιωτικού τομέα της οικονομίας.

⁸⁶ Steve Chan & Alex Mintz, *op.cit.*, σελ. 8.

⁸⁷ Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press 1981, σελ. 12. Οι M.Wolfson & H.Shabahang ("Economic causation in the breakdown of military equilibrium", *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 35/1, March 1991) αναπτύσσουν ένα οικονομετρικό μοντέλο που εξηγεί την διαφοροποίηση ισχύος από την οικονομική της πλευρά.

Σχετικά με την παροχή ασφάλειας στην παγκόσμια οικονομία από το διεθνές πολιτικό σύστημα (ήτοι, της διασφάλισης της εδραίωσης, αναπαραγωγής ή και επέκτασης μιας συγκεκριμένης οικονομικής τάξης πραγμάτων), η Suzan Strange έθεσε τέσσερα ερωτήματα:

α) εαν η παροχή ασφάλειας ποικίλει αναλόγως της φύσης των κρατών-δρώντων στο διεθνές σύστημα, β) εάν επηρεάζεται από τον ρόλο των αγορών, την εκβιομηχάνιση και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, γ) εαν καθίσταται προβληματική όταν υπάρχει διασπορά ισχύος σε πολλές χώρες αντί συγκέντρωσης ισχύος σε λίγες, και τέλος, δ) εάν επηρεάζεται από τεχνολογικές αλλαγές.⁸⁸

Ορίζοντας την ισχύ μιας κοινωνίας ως στηριζόμενη, πρώτον, στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων, δεύτερον, στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της σχέσεων και την συνακόλουθη διασφάλιση ή μη κοινωνικής συνοχής και αποφασιστικότητας, τρίτον, στο πολιτικό της σύστημα και την επικοινωνία, και τέταρτον, στην καλή ή μη αντανάκλαση των παραπάνω στους (παράγωγους αυτών) μηχανισμούς άσκησης βίας (ένοπλες δυνάμεις,

⁸⁸ Suzan Strange, **States and Markets**, Pinter Publishers, London 1988, σελ. 46.

κυρίως, και σώματα ασφαλείας), και λαμβάνοντας υπ'όψιν την προαναφερθείσα παρατήρηση του Gilpin περί διαφοροποιημένης αύξησης ισχύος στο διεθνές σύστημα, μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ως προς το δεύτερο και το τέταρτο ερώτημα της S.Strange η απάντηση είναι αμφίδρομη: τόσο η εκβιομηχάνιση και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης όσο και η τεχνολογική πρόοδος προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ισχύ μιας πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας και την ικανότητά της να επιδιώξει αλλαγή του **status quo** υπέρ της απειλώντας έτσι την διεθνή ασφάλεια και (ενδεχομένως) την ειρήνη.

Ως προς το πρώτο ερώτημα της S.Strange έχουν υποστηριχθεί διάφορες θέσεις με έντονα ιδεολογικοπολιτική χροιά κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.⁸⁹ Χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι ο Α ή Β τύπος πολιτικής οργάνωσης διευκολύνει ή δυσχεραίνει μια κοινωνία στην έγερση αντιρρήσεων επί της διεθνούς τάξης πραγμάτων και επί ενδεχομένης ανάληψης δράσης από την πολιτική της ηγεσία προς υποστήριξη των αντιρρήσεων αυτών, θεωρούμε ότι τα κράτη ως μηχανισμοί που διεκδικούν για τον εαυτό τους το μονοπώλιο άσκησης εξουσίας (και, συνεπώς, βίας εάν κρίνεται απαραίτητη) σε μια γεωγραφική περιοχή, είναι εκ φύσεως - άλλο λιγότερο, άλλο περισσότερο - επιρρεπή στην χρήση στρατιωτικής βίας. Συνεπώς, το κατά πόσον είναι εις θέσιν να παράσχουν ασφάλεια στα πλαίσια ενός διεθνούς πολιτικού συστήμα-

⁸⁹ Θέσεις περί του φιλειρηνικού χαρακτήρα του σοσιαλιστικού κράτους όπως και θέσεις περί της μη προσφυγής σε πόλεμο των αστικών δημοκρατιών απέκτησαν τον δικό τους ρόλο σε ένα ιδιότυπο προπαγανδιστικό πόλεμο κατά την περίοδο αυτή, και καθ'όλα αξιοσέβαστοι επιστήμονες-αναλυτές κατανάλωσαν τόνους μελάνης για να πείσουν εαυτούς και αλλήλους περί της ορθότητας της απόψεώς τους. Η ζωή επιφύλασε για όλους την δική της απάντηση.

τος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από εσωτερικούς κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες και δευτερευόντως από την φύση των κρατών αυτών η οποία αντανακλά εσωτερικές κοινωνικές καταστάσεις.

Τέλος, ως προς το τρίτο ερώτημα, οι παραδοσιακοί αναλυτές απέδιδαν μεγάλη σημασία στην ύπαρξη ισορροπίας ισχύος μεταξύ μιας ολιγάριθμης ομάδας πλέον αναπτυγμένων χωρών ως εγγύηση σταθερότητας του διεθνούς συστήματος και της διεθνούς τάξης πραγμάτων.⁹⁰

⁹⁰ Κλασσική στον τομέα αυτό είναι η ανάλυση του Hans Morgenthau, **Politics among Nations**, Knopf, New York 1948. Νεώτερες προσεγγίσεις έκλιναν προς την άποψη ύπαρξης ηγεμονικής σταθερότητας με κυρίαρχουσα μια δύναμη. Βλέπε σχετικά Paul Kennedy, **The Rise and Fall of Great Powers**, Unwin Hyman, London 1988 και R.O. Keohane & J. Nye, **Power and Interdependence**, Little Brown & Co, Boston 1987. Η άποψη αυτή, έχουσα αρκετές ομοιότητες με τις προσεγγίσεις περί ιμπεριαλισμού, έρχεται σε ευθεία αντίθεση με αυτές ισχυριζόμενη ότι η ολιγοπώληση ή και μονοπώληση ισχύος παρέχει μεγαλύτερη ασφάλεια και ειρήνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 1960-90

Ι. Γενική εικόνα των παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών

Οι παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες παρουσίασαν διαρκή άνοδο από τις αρχές της δεκαετίας 1950 έως τα τέλη της δεκαετίας 1980, όπως φαίνεται από τον πίνακα 3:1. Η αύξηση αυτή αποδίδεται κυρίως για τις μεν δεκαετίες 1950 και 1960 στον Ψυχρό Πόλεμο και στους πολέμους Κορέας (1950-52) και Βιετνάμ (1945-74, με έντονη αμερικανική εμπλοκή κυρίως κατά την δεκαετία 1960) για την δε δεκαετία 1970 στην απότομη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών του Γ κόσμου ο οποίος, με μέσο ετήσιο ρυθμό αύξηση σχεδόν 8%,⁹¹ υπερδιπλασίασε το μερίδιό του στις παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες (πίνακας 3:1α), οι δε πετρελαιοπαραγωγοί αναπτυσσόμενες χώρες το υπερτριπλασίασαν με μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης 15%.⁹² Παρ'όλα αυτά, καθ'όλη την διάρ-

⁹¹ SIPRI Yearbook 1980, σελ. xviii.

⁹² SIPRI Yearbook 1980, σελ. xviii-xix.

Πίνακας 3:1

Παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες 1950-1985

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985
NATO	67360	142580	150387	168083	193966	184928	193910	247913
WTO	40700	54200	51388	71323	100763	112438	119550	132686
υπόλ. Ευρώπη	2800	5140	5867	7552	8595	10579	11821	12750
Μέση Ανατολή	800	1400	2400	4500	10505	33879	37900	45670
Νότια Ασία	1240	1415	1555	3376	3424	4037	4902	6750
Απω Ανατολή & Ωκεανία	5387	6783	7585	10279	15058	19003	29136	36992
Κίνα	12900	11800	13100	25300	37900	40300	40000	28103
Αφρική	125	400	900	2898	5330	9134	9859	8483
Λ. Αμερική	2400	2670	3060	3954	4968	6755	8236	10027
ΣΥΝΟΛΟ	133710	226390	236245	297265	380510	418945	455311	532450

Πηγή: Συνδυασμός στοιχείων από SIPRI Yearbook 1980, Appendix 1A, σελ. 19, SIPRI Yearbook 1981, Appendix 6A, σελ. 156, και Marek Thee, op.cit., σελ. 22. Τα μεγέθη σε εκατομ. δολάρια ΗΠΑ (σταθερές τιμές 1978).

Πίνακας 3:1α

Κατανομή παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών 1965-80

	1965	1970	1975	1980
Αναπτυγμένες οικονομίες αγοράς (1)	61,00	55,82	49,85	48,25
Οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού (2)	32,77	36,81	36,34	35,42
Χώρες παραγωγής πετρελαίου (3)	1,28	2,3	7,12	7,8
Μη πετρελαιοπαραγωγοί χώρες	4,5	4,71	6,46	8,44
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100

Πηγή: Συνδυασμός στοιχείων από SIPRI Yearbook 1980, Appendix 1A, σελ. 19 και SIPRI Yearbook 1981, Appendix 6A, σελ. 156.

(1) NATO, λοιπή Ευρώπη (πλην Γιουγκοσλαβίας-Αλβανίας), Ιαπωνία, Ισραήλ & Νότια Αφρική.

(2) Σύμφωνο Βαρσοβίας, Αλβανία, Β.Κορέα, Μογκολία, Κίνα & Κούβα.

(3) Ιράν, Ιράκ, Κουβέιτ, Ομάν, Σ.Αραβία, ΗΑΕ, Ινδονησία, Αλγερία, Γκαμπόν, Λιβύη, Νιγηρία, Ισημερινός & Βενεζουέλα.

κεια της μεταπολεμικής περιόδου, τα πέντε μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ εξακολουθούσαν να πραγματοποιούν πλέον των 2/3 των παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών,⁹³ εάν προσθέσουμε δε τις δαπάνες των υπολοίπων μελών των δύο στρατιωτικοπολιτικών συνασπισμών, η εικόνα γίνεται ιδιαίτερος αποκάλυπτική: ο υπόλοιπος κόσμος, ο οποίος μόλις ξεπερνούσε το 5% στα μέσα της δεκαετίας 1950 και το 10% στις αρχές της δεκαετίας 1970, αντιπροσωπεύει το 1/5 των παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών κατά την δεκαετία 1980 (Πίνακας 3:1β).

Η αύξηση του μεριδίου των υπολοίπων χωρών έως τις αρχές της δεκαετίας 1970 μπορεί να αποδοθεί στο κύμμα αποαποικιοποίησης και την συνακόλουθη συγκρότηση νέων στρατών στις αναπτυσσόμενες χώρες κατά την πρώτη περίοδο μετά την ανεξαρτησία τους. Η απότομη αύξηση κατά το διάστημα 1970-75 αποδίδεται κυρίως στην απότομη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών των χωρών-μελών του ΟΠΕΚ (κυρίως των Μεσανατολικών), ενώ για το διάστημα 1975-85 σημειώνεται απότομη άνοδος των στρατιωτικών δαπανών στον χώρο της Απω Ανατολής λόγω της ανόδου των νεοβιομηχανικών χωρών (Ιαπωνία και τέσσερις τίγρεις - Νότιος Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη και Χονγκ-Κονγκ).

Στις αρχές της δεκαετίας 1980 όταν οι περισσότερες χώρες ζητούσαν την μείωση των στρατιωτικών δαπανών και την προώθηση πόρων προς άλλους τομείς με αναπτυξιακές προοπτικές, η επιτροπή αμυντικού σχεδιασμού του NATO

⁹³ Μόνο στα μέσα της δεκαετίας 1970 παρουσίασαν ύφεση που ωφειλόταν κυρίως στην οικονομική κρίση των ΗΠΑ που τις υποχρέωσε να περικόψουν τις στρατιωτικές τους δαπάνες ενδίδοντας και σε εσωτερικές πιέσεις που είχαν αναπτυχθεί κατά την διάρκεια του πολέμου στο Βιετνάμ.

Πίνακας 3:1β

Μερίδιο των στρατιωτικών δαπανών επιλεγμένων χωρών (%)

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985
ΗΠΑ	29,52	43,4	42,33	36,06	34,39	26,31	24,43	29,73
Γαλλία	4,73	4,21	5,33	4,66	3,8	3,86	4,28	3,88
Βρετανία	6,8	5,94	5,35	4,56	3,33	3,46	3,56	3,56
ΕΙΣΣΟ	28,2	22,62	20,32	22,17	24,31	23,82	23,57	22,35
Κίνα	9,65	5,21	5,55	8,51	9,96	4,62	8,79	5,28
υπ. ΝΑΤΟ+ΜΤΟ	13,66	13,03	14,56	15,62	13,89	15,54	18,78	14,5
υπόλ. κόσμος	7,44	5,6	6,56	8,41	10,32	17,39	20,6	20,7
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία από SIPRI Yearbook 1980, Appendix 1A, σελ. 19-20, SIPRI Yearbook 1981, Appendix 6A, σελ 156-7, SIPRI Yearbook 1989, Appendix 5A, σελ. 183 κ.ε., και Marek Thee, op.cit., σελ. 22.

καλούσε "για μια αύξηση των στρατιωτικών δαπανών της τάξης του 3% ετησίως".⁹⁴ Η πολιτική αυτή των ΗΠΑ οδήγησε σε επικίνδυνη κλιμάκωση των στρατιωτικών εξοπλισμών κατά την δεκαετία 1980 και εγκαταλήφθηκε με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1990. Την ίδια περίοδο, υπό το βάρος της χρεωστικής κρίσης οι υπερχρεωμένες, αφρικανικές κυρίως, αναπτυσσόμενες χώρες υποχρεώθηκαν σε μείωση των στρατιωτικών τους δαπανών και στην υιοθέτηση προγραμμάτων λιτότητας με στόχο την σταθεροποίηση και αναδιάρθρωση των οικονομιών τους με βάση τις επιταγές της Παγκόσμιας Τράπεζας (IBRD) και, κυρίως, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (IMF) με τραγικά αποτελέσματα για τους λαούς τους.⁹⁵

Οι παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες μειώθηκαν ως ποσοστό του Παγκόσμιου Ακαθάριστου Προϊόντος από 6,2% το 1960 σε 5,1% το 1987 ενώ αυξήθηκαν κατά κεφαλήν κατά 35% (Πίνακας 3:2). Την ίδια περίοδο αυξήθηκε ο αριθμός των ενόπλων δυνάμεων παγκοσμίως, αύξηση που ωφειλόταν στην συγκρότηση νέων στρατών στον Γ κόσμο την στιγμή που το μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων των αναπτυγμένων χωρών παρέμεινε στα ίδια περίπου επίπεδα. Οι αναπτυγμένες χώρες, όμως, ιδιαίτερα οι δυτικές, αξιοποίησαν τις αυξημένες στρατιωτικές τους δαπάνες ώστε να μετατρέψουν την υπόθεση "εθνική άμυνα" από έργο εντάσεως εργασίας σε έργο εντάσεως κεφαλαίου όπως φαίνεται από

⁹⁴ Saadet Deger & Somnath Sen, **Military Expenditure: The Political Economy of International Security**, SIPRI/OUP, New York 1990, σελ. 8.

⁹⁵ Α. Κούτρης, Το χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σελ. 102-103.

Πίνακας 3:2

Παγκόσμιοι οικονομικοί δείκτες 1960-1987

	1960			1970			1980			1987		
ΑΕΠ	6675	5927	7484	10968	9646	1322	15436	13157	2279	18227	15526	2701
ΣΟ	413	385	28	610	550	60	745	635	110	926	787	139
ΣΟ/ΑΕΠ	6,2%	6,5%	3,9%	5,6%	5,7%	4,7%	4,8%	4,8%	4,9%	5,1%	5,1%	5,2%
Πληθυσμός	3008	909	2099	3683	1001	2672	4433	1095	3338	5005	1144	3861
κ.κ. ΑΕΠ	2219	6520	356	2978	9636	495	3482	12016	683	3642	13572	700
κ.κ. ΣΟ	137	424	13	166	549	22	168	580	33	185	688	36
Στρατιώτες	18550	10151	8399	24484	10428	11056	25101	10157	14944	26620	10246	16374
ΣΟ/φαντάρο	22264	37927	3334	24914	52743	5427	29680	60076	7361	37786	76810	8489

Πηγή: Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures 1991, σελ. 51. Πρώτη στήλη: Παγκόσμιοι οικονομικοί δείκτες. Δεύτερη στήλη: αναπτυγμένες χώρες. Τρίτη στήλη: αναπτυσσόμενες χώρες. ΑΕΠ & ΣΟ (Στρατιωτικές Δαπάνες) σε δισ. δολ. ΗΠΑ (σταθερές τιμές 1987). Πληθυσμός σε εκατ. ανθρώπους. Στρατιώτες σε χιλιάδες ανθρώπους.

Πίνακας 3:2α

Πρόσδος οικονομικών δεικτών πίνακα 3:2

	1970	1980	1987	1970	1980	1987	1970	1980	1987
ΑΕΠ	164,3	211,8	244,2	162,7	206,1	237,7	176,7	304,6	361
ΣΟ	147,7	174,4	208,4	142,9	165	196,9	214,3	392,8	496,5
Πληθυσμός	122,5	147,5	164,3	110,1	119,6	124,7	127,3	159	184
Στρατιώτες	124,2	127,3	134,6	102,7	100,1	100,9	131,6	177,9	195

Πίνακας 3:2β

Κατά κεφαλήν ΑΕΠ και στρατιωτική δαπάνη (ΣΔ)
και δαπάνη ανά φαντάρο κατά γεωπολιτικές ομάδες

	κ.κ. ΑΕΠ		κ.κ. ΣΔ		δαπάνη/φαντάρο	
	1960	1987	1960	1987	1960	1987
NATO 1	8936	16813	634	870	54814	105653
NATO 2	3911	8055	143	223	11652	23910
Σύνολο NATO	7723	14481	516	697	43933	81814
Λοιπή Δ.Ευρώπη	9157	18137	196	350	27136	57309
Άλλες Δυτ. χώρες	3508	12132	54	209	5683	30366
Δυτικός κόσμος	6789	13984	394	567	35775	69483
ΕΣΣΔ	4432	8562	488	976	28843	72300
Άλλες χώρες WTO	3430	6350	93	197	11348	18353
WTO	4121	7931	365	754	25711	59271
Γ κόσμος 1	366	653	8	18	2927	6305
Γ κόσμος 2	1358	1708	50	212	10417	20084
Γ κόσμος 3	394	635	9	20	2548	4628
Γ κόσμος 1+2+3	438	735	12	39	3728	9347
Κίνα	93	285	11	13	3601	4193
Σύνολο Γ κόσμου	327	605	12	32	3688	8189
ΣΥΝΟΛΟ	2219	3642	137	185	22245	34777

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία από Ruth Leger Sivard, *op.cit.*, σελ. 51-53. Τα μεγέθη είναι σε δολάρια ΗΠΑ (σταθερές τιμές 1987). Στην πρώτη στήλη το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, στην δεύτερη η κατά κεφαλήν στρατιωτική δαπάνη, και στην τρίτη η δαπάνη ανά φαντάρο. NATO 1 = ΗΠΑ, Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία. NATO 2 = λοιποί. Γ κόσμος: 1 = χώρες παραγωγής όπλων, 2 = χώρες κύριοι εισαγωγείς όπλων, 3 = λοιπές πλην Κίνας.

Πίνακας 3:2γ

Κατά κεφαλήν ΑΕΠ και στρατιωτική δαπάνη και δαπάνη ανά φαντάρο
1960, 1987 κατά εισοδηματική κατηγορία χωρών

	ΑΕΠ		Στρ.δαπ.		δαπ./φαντάρο	
χώρες υψηλού εισοδήματος	6834	14291	406	737	40040	83239
χώρες ανώτ.μέσου εισοδ.	1426	2833	47	138	5051	17057
χώρες κατ.μέσου εισοδ.	1170	1682	34	85	4780	9867
χώρες χαμηλού εισοδ. 1	197	276	6	10	1922	2670
χώρες χαμηλού εισοδ. 2	135	298	8	12	3209	5207
χώρες χαμηλού εισοδημ.	155	290	8	12	2732	4046
ΣΥΝΟΛΟ	2219	3642	137	185	22245	34777

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία από Ruth Leger Sivard, op.cit., σελ. 51-53 με βάση την κατάταξη των χωρών σε χώρες υψηλού, ανώτερου μέσου, κατώτερου μέσου και χαμηλού εισοδήματος από την Παγκόσμια Τράπεζα (κατάταξη του 1992, IBRD, World Development Report 1992, σελ. 218-19 & 285). Τα μεγέθη σε χιλιάδες ανθρώπων.

‡ Αναλογία στρατιωτών προς τον πληθυσμό.

Πίνακας 3:2δ

Κατηγοριοποίηση χωρών με βάση τον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης

	κ.κ.ΑΕΠ		κ.κ.Στρ.Δαπ.		Στρ.δαπ./φαντάρο	
	1960	1987	1960	1987	1960	1987
χώρ.υψ.ΔΑΑ	5812	11648	374	585	32746	66956
χώρ.μέσ.ΔΑΑ	402	851	18	53	4239	10267
χώρ.χαμ.ΔΑΑ	218	335	5	13	2052	4425
ΣΥΝΟΛΟ	2219	3642	137	185	22245	34777

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία από Ruth Leger Sivard, op.cit., με βάση τον καταλογο κατάταξης χωρών σύμφωνα με τον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης τους (ΔΑΑ) που περιλαμβάνεται στο UNDP, Human Development Report 1992.

τον υπερδιπλασιασμό του σχετικού δείκτη δαπάνης ανά φαντάρο⁹⁶ και του χάσματος που παρουσιάζει μεταξύ αυτών και των υπολοίπων χωρών (Πίνακας 3:2β). Η διαφορά αυτή εξακολουθεί να υφίσταται εάν κατατάξουμε τις χώρες με βάση την εισοδηματική τους κατάσταση (πίνακας 3:2γ) ή τον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξής τους (πίνακας 3:2δ).

II. Εκταση της παραγωγής και εμπορίας όπλων

Κατά την διάρκεια της περιόδου μετά τον Β παγκόσμιο πόλεμο, η ανάπτυξη στρατιωτικής τεχνολογίας και η διατήρηση τεχνολογικής υπεροχής απέκτησαν τεράστια σημασία την στιγμή που η διασπορά των εως τότε υπαρκτών στρατιωτικών μέσων απείλησε προς στιγμήν την καθεστηκυία τάξη που ήθελε μια μικρή ομάδα χωρών να μονοπωλεί την στρατιωτική ισχύ. Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση που ακολούθησε κατά τις δεκαετίες 1960 κ.έ. επανέφερε την ισορροπία καθώς "η διαδικασία διασποράς [στρατιωτικής τεχνολογίας] λαμβάνει χώρα παράλληλα με την συνεχή τεχνολογική πρόοδο".⁹⁷ Αυτός ο τεχνολογικός ανταγωνισμός και η συνακόλουθη ανάγκη για οικονομίες κλίμακος και γρηγορότερη απόσβεση των επενδύσεων για έρευνα και

⁹⁶ Η αξία του δείκτη αυτού δεν πρέπει να υπερτιμάται καθώς υπεισέρχονται πολλοί αστάθμητοι παράγοντες (κυρίως σε διεφθαρμένες στρατιωτικές γραφειοκρατείες) που τον ωθούν προς τα άνω. Παρ' όλα αυτά, θεωρώ ότι δίνει μια πρώτη εικόνα του βαθμού εισδοχής νέων τεχνολογιών στην δομή και λειτουργία ενός στρατιωτικού μηχανισμού, ήτοι, του βαθμού στον οποίο το παραγόμενο έργο είναι έργο εντάσεως κεφαλαίου.

⁹⁷ Barry Buzan, *Military Technology and International Relations*, Macmillan & IISS, London 1987, σελ. 37.

ανάπτυξη οπλικών συστημάτων "προώθησε την διασπορά προηγμένης στρατιωτικής τεχνολογίας μέσα στο διεθνές σύστημα είτε μέσω φυσικής και πολιτικής επέκτασης των κρατών που την κατείχαν,⁹⁸ είτε με την μεταβίβαση όπλων από εκείνους που ήταν εις θέσιν να τα παράγουν προς εκείνους που δεν ήταν, είτε με την διάδοση των παραγωγικών δυνατοτήτων σε περισσότερα κέντρα ελέγχου".⁹⁹

Στην διαδικασία αυτή έπαιξαν σημαντικό ρόλο το διεθνές εμπόριο όπλων και η διεθνοποίηση της στρατιωτικής παραγωγής κυρίως μέσω της δραστηριοποίησης των πολυεθνικών επιχειρήσεων στον τομέα αυτόν ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980. Οι μορφές διεθνοποίησης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων των εταιρειών αυτών στον χώρο του ΟΟΣΑ (όπου και ο μεγαλύτερος όγκος στρατιωτικής βιομηχανικής παραγωγής) καταγράφονται στον πίνακα 3:3. Ο Α. Buzuev παρατηρεί ότι η δραστηριοποίηση των πολυεθνικών επιχειρήσεων διασφάλισε "την αύξηση του αριθμού των προγραμμάτων διεθνούς συμπαραγωγής όπλων, των συμφωνιών εξειδίκευσης και συνεργασίας και της ανταλλαγής αποτελεσμάτων της επιστημονικής, τεχνολογικής και σχεδιαστικής δουλειάς στο στρατιωτικό πεδίο, μαζί με την απότομη αύξηση του διεθνούς εμπορίου όπλων".¹⁰⁰

Στην εργασία αυτή δεν θα καταβληθεί προσπάθεια να αναλυθούν οι δραστηριότητες των πολυεθνικών επιχειρήσεων και ο ρόλος τους στον Γ κόσμο

⁹⁸ Η πρακτική αυτή περιορίστηκε σημαντικά με την κατάρρευση του αποικιακού συστήματος.

⁹⁹ Barry Buzan, *op.cit.*, σελ. 39.

¹⁰⁰ Α. Buzuev, *Transnational Corporations and Militarism*, Progress Publishers, Moscow 1985, σελ. 5-6.

Πίνακας 3:3

Μορφές διεθνοποίησης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων
στον χώρο του ΟΑΣΑ

Μορφή	Επεξήγηση	Σκοπός	Τομείς εφαρμογής
Διεθνές Εμπόριο	Εξαγωγή & εισαγωγή αγαθών & υπηρεσιών	επέκταση αγορών & αύξηση τζίρου	Διάφοροι κλάδοι
Ξένες επενδύσεις	Εγκατάσταση νέων παραγωγικών μονάδων ή μονάδων συναρμολόγησης στο εξωτερικό	διεύρυνση πρόσβασης σε τοπικές αγορές & παραγωγή	Τρόφιμα Χημική βιομηχανία Αυτοκινητοβιομηχανία
Διεθνείς υπεργολαβίες	Μεταβίβαση μέρους της παραγωγικής αλυσίδας σε ξένες εταιρείες με οικονομικά, τεχνικά ή γεωγραφικά πλεονεκτήματα	προώθηση εξειδίκευσης σε βασικά μέρη του προϊόντος και μεγαλύτερη ευελιξία	Αεροδιαστημική Κατασκευές Αυτοκινητοβιομηχανία
Διεθνείς άδειες παραγωγής	Παραχώρηση πρόσβασης σε τεχνολογία/τεχνογνωσία με αντάλλαγμα την καταβολή τέλους ή δικαιωμάτων εκμετάλλευσης	διεύρυνση αγορών, μείωση κόστους έρευνας & ανάπτυξης τεχνολογίας	Φαρμακοβιομηχανία Μικροσυσσωρευτές
Διασυνοριακές συγχωνεύσεις & εξαγορές επιχειρήσεων	Αγορά ξένων εταιρειών	μεγάλωμα των οικονομικών κλίμακας, άνοιγμα τοπικών αγορών	Ηλεκτρονικά Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες
Διεθνείς κοινές επιχειρήσεις	Συμμερισμός κόστους & κινδύνων ανάπτυξης τεχνολογίας, παραγωγής & marketing εκ μέρους των μετόχων	διεύρυνση πρόσβασης στην αγορά, συγκέντρωση πόρων	Ορυκτά Μηχανολογικός εξοπλισμός
Διεθνείς συμφωνίες μεταξύ εταιρειών	Πιο ευέλικτες μορφές συνεργασίας που μπορεί να σχεδιασθούν συμφώνως προς τις ανάγκες όλων των μερών για έρευνα & ανάπτυξη τεχνολογίας, παραγωγή, marketing κλπ.	επιμερισμός επενδυτικού κινδύνου	Αεροδιαστημική Ηλεκτρονικά

Πηγή: Herbert Wulf, op.cit., σελ. 162.

καθώς τέτοιες αναλύσεις έχουν υπάρξει αρκετές με πλούσια σχετική βιβλιογραφία. Εκείνο που ενδιαφέρει την ανάλυσή μας είναι κατά πόσο οι πολυεθνικές αυτές λειτουργούν σταθεροποιητικά για το διεθνές σύστημα και προωθούν την ειρήνη και την ανάπτυξη όπως ισχυρίζονται ορισμένοι συγγραφείς.¹⁰¹ Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η προώθηση της διεθνούς κοινωνίας ατόμων πέρα από εθνικές ταυτότητες είναι ένα επίτευγμα που ακολουθεί την προσπάθειαομογενοποίησης επί μέρους εθνικών κοινωνιών και της ένταξής τους σε μια διεθνή κοινωνία με κοινά πρότυπα και αξίες ζωής. Όμως, η προσπάθεια αυτή συνοδεύτηκε κατά το παρελθόν και εξακολουθεί να συνοδεύεται από την βίαιη εξαφάνιση παραδοσιακών κοινωνικών δομών και πολιτισμικών στοιχείων, συχνά μέσα από πολέμους. Η ενασχόληση των πολυεθνικών επιχειρήσεων με την στρατιωτική βιομηχανική παραγωγή και η επιδίωξή τους να διατηρήσουν την τεχνολογική υπεροχή προς όφελος των μητροπόλεων σχετίζεται άμεσα με αυτήν ακριβώς την προσπάθεια. Μια προσπάθεια επιβολής διεθνούς τάξης πραγμάτων βολικής για εκείνες τις κρατικά οργανωμένες κοινωνίες που ωφελούνται εξ αυτής. Κατά πόσον η διασπορά και η πρόοδος της στρατιωτικής τεχνολογίας (στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω και όπου οι πολυεθνικές παίζουν σημαίνοντα ρόλο) οδηγεί στην αποφυγή των πολέμων ή τους καθιστά πλέον πιθανούς και καταστροφικούς παραμένει ανοικτό ζήτημα.

Μια προσεκτική ανάλυση του θέματος από την Λέσχη της Ρώμης αποκάλυψε ότι "152 από τις 500 σημαντικότερες πολυεθνικές στις ΗΠΑ έχουν άδειες παραγωγής και εξαγωγής όπλων, δέκα από τις 25 μεγαλύτερες

¹⁰¹ John Kenneth Galbraith, "In praise of multinationals", *New Statesman*, 10/2/1978, σελ. 125-128.

Πίνακας 3:3α

Εξάρτηση των δέκα μεγαλύτερων εταιρειών της αμυντικής βιομηχανίας των ΗΠΑ από τις πωλήσεις όπλων

πωλήσεις όπλων/σύνολο πωλήσεων (%)				
	Εταιρεία	1988	1989	1990
1	McDonnell Douglas	60	62	55
2	General Dynamics	84	84	82
3	General Electric	12	11	11
4	General Motors	6	6	6
	(GM Hughes Electronics	61	56	57)
5	Raytheon	67	61	57
6	Northrop	90	90	86
7	United Technologies	25	21	19
8	Martin Marietta	75	75	75
9	Lockheed	79	75	75
10	Grumman	82	80	72

Πηγή: Herbert Wulf (ed.), *Arms Industry Limited*, σελ. 56.

Πίνακας 3:3β

Εξάρτηση της Ιαπωνικής βιομηχανίας από την στρατιωτική παραγωγή 1979-88

	Σ	1	2	3	4	5
1979	0,39	8,34	85,04	0,07	99,72	0,56
1980	0,36	4,37	81,86	0,08	99,6	0,7
1981	0,35	4,85	77,76	0,08	99,76	0,42
1982	0,46	4,06	76,54	0,08	99,67	0,73
1983	0,5	4,38	77,1	0,1	99,8	0,92
1984	0,48	5,16	81,54	0,09	99,88	0,55
1985	0,51	4,81	83,73	0,06	99,85	0,56
1986	0,55	7,06	82,64	0,06	99,65	0,58
1987	0,58	8,26	79,56	0,09	99,93	0,67
1988	0,54	7,16	74,68	0,07	99,62	0,65

Πηγή: Herbert Wulf, *op.cit.*, σελ. 334-5.

Οι αριθμοί αντιπροσωπεύουν το μερίδιο (%) της στρατιωτικής παραγωγής ως προς την βιομηχανική παραγωγή συνολικά (Σ) και κατά κλάδο (1=Ναυπηγεία, 2=Αεροπλάνα, 3=Οχήματα, 4=Οπλα & πυρομαχικά, 5=ηλεκτρονικά υλικά).

πολυεθνικές της Ιαπωνίας είναι άμεσα ή έμμεσα αναμεμιγμένες στην παραγωγή και εμπορία όπλων, στις δε Γερμανία, Γαλλία και Βρετανία το σύνολο σχεδόν των παραγωγών όπλων είναι πολυεθνικές εταιρείες. Επίσης, πολλές πολυεθνικές που δεν παράγουν οι ίδιες όπλα εκπληρώνουν παραγγελίες άλλων εταιρειών που είναι οι άμεσοι παραγωγοί".¹⁰² Από τους πίνακες 3:3α και 3:3β συνάγεται το συμπέρασμα ότι χώρες όπως οι ΗΠΑ, οι οποίες χρησιμοποίησαν τις στρατιωτικές δαπάνες ως μοχλό ανάπτυξης και ξεπεράσματος κρίσεων επηρεάζοντας τον προσανατολισμό της βιομηχανικής τους παραγωγής, εξαρτώνται πολύ περισσότερο από την στρατιωτική παραγωγή και πωλήσεις απ'ότι άλλες όπως η Ιαπωνία, η οποία έθεσε ανώτατο όριο εθνικών στρατιωτικών δαπανών το 1% του ΑΕΠ της.¹⁰³

Στον τομέα του εμπορίου όπλων τα πέντε μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ πραγματοποίησαν περίπου τα 4/5 των εξαγωγών συμβατικών όπλων παγκοσμίως, τα 2/3 των οποίων κατευθύνθηκαν προς τις αναπτυσσόμενες χώρες (πίνακας 3:4). Κατά την περίοδο 1971-90 η συνολική αξία των εισαγωγών όπλων που πραγματοποίησαν οι τελευταίες άγγιξε τα 400 δισ. δολάρια ΗΠΑ (σε σταθερές τιμές 1985) με την μερίδα του λέοντος (42,8%) να πηγαίνει στην Μέση Ανατολή (πίνακας 3:4α). Και πάλι, οι πηγές οπλισμού προέρχονταν από τις χώρες του ΟΟΣΑ, του Συμφώνου της Βαρσοβίας και την Κίνα σε ποσοστό 97,5%. Μόνο ένα 2-2,5% αντιπροσώπευε εξαγωγές όπλων παραγμένων σε τριτοκοσμικές χώρες (πίνακας 3:4β).

Όπως παρατηρεί ο Ian Anthony κατά την περίοδο 1982-91 οι πωλήσεις

¹⁰² A.Buzuev, **op.cit.**, σελ. 27-28.

¹⁰³ Για το όριο αυτό περισσότερα στο S.Deger & S.Sen, **op.cit.**, σελ. 107-8.

Πίνακας 3:4

Εμπόριο συμβατικών όπλων 1984-90

εξαγωγείς\προς	Γ κόσμος	βιομ. χώρες	παγκοσμίως	%
ΕΣΣΔ	59226	24637	83863	36,2
ΗΠΑ	30675	36547	67222	29
Γαλλία	17499	4182	21681	9,4
Βρετανία	8195	3111	11306	4,9
Κίνα	9787	233	10020	4,3
άλλες βιομηχ. χώρες	13409	10692	24101	10,4
Λοιποί	6436	6998	13434	5,8
Σύνολο	145227	86400	231627	100
% του συνόλου	62,7%	37,3%	100%	

Πηγή: SIPRI Yearbook 1989 & 1991, σελ. 198-9.

Πίνακας 3:4α

Αξία εισαγωγών κύριων όπλων από τον Γ κόσμο κατά περιοχή 1971-90

	1971-6	1976-80	1981-6	1986-90	1971-90	%
Μέση Ανατολή	36435	39430	54602	40985	171452	42,8
Νότια Ασία	5556	8756	12554	26052	52918	13,2
Απω Ανατολή	15846	16477	13902	17196	63421	15,8
Βόρεια Αφρική	3661	15864	11470	6420	37415	9,3
Υπό την Σαχάρα Αφρική	4305	9591	9424	6405	29725	7,4
Λατινική Αμερική	8358	12486	17431	7358	45543	11,4
ΣΥΝΟΛΟ	74340	104566	117996	101464	398366	100

Πηγή: SIPRI Yearbook 1991, Appendix 7A, σελ. 228-9. Τα μεγέθη είναι σε εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (σταθερές τιμές 1985).

Πίνακας 3:4β

Αξία εξαγωγών κύριων οπλικών συστημάτων προς τις περιοχές του πίνακα 3:4α (1971-90)

	1971-6	1976-80	1981-6	1986-90	1971-90	%
ΕΣΣΔ	30220	43119	41304	43169	157812	39,6
ΗΠΑ	27170	33095	28562	21761	110588	27,8
Γαλλία	5580	11573	16556	10490	44199	11,1
Βρετανία	5981	5183	5422	6211	22797	5,7
Κίνα	1493	1579	4655	7569	15269	3,8
άλλες βιομηχ. χώρες	3110	7233	15546	8007	33896	8,5
λοιπές ΝΤΟ	219	809	1763	1064	3855	1,0
Γ κόσμος	570	1976	4187	3156	9889	2,5
Σύνολο	74340	104566	117996	101464	398366	100

Πηγή: SIPRI Yearbook 1991, Appendix 7A, σελ. 230-1. Τα μεγέθη είναι σε εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (σταθερές τιμές 1985).

Πίνακας 3:4γ

Οι δέκα κυριώτεροι εισαγωγείς σοβιετικών όπλων 1980-91

Εισαγωγείς	αξία εισαγωγών όπλων	% επί των συνολικών εξαγωγών όπλων της ΕΣΣΔ	% επί των συνολικών εισαγωγών όπλων
Ινδία	25415	15,3	15,3
Ιράκ	19519	11,7	27
Συρία	16703	10	37
Τσεχοσλοβακία	14244	8,6	45,6
Αφγανιστάν	10626	6,4	52
Λιβύη	9105	5,5	57,5
Γερμανική ΛΔ	7911	4,8	62,3
Αγκόλα	7791	4,7	67
Πολωνία	7519	4,5	71,5
Βόρειος Κορέα	7417	4,4	75,9
Σύνολο των 10	126250	75,9	
Συνολικές εξαγωγές ΕΣΣΔ	166436	100	

Πηγή: Herbert Wulf, op.cit., σελ. 128 (σε εκατ. δολάρια ΗΠΑ, σταθερές τιμές 1990).

Πίνακας 3:4δ

Σοβιετικές εξαγωγές κύριων συμβατικών όπλων

εξαγωγές προς	1987	1988	1989	1990	1991	Σύνολο
λιγ. αναπτυγ. χώρες	13420	10762	10869	6846	3514	45412
βιομηχανικό κόσμο	4324	4353	4019	2817	414	15927
Σύνολο Σοβ. εξαγωγών	17745	15115	14887	9663	3930	61339
παγκ. εξαγωγές όπλων	45870	39317	38228	29004	22114	174532
ΕΣΣΔ/παγκ.εξαγ.όπλων	38,7%	38,4%	38,9%	33,3%	17,8%	35,1%

Πηγή: Herbert Wulf, op.cit., σελ. 126 (σε εκατ. δολάρια ΗΠΑ, σταθερές τιμές 1990).

αμερικανικών όπλων προς τους επίσημους συμμάχους των ΗΠΑ ανήλθαν στο 1/3 των συνολικών πωλήσεων και προς τους μη επίσημους συμμάχους (έναντι των οποίων οι ΗΠΑ είχαν αναλάβει συγκεκριμένες αμυντικές δεσμεύσεις) το 45%, πράγμα που σημαίνει ότι ελάχιστες εκ των εξαγωγών τους πραγματοποιούνται χωρίς διακρίσεις.¹⁰⁴ Ανάλογη κατάσταση επικρατούσε και ως προς τις σοβιετικές εξαγωγές όπως φαίνεται από τον πίνακα 3:4γ, οι οποίες (εξαγωγές) πάντως παρουσίασαν κάμψη προς το τέλος της δεκαετίας 1980 (πίνακας 3:4δ).

Από τον πίνακα 3:5 φαίνεται η πορεία των σημαντικότερων αναπτυσσομένων χωρών που διαθέτουν αξιόλογη πολεμική βιομηχανία και των εισαγωγών όπλων που πραγματοποίησαν την περίοδο 1965-90. Οι χώρες αυτές αντιπροσωπεύουν σχεδόν όλες τις εξαγωγές όπλων που πραγματοποίησαν την περίοδο αυτή αναπτυσσόμενες χώρες. Ο πίνακας 3:5α δίνει την αντίστοιχη εικόνα ως προς την παραγωγή και εισαγωγή όπλων των μη αδέσμευτων χωρών "τρίτης σειράς" ως προς το επίπεδο ανάπτυξης της πολεμικής τους βιομηχανίας.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Herbert Wulf (ed.), **Arms Industry Limited**, SIPRI/OUP, New York 1993, σελ. 71.

¹⁰⁵ Οι χώρες παραγωγής όπλων κατατάχθηκαν από τον Andrew Ross σε τέσσερις κατηγορίες αναλόγως του μεγέθους των εξαγωγών όπλων που πραγματοποιούν και των παραγωγικών τους δυνατοτήτων στον τομέα αυτό. Στην πρώτη σειρά κατετάγησαν οι δύο υπερδυνάμεις (οι μόνες με απόλυτο εθνικό έλεγχο της στρατιωτικής βιομηχανίας), στην δεύτερη χώρες με μεγάλες παραγωγικές δυνατότητες και εξαγωγές οι οποίες δεν καλύπτουν όλο το φάσμα της παραγωγής (Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιαπωνία, Κίνα, Ιταλία και Σουηδία), στην τρίτη οι χώρες που αναφέρονται στους πίνακες 3:5 & 3:5α καθώς και οι Αυστραλία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Ισπανία, Ελλάδα και Τουρκία, και στην τέταρτη, χώρες όπως το Ιράν, το Ιράκ και η Β.Κορέα οι οποίες προσπαθούν να αναπτύξουν την στρατιωτική τους βιομηχανία με πρωταρχικό σκοπό την αυτάρκεια για την εθνική τους άμυνα και όχι τις εξαγωγές. A.L. Ross, "Full circle: Conventional proliferation, the international arms trade and Third World arms exports" στο Kwang-il Bang, R.D. McLauring & Chung-in Moon (eds), **The Dilemma of Third World Defense Industry**, Westview Press, Boulder Co. 1989.

Εισαγωγή & παραγωγή κύριων οπλικών συστημάτων
από επιλεγμένες αναπτυσσόμενες χώρες

Χώρα	1965-9	1970-4	1975-9	1980-4	1985-9	1990	1965-90	M.O.
Αργεντινή								
A	64	73	455	1362	884	157	2997	115.3
B	3	13	64	810	567	148	1609	61.9
Γ	615	1685	2264	3824	676	17	9118	350.7
Σ	682	1773	2786	5997	2166	321	13724	527.8
Βραζιλία								
A	22	471	1609	2194	1559	478	6334	243.6
B	-	117	355	293	270	25	1060	212
Γ	549	1796	2804	640	1403	123	7306	1461.2
Σ	571	2387	4759	3128	3232	625	14700	565.4
Χιλή								
A	23	5	-	84	280	34	425	16.3
B	3	5	-	73	153	31	264	10.2
Γ	139	907	751	1628	681	226	4331	166.6
Σ	165	916	751	1785	1114	291	5020	193.1
Αίγυπτος								
A	100	65	170	436	744	162	1673	64.3
B	35	-	-	240	415	122	810	31.2
Γ	4709	8562	2026	11078	6733	1091	34198	1315.3
Σ	4839	8623	2195	11755	7892	1374	36682	1410.8
Ινδία								
A	1500	3108	3559	4855	6262	1198	20483	4096.6
B	839	1706	1559	1762	4428	1078	11374	437.5
Γ	2628	3539	4771	7307	17137	594	35977	7195.4
Σ	4967	8355	9891	13924	27828	2870	67834	2609
Ινδονησία								
A	14	10	54	172	613	116	978	37.6
B	-	-	21	105	230	43	400	15.4
Γ	228	282	837	2363	1616	123	5450	209.6
Σ	243	292	911	2640	2460	282	6828	262.6
Πακιστάν								
A	-	-	18	20	25	9	69	2.7
B	-	-	5	5	29	6	45	1.7
Γ	1110	1469	1696	3007	2559	508	10349	398
Σ	1110	1469	1719	3031	2613	522	10463	402.4

Πηγή: Herbert Wulf, op.cit., σελ. 370-2. Α: ετήσια παραγωγή, Β: παραγωγή κατόπιν παραγγελίας αξίας, Γ:

Πίνακας 3:5α

Εισαγωγή & παραγωγή κύριων οπλικών συστημάτων
από επιλεγμένες χώρες "τρίτης σειράς"

Χώρα	1965-9	1970-4	1975-9	1980-4	1985-9	1990	1965-90	M.O.
Ισραήλ	A	144	2308	3141	4205	2799	609	13204
	B	-	-	25	50	27	-	104
	Γ	2516	7757	1682	5455	3413	228	25293
	Σ	2660	10066	9090	9711	6237	837	38601
Σιγγκαπούρη	A	6	129	391	1276	719	93	4921
	B	4	102	189	232	99	-	1663
	Γ	27	825	683	101	146	2	3557
	Σ	37	1056	1236	1609	962	95	10141
Νότια Αφρική	A	395	876	1526	2006	5262	730	8517
	B	119	432	796	432	629	37	1295
	Γ	1100	1548	1518	1303	3370	334	10874
	Σ	1615	2858	3841	3741	9262	1112	20686
Νότια Κορέα	A	1	50	535	2098	1023	454	4858
	B	1	-	310	1316	690	267	3211
	Γ	1484	1126	2429	1489	2100	182	7811
	Σ	1486	1177	3285	4903	3815	903	15879
Ταϊβάν	A	19	263	807	14	114	188	682
	B	14	102	676	-	-	113	392
	Γ	1513	1575	1121	742	1029	251	3781
	Σ	1547	1942	2606	755	1141	552	4855
								186.7

Πηγή: Herbert Mulf, op.cit., σελ. 370-2. Α: εγχώρια παραγωγή, Β: παραγωγή κατόπιν παραχώρησης αδειας, Γ: άμεση εισαγωγή.

Πίνακας 3:6

Εκτιμήσεις του στρατιωτικά συσχετιζόμενου χρέους 1970-87

	μεταβιβάσεις όπλων προς χώρες του Γ κόσμου	αμυντική βοήθεια ΗΠΑ	αμυντική βοήθεια ΕΣΣΔ	χώρες Α	χώρες Β
1970	4205	1434	900	800	1070
1971	4735	1370	960	240	2165
1972	7430	2440	2630	880	1480
1973	9745	3485	3180	440	2640
1974	8430	1590	2460	1690	2690
1975	9190	1580	2400	3250	1960
1976	12340	270	3200	2300	6590
1977	15380	240	3900	2960	8280
1978	17545	215	4400	4050	8880
1979	19285	225	6200	3840	9020
1980	39520	610	11530	7860	19520
1981	43654	610	10830	12200	20194
1982	45616	1194	11183	13990	18850
1983	45273	1587	11059	13680	20947
1984	44422	2013	10600	15850	15979
1985	34974	3333	8659	7230	15752
1986	32822	3758	8915	8630	11519
1987	35954	4301	11040	6680	14203

Πηγή: Michael Brzoska, "Military trade, aid, & developing-country debt", στο G. Lamb (ed.), *Military Expenditure and Economic Development*, IBRD Discussion Paper No 185, Washington DC 1992, σελ. 100.

χώρες Α: χώρες των οποίων το εξωτερικό χρέος δεν αυξάνεται λόγω των μεταβιβάσεων όπλων.

χώρες Β: χώρες των οποίων το εξωτερικό χρέος αυξάνεται λόγω των μεταβιβάσεων όπλων.

χώρες Α, Β: εκτιμήσεις των πληρωμών τους για αγορά όπλων.

Τα ποσά σε εκατομμύρια δολάρια, τρέχουσες τιμές.

Τέλος, από τον πίνακα 3:6 φαίνεται το μέγεθος των μεταβιβάσεων όπλων προς τις χώρες του Τρίτου Κόσμου και της αμυντικής βοήθειας από ΗΠΑ & ΕΣΣΔ και η κατανομή των αμυντικών βαρών του Τρίτου Κόσμου ανάλογα με το εάν επιδρούν αυξητικά στο εξωτερικό χρέος των χωρών αυτών ή όχι.

III. Η διελκυστίδα όπλων-βουτύρου

Heurées αποδεκτή διελκυστίδα όπλων-βουτύρου αποτέλεσε επίκεντρο των συζητήσεων γύρω από το ζήτημα των στρατιωτικών δαπανών. Στην αναφορά του ΟΗΕ για τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του ανταγωνισμού των εξοπλισμών του 1978 σημειώθηκε ότι:

Το κόστος του ανταγωνισμού των εξοπλισμών είναι φοβερό... Οι δημόσιες υπηρεσίες, η υγεία, η εκπαίδευση, η στέγαση, η προστασία του περιβάλλοντος, και οι κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες γενικότερα χρειάζονται τους πόρους που απορροφά ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών.¹⁰⁶

Στην πλέον απλή μορφή της, η παραπάνω παρατήρηση γίνεται κατανοητή με μια απλή αντιπαράβολή των δημοσίων δαπανών που διατίθενται για την άμυνα, την παιδεία και την υγεία από τις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες. Ειδικά οι τελευταίες δαπανούν κατά κεφαλήν για την άμυνα περίπου όσα για την υγεία και την παιδεία μαζί (Πίνακας 3:7). Οι επιπτώσεις αυτής της

¹⁰⁶ United Nations, **Economic and Social Consequences of the Arms Race and of Military Expenditure**, New York 1978, σελ. 1.

Πίνακας 3:7

Κατά κεφαλήν και % του ΑΕΠ δημόσιες δαπάνες
αναπτυγμένων & αναπτυσσόμενων χωρών 1960-88

	1960	*	1970	*	1980	*	1988	*
Αμυνα	379	6,5	492	5,7	580	4,8	686	4,9
	15	3,9	25	4,7	34	4,9	35	4,8
Υγεία	150	2,3	322	3,4	541	4,5	679	4,8
	4	1	6	1,3	10	1,5	11	1,5
Παιδεία	240	3,7	464	4,9	636	5,3	717	5,1
	9	2,3	16	3,1	25	3,7	26	3,7

Πηγή: Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures 1991, σελ. 50.

* % ΑΕΠ (τα ποσά σε δολάρια ΗΠΑ, σταθερές τιμές 1987).

Πρώτη σειρά: αναπτυγμένες χώρες· Δεύτερη σειρά: αναπτυσσόμενες χώρες.

Πίνακας 3:7α

Κοινωνικο-δημογραφικοί δείκτες αναπτυγμένων-αναπτυσσόμενων χωρών
1960-88

	1960		1970		1980		1988	
Στρατιώτες*	1,11	0,43	1,03	0,43	0,93	0,45	0,88	0,42
Ιατροί*	0,13	0,02	0,16	0,02	0,23	0,06	0,27	0,05
Δάσκαλοι*	0,75	0,37	0,89	0,47	0,93	0,65	0,94	0,67
Μαθητές*	17,4	11,8	18,5	15,2	16,1	17,9	15	17,2
Προσδοκία ζωής	70	48	71	56	73	60	74	63
Παιδική θνησιμότητα*	3	13,6	2,1	10,6	1,6	8,9	1,4	7,8
Γεννήσεις ανά γυναίκα	2,7	6	2,2	5,4	1,9	4,2	1,9	4

Πηγή: Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures 1991, σελ. 50.

* % επί του πληθυσμού

Πρώτη στήλη: αναπτυγμένες χώρες· Δεύτερη στήλη: αναπτυσσόμενες χώρες.

κατανομής πόρων στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι εμφανείς στον πίνακα 3:7α, ιδιαίτερα ως προς την υγεία του γενικού πληθυσμού. Με μέσο όρο δυο έως πέντε γιατρών ανά δέκα χιλιάδες κατοίκους κατά την περίοδο 1960-88, η προσδοκία ζωής παραμένει μακριά από αυτήν των αναπτυγμένων χωρών, ενώ υψηλή είναι επίσης η παιδική θνησιμότητα.

Σύμφωνα με την αναφορά για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του Προγράμματος για την Ανάπτυξη του ΟΗΕ (UNDP)¹⁰⁷ το ανθρώπινο κόστος των στρατιωτικών δαπανών ως προς τις αναπτυσσόμενες χώρες έχει ως εξής:

Κόστος ως προς την περίθαλψη:

- ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι δεν έχουν επισκεφθεί γιατρό ή άλλο ειδικευμένο άτομο σε θέματα υγείας στην ζωή τους.
- πλέον των δύο εκατομμυρίων παιδιών πεθαίνουν ετησίως από μολυσματικές ασθένειες που μπορεί να προληφθούν.
- 192 εκατομμύρια παιδιά υποσιτίζονται.

12% των στρατιωτικών δαπανών (15 δισ. δολάρια ΗΠΑ το 1990) στις αναπτυσσόμενες χώρες ισούται με επιπλέον κόστος για την παροχή περίθαλψης πρώτου βαθμού για όλους, συμπεριλαμβανομένου του εμβολιασμού όλων των παιδιών, της εξαφάνισης της πείνας και του περιορισμού του υποσιτισμού κατά 50%, και της παροχής πόσιμου νερού για όλους.

Κόστος ως προς την παιδεία:

¹⁰⁷ UNDP, Human Development Report 1994, σελ. 50.

- 900 εκατομμύρια άνθρωποι είναι εντελώς αναλφάβητοι.
- 80 εκατομμύρια παιδιά δεν παρακολουθούν ούτε καν την πρωτοβάθμια υποχρεωτική εκπαίδευση.
- Ο αναλφαβητισμός των γυναικών παραμένει υψηλότερος συγκριτικά με των ανδρών κατά 30%

4% των στρατιωτικών δαπανών (5 δισ. δολάρια ΗΠΑ το 1990) ισοδυναμεί με επιπλέον κόστος για την μείωση του αναλφαβητισμού των ενηλίκων κατά 50%, για την παροχή καθολικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για όλους και για την επί ίσοις όροις εκπαίδευση των γυναικών.

Κόστος ως προς τον πληθυσμό:

- Σχεδόν τρία δισεκατομμύρια άνθρωποι ζουν σε χώρες με ετήσιο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού μεγαλύτερο του 2%

8% των στρατιωτικών δαπανών (10 δισ. δολάρια ΗΠΑ το 1990) ισούται με επιπλέον κόστος για την προώθηση στοιχειώδους οικογενειακού προγραμματισμού στα ζευγάρια που το επιθυμούν και σταθεροποίηση του πληθυσμού της γης ως το 2015.

Εκτός των παραπάνω, ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών απορροφά και σημαντικό μέρος των πρώτων υλών που αποτελούν βάση της βιομηχανικής ανάπτυξης του σύγχρονου κόσμου (πίνακας 3:8) και οδηγεί στην δέσμευση μεγάλων εκτάσεων γης τόσο για την εγκατάσταση στρατιωτικών μονάδων και οπλισμού και την εκπαίδευση του στρατιωτικού προσωπικού, όσο και για την

Πίνακας 3:8

Χρήση σημαντικών ορυκτών για στρατιωτικούς σκοπούς
(εκτιμήσεις % της συνολικής κατανάλωσης)

Αλουμίνιο	6,3%
Χρώμιο	3,9%
Χαλκός	11,1%
Φθόριο	6%
Σιδηρομετάλλευμα	5,1%
Μόλυβδος	8,1%
Μαγνήσιο	2,1%
Υδράργυρος	4,5%
Νικέλιο	6,3%
Λευκόχρυσος	5,7%
Ασήμι	6%
Κασσίτερος	5,1%
Βολφράμιο	3,6%
Ψευδάργυρος	6%

Πηγή: United Nations, Disarmament 5 (The relationship between Disarmament & Development), NY 1982, σελ. 51.

Πίνακας 3:9

Παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες & μέρος για την ειρήνη
(σε δισ. δολάρια ΗΠΑ, σταθερές τιμές 1991 - βάση το 1987)

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993*	1994*
πραγματική στρατιωτική δαπάνη								
παγκοσμίως	995	970	945	890	855	815	790	767
βιομηχανικές χώρες**	850	835	815	760	725	690	669	649
αναπτυσσόμενες χώρες	145	135	130	130	130	125	121	118
πραγματικό σωρευτικό μέρος για την ειρήνη								
παγκοσμίως	0	25	50	105	140	180	205	228
βιομηχανικές χώρες**	0	15	35	90	125	160	181	201
αναπτυσσόμενες χώρες	0	10	15	15	15	20	24	27

Πηγή: UNDP, Human Development Report 1994, σελ. 48.

* εκτιμήσεις

** περιλαμβανομένης της Κίνας

έρευνα και ανάπτυξη όπλων.¹⁰⁸ Για την έρευνα και ανάπτυξη οπλικών συστημάτων υπολογίζεται ότι δαπανάται το 1/4 των συνολικών πόρων που διατίθενται για ερευνητικούς σκοπούς (περίπου 35 δισ. δολάρια εκ των περίπου 150 δισ. το 1980), με τις ΗΠΑ, την ΕΣΣΔ, την Γαλλία, την ΟΔ Γερμανίας, την Βρετανία και την Ιαπωνία να δαπανούν το 85% περίπου,¹⁰⁹ και ότι μισό εκατομμύριο επιστήμονες και τεχνικοί ασχολούνται στον τομέα της έρευνας για στρατιωτικούς σκοπούς.¹¹⁰

Η παραπάνω προσέγγιση οδήγησε σε μελέτες, με κυριώτερη αυτή των Leontief-Duchin,¹¹¹ που έθεσαν ως στόχο την εξέταση διαφόρων σεναρίων-προβολών των μελλοντικών στρατιωτικών δαπανών και των επιπτώσεών τους στην παγκόσμια και τις εθνικές οικονομίες. Τα συμπεράσματα της μελέτης αυτής ήταν σημαντικά όχι μόνο διότι υποστήριξε ότι "σχεδόν όλες οι οικονομίες είναι εις θέσιν να αυξήσουν την συνολική παραγωγή τους και την κατά κεφαλήν κατανάλωση μειώνοντας τις στρατιωτικές τους δαπάνες"¹¹² αλλά και διότι έδωσε στην υπόθεση του "μερίσματος για την ειρήνη" συγκεκριμένες διαστάσεις καταλήγοντας στο ακόλουθο συμπέρασμα:

Εάν όλες οι περιοχές του κόσμου μείωναν τις στρατιωτικές τους δαπάνες και εάν, επιπλέον, οι πλούσιες χώρες μεταβίβαζαν μέρος των

¹⁰⁸ United Nations, **Disarmament 5** (The relationship between Disarmament & Development), New York 1982, σελ. 48-54.

¹⁰⁹ United Nations, *op.cit.*, σελ. 54-56.

¹¹⁰ United Nations, *op.cit.*, σελ. 42.

¹¹¹ Wassily Leontief & Faye Duchin, **Military Spending**, Oxford University Press, New York 1983.

¹¹² W. Leontief & F. Duchin, *op.cit.*, σελ. 66.

συνακόλουθων "αποταμιεύσεων" στις φτωχότερες των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών υπό μορφήν αναπτυξιακής βοήθειας, αυτή η μεταβίβαση εισοδήματος θα σήμαινε αύξηση του επιπέδου της παραγωγής, του εμπορίου και της κατανάλωσης παγκοσμίως.¹¹³

Το πρώτο βήμα προς μια τέτοια εξέλιξη άρχισε από το 1987 με την εντεύθεν συνεχή μείωση των στρατιωτικών δαπανών παγκοσμίως, η οποία δημιούργησε τις απαραίτητες "αποταμιεύσεις" για την εφαρμογή του δεύτερου σκέλους της πρότασης Leontief-Duchin, ήτοι της μεταβίβασής του στις φτωχότερες χώρες του Πλανήτη (πίνακας 3:9).

Σε μια πιο σύνθετη μορφή το ζήτημα της διελκυσνίδας όπλων-βουτύρου τίθεται ως εξής:

Οι αμυντικές δαπάνες αυξάνουν την εθνική ασφάλεια και, συνεπώς, βελτιώνουν το περιβάλλον μέσα στο οποίο μπορεί να λάβει χώρα η ποσοτική και ποιοτική ανάπτυξη. Επιπλέον, υπάρχουν κινητήριες δυνάμεις που προάγουν την ανάπτυξη. Λαμβανομένων υπ'όψιν όλων αυτών των παραγόντων, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι οι στρατιωτικές δαπάνες μπορεί να ευνοήσουν την οικονομική μεγένθυση. Από την άλλη πλευρά, οι στρατιωτικές δαπάνες περιορίζουν τους διαθέσιμους πόρους για επενδύσεις και, πιθανότατα, για κατανάλωση. Επιπροσθέτως, δημιουργούν στρεβλώσεις στην οικονομία οι οποίες μειώνουν την αποτελεσματικότητά της. Λαμβανομένων υπ'όψιν αυτών των τελευταίων παραγόντων, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι οι στρατιωτικές δαπάνες

¹¹³ W.Leontief & F.Duchin, *op.cit.*, σελ. 66.

μειώνουν τους ρυθμούς μεγένθυσης. Η διαμάχη ξεκινά από την εκτίμηση της καθαρής επίδρασης [των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική μεγένθυση και την ανάπτυξη γενικότερα] στις χώρες και για συγκεκριμένη χρονική περίοδο - εάν και κατά πόσο δηλαδή το εξοπλιστικό φαινόμενο επιβραδύνει την οικονομική μεγένθυση και ανάπτυξη συνολικά.¹¹⁴

Πολλοί ερευνητές επιχείρησαν να εκτιμήσουν την καθαρή επίδραση των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική μεγένθυση και ανάπτυξη ιδίως των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Στην προσπάθειά τους αυτή, θεωρώντας ότι υπάρχει σχέση μεταξύ στρατιωτικών δαπανών και ανάπτυξης, χρησιμοποίησαν ευρέως (αρχής γενομένης από τον Benoit) την στατιστική ανάλυση και ιδιαίτερα την ανάλυση παλινδρόμησης (ομαδοποιημένης διαστρωματικής ή χρονοσειρών).¹¹⁵ Οι σημαντικότερες των μελετών αυτών και τα αποτελέσματά τους παρουσιάζονται στον Πίνακα 3:10. Από τις μελέτες αυτές καθώς και άλλες προέκυψαν αντίθετα αποτελέσματα ως προς την επίδραση των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική μεγένθυση (κυρίως) και ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.

Μια πρώτη ομάδα αναλυτών θεωρεί την σχέση αυτή θετική για διάφορες ομάδες αναπτυσσόμενων χωρών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους,

¹¹⁴ Saadet Deger, "Military expenditure and economic development: Issues and debates" στο Geoffrey Lamb (ed.), **Military Expenditure and Economic Development**, IBRD Discussion Paper No 185, 1992.

¹¹⁵ Εκτενής παρουσίαση των στατιστικών αναλύσεων στο Α.Κούτρης, **Στρατιωτικές δαπάνες και οικονομική μεγένθυση στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες**, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

Πίνακας 3:10

Οι σημαντικότερες εμπειρικές μελέτες περί της σχέσης οικονομικής μεγένθυσης και στρατιωτικών δαπανών

μελέτη	περίοδος	χώρες	βασικές υποθέσεις/σκοπός
A. Benoit	1950-65	44 Α.Α.Χ.	Τα αμυντικά βάρη και ο ρυθμός οικονομικής μεγένθυσης του πολιτικού εθνικού προϊόντος είναι αντιστρόφως συσχετιζόμενα: μεγαλύτερα αμυντικά βάρη σχετίζονται με μικρότερους ρυθμούς οικονομικής μεγένθυσης
B. Whynes	1972-77	91 χώρες περιλαμβανομένων 59 Α.Α.Χ.	Ελεγχος της αξιοπιστίας των διαπιστώσεων του Benoit
Γ. Faini, Arnez & Taylor	1952-70	48 Α.Α.Χ., 15 αναπτυσσόμενες χώρες και 6 μη καταταγμένες (Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία, Ν. Αφρική, Γιουγκοσλαβία, Ισραήλ)	Ελεγχος της αξιοπιστίας των διαπιστώσεων του Benoit
Δ. Deger & Smith	1965-73	50 Α.Α.Χ.	Ελεγχος της υπόθεσης ότι οι ΣΔ μπορεί να προάγουν την οικονομική μεγένθυση στις Α.Α.Χ. με αύξηση της αποταμίευσης

μεταβλητές	συμπεράσματα για τις Λ.Α.Χ.
1) αμυντικά βάρη: ΣΔ/ΑΕΠ % 2) πολιτικό ΑΕΠ: ΑΕΠ μείον ΣΔ 3) ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης: % αύξηση του ΑΕΠ 4) διμερής οικονομική βοήθεια: διακυβερνητική οικονομική (μη στρατιωτική) βοήθεια 5) επίπεδο επενδύσεων: ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου/ΑΕΠ %	1) Ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ αμυντικών βαρών και ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης σε απλή συσχέτιση 2) Η επιρροή της βοήθειας και των επενδύσεων μπορεί να ήταν πιο σημαντική στην οικονομική μεγέθυνση 3) Παρά ταύτα, θα μπορούσε να υπάρχει σημαντική αιτιακή σχέση μεταξύ αμυντικών βαρών και οικονομικής μεγέθυνσης 4) Αδύνατο το συμπέρασμα εάν οι καθαρές επιπτώσεις είναι θετικές ή αρνητικές· πιστεύει, παρά ταύτα, ότι ζυγίζοντάς τες είναι μάλλον θετικές
1) ετήσιος ρυθμός αύξησης αμυντικών δαπανών 2) αμυντικές δαπάνες/ΑΕΠ % (1977 μόνο) 3) ετήσιος ρυθμός αύξησης κατά κεφαλήν εισοδήματος 4) κατά κεφαλήν εισόδημα (1977 μόνο)	1) Ισχυρή συσχέτιση μεταξύ αύξησης αμυντικών δαπανών και κατά κεφαλήν εισοδήματος (0,946 για τις Λ.Α.Χ.) 2) Θετική (όχι όμως πολύ ισχυρή) συσχέτιση μεταξύ αμυντικών βαρών και κατά κεφαλήν εισοδήματος 3) Είναι πιθανό ότι μεγαλύτερες στρατιωτικές δαπάνες οδηγούν σε μεγαλύτερη οικονομική μεγέθυνση και αντιστρόφως. Εξαρτάται από την περίπτωση
1) αύξηση του ΑΕΠ 2) αύξηση των εξαγωγών 3) αύξηση του πληθυσμού 4) αύξηση των αμυντικών βαρών (ΣΔ/ΑΕΠ %) 5) αύξηση των κεφαλαισικών εισροών 6) αύξηση του παγίου κεφαλαίου	1) Οι ΣΔ έχουν σαφή αρνητική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση 2) Η επέκταση των εξαγωγών βελτιώνει τους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης 3) Η αύξηση του πληθυσμού (πλην Αφρικής) προάγει την οικονομική μεγέθυνση 4) Οι κεφαλαισικές εισροές προάγουν την οικονομική μεγέθυνση στην Λ.Αμερική αλλά αποτελούν τροχοπέδη σε άλλες Λ.Α.Χ.
1) αμυντικά βάρη 2) επενδύσεις/ΑΕΠ % 3) εισαγωγές/ΑΕΠ % 4) βιομηχανία/ΑΕΠ % 5) γεωργία/ΑΕΠ % 6) φορολογικά έσοδα/ΑΕΠ %	Αυξανόμενα αμυντικά βάρη σημαίνουν: 1) μείωση των επενδύσεων/ΑΕΠ 2) ελάχιστη μείωση των εισαγωγών/ΑΕΠ 3) αύξηση της βιομηχανίας/ΑΕΠ 4) πτώση της γεωργίας/ΑΕΠ 5) μεγάλη αύξηση των φορολογικών εσόδων/ΑΕΠ ενώ τα στοιχεία για την Ινδία δείχνουν: 1) αρκετά ισχυρή θετική σχέση μεταξύ αμυντικών βαρών και επενδύσεων/ΑΕΠ 2) σημαντικά αρνητική σχέση μεταξύ αμυντικών βαρών και γεωργίας/ΑΕΠ 3) αρνητική μα όχι σημαντική σχέση μεταξύ αμυντικών βαρών και αύξησης του πολιτικού και του συνολικού ΑΕΠ
1) μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ 2) αποταμίευση/εθνικό εισόδημα % 3) αμυντικά βάρη: ΣΔ/ΑΕΠ %	Η έμμεση επίδραση των αμυντικών βαρών στην οικονομική μεγέθυνση μέσω της αποταμίευσης είναι αρνητική

E. Lin	1965-73	54 Α.Α.Χ.	Ελεγχος της αξιοπιστίας των διαπιστώσεων του Benoit
Στ. Frederiksen & Looney	1950-65	Οι 44 χώρες του Benoit	1) Αρνητική σχέση μεταξύ αμυντικών βαρών και οικονομικής μεγέθυνσης για τις φτωχότερες Α.Α.Χ. 2) Θετική σχέση μεταξύ αμυντικών βαρών και οικονομικής μεγέθυνσης για τις πλουσιότερες Α.Α.Χ.
Z. Brzoska & Wulf	1966-75	92 Α.Α.Χ.	Ελεγχος της αξιοπιστίας των διαπιστώσεων του Benoit για μεταγενέστερη περίοδο
H. Ravenhill	1960-73	33 Αφρικανικές Α.Α.Χ.	Καμία ξεκάθαρα διατυπωμένη

1) βαθμός αύξησης του λόγου κεφαλαίου/εισοδών 2) ΣΔ/ΑΕΠ % 3) ΣΔ/δαπάνες κεντρικής διοίκησης % 4) έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών/ακαθάριστη εθνική αποταμίευση	1) Οι ΣΔ στην Αφρική και το δυτικό ημισφαίριο επηρεάζουν αρνητικά την οικονομική μεγέθυνση αλλά δεν παρατηρείται το ίδιο για τις Λ.Α.Χ. της Ασίας ή της Μ.Ανατολής/Ν.Ευρώπης 2) Με δεδομένο το επίπεδο των επενδύσεων, το οποίο επιτυγχάνεται χωρίς στο πλεόνασμα του συνολικού εγχωρίου και ξένου κεφαλαίου επί των ΣΔ, η μεγαλύτερη παραγωγικότητα του κεφαλαίου τείνει να αυξήσει τους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης
1) αμυντικά βάρη: ΣΔ/ΑΕΠ % 2) σχηματισμός κεφαλαίου/ΑΕΠ % 3) εισορές διμερούς βοήθειας/ΑΕΠ % 4) πραγματική αύξηση ΑΕΠ μείον πραγματική αύξηση ΣΔ	1) Οι ΣΔ σε χώρες με σχετικά πλούσιους αναπτυξιακούς πόρους διεκδικούν λιγότερο ελλειμματικούς πόρους 2) Για τις χώρες με περιορισμένους αναπτυξιακούς πόρους, οι ΣΔ απορροφούν πόρους από επενδύσεις και οδηγούν σε βραδύτερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης
1) ρυθμός αύξησης του πολιτικού ΑΕΠ 2) αμυντικά βάρη: ΣΔ/ΑΕΠ %	1) Δεν προκύπτει πολύ καθαρή συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών από την απλή παλινδρομική ανάλυση του συνολικού δείγματος 2) Σημαντική θετική συσχέτιση για τις χώρες του ΟΠΕΚ και το Ομάν 3) Σημαντική αρνητική συσχέτιση για τις περισσότερο σοβαρά επηρεαζόμενες χώρες και για όλες τις χώρες πλην ΟΠΕΚ
1) ρυθμός αύξησης των ΣΔ 2) ύψος ΣΔ, % ΑΕΠ 3) επίπεδο ανάπτυξης (ΑΕΠ το 1960) 4) επίπεδο ΑΕΠ 5) ύψος ακαθάριστων εγχώριων επενδύσεων 6) σταθερές εξαγωγές	1) Σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ επιπέδου ανάπτυξης και ρυθμού αύξησης των ΣΔ 2) Αρνητική μα όχι σημαντική συσχέτιση μεταξύ ΣΔ/ΑΕΠ % και α) του ΑΕΠ β) των ακαθάριστων εγχώριων επενδύσεων γ) των σταθερών εξαγωγών

Πηγή: Nicole Ball, *Security & Economy in the Third World*, Adamantine Press, London 1988, σελ. 405-408.
ΣΔ = στρατιωτικές δαπάνες Λ.Α.Χ. = λιγότερο αναπτυγμένες χώρες

Βιβλιογραφία: E.Benoit, *Defense & Economic Growth in Developing countries*, Lexington Mass. 1973, D.Whynes, *The Economics of Third-World Military Expenditure*, Macmillan, London 1979, R.Faini, P.Arnez & L.Taylor, "Defense spending, economic structure and growth: Evidence among countries and over time", *Economic Development & Cultural Change*, Vol. 32/3, April 1984, S.Deger & R.Smith, "Military expenditure and growth in LDCs", *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 27/2, June 1983, D.Lim, "Another look at growth and defense in LDCs", *Economic Development & Cultural Change*, Vol. 31/2, January 1983, P.C.Frederiksen & R.E.Looney, "Defense expenditures and economic growth in developing countries", *Armed Forces & Society*, Vol. 9/4, Summer 1983, M.Brzoska & H.Wulf, "Rejoinder to Benoit's 'Growth and defense in developing countries': Misleading results and questionable methods", ISFH, Hambourg (mimeo), και J.Ravenhill, "Comparing regime performance in Africa: The limitations of cross-national aggregate analysis", *Journal of Modern African Studies*, Vol. 8/1, 1980.

στηριζόμενη πάντοτε στα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης.¹¹⁶ Η θέση της και κυρίως η ομαδοποίηση του δείγματος και το πρόβλημα αξιοπιστίας των στοιχείων (στο οποίο αναφερθήκαμε στο πρώτο κεφάλαιο) δέχθηκε ισχυρή κριτική.¹¹⁷ Μια δεύτερη ομάδα αναλυτών, στηριζόμενη επίσης στα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης για διάφορες ομάδες αναπτυσσόμενων χωρών σε διάφορες περιόδους, θεωρεί την σχέση αυτή αρνητική.¹¹⁸ Μια τρίτη ομάδα, τέλος, θεωρεί ότι για ορισμένες κατηγορίες χωρών η σχέση αυτή είναι θετική ενώ

¹¹⁶ E. Benoit, **Defense & Economic Growth in Developing Countries**, Lexington Mass. 1973, D. Whynes, **The Economics of Third World Military Expenditures**, Macmillan, London 1979, E. Weede, "Military participation ratios, human capital formation, and economic growth", **Journal of Political & Military Sociology**, Vol. 11/1, Spring 1983, W.J. Dixon & B.E. Moon, "The military burden and basic human needs", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 30, 1986, E. Kick & Ban Dev Sharda, "Third World militarization and development", **Journal of Developing Societies**, Vol. 2, 1986, N. Babin, "Military spending, economic growth and the time factor", **Armed Forces & Society**, Vol. 15, 1989, B. Biswas, "Defense spending and economic growth in developing countries", στο J.E. Payne & A.P. Sahu, **Defense Spending and Economic Growth**, Westview Press, Boulder Colorado 1993.

¹¹⁷ Nicole Ball, "Defense and development: A critique of the Benoit study", **Economic Development & Cultural Change**, vol 31/3, April 1983, της ίδιας, "Defense expenditures and economic growth: a comment", **Armed Forces & Society**, Vol. 11/2, Winter 1985, Saadet Deger, **Military Expenditure in Third World Countries**, Routledge & Kegan Paul, London 1986, B. Biswas & R. Ram, "Military expenditures and economic growth in LDCs: An augmented model and further evidence", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 34, κ.ά.

¹¹⁸ Κυριώτερες εξ αυτών είναι οι ακόλουθες: J. Ravenhill, "Comparing regime performance in Africa: The limitations of cross-national aggregate analysis", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 18/1, 1980, D. Lim, "Another look at growth and defense in LDCs", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 31/2, January 1983, S. Deger & R. Smith, "Military expenditure and growth in LDCs", **Journal of Conflict resolution**, Vol. 27/2, June 1983, N. Ball, "Defense and development: A critique of the Benoit study", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 31/3, April 1983, R. Faini et. al., "Defense spending, economic structure, and growth: Evidence among countries and over time", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 32/3, April 1984, S. Deger, **Military Expenditure in Thrid World Countries**, Routledge & Kegan Paul, London 1986.

για άλλες αρνητική.¹¹⁹

¹¹⁹P.C.Frederiksen & R.E.Looney, "Defense expenditures and economic growth in developing countries", **Armed Forces & Society**, Vol. 9/4, Summer 1983, Newman Kwadwo Kusi, "Economic growth and defense spending in developing countries", **Journal of Conflict Resolution**, Vo. 38/1, March 1994.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΣΤΡΑΤΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΑΦΡΙΚΗ

I. Αιτιολόγηση της επιλογής της υπό την Σαχάρα Αφρικής ως πεδίου ερεύνης

Στο τελευταίο μέρος του πρώτου κεφαλαίου είχαν τεθεί ορισμένα ερωτήματα ως προς την μονάδα, το επίπεδο και το γεωγραφικό πεδίο ανάλυσης τα οποία πρέπει να απαντηθούν λαμβανομένων υπ'όψιν τόσο των παρατηρήσεων που προηγήθηκαν όσο και των ιδιοτεροτήτων του χώρου της υπό την Σαχάρα Αφρικής.

1) Ως προς το ζήτημα της μονάδας ανάλυσης, χωρίς να υποτιμάται η σημασία και ο κεντρικός ρόλος του κράτους στο διεθνές σύστημα, εν τούτοις, τον κράτος δεν επιλέγεται ως μονάδα ανάλυσης διότι:

α) δεν προσφέρεται για μελέτη τόσο λόγω του πλήθους των διαφορετικών περιπτώσεων (επισήμως τα κράτη πλησιάζουν τα διακόσια παρουσιάζοντας ευρεία ανομοιογένεια - στην Αφρική είναι πενήντα περίπου) όσο και της αντικειμενικής αδυναμίας πραγματοποίησης μιας τέτοιας ερευνητικής

προσπάθειας, αδυναμίας που ωφείλεται στην έλλειψη μέσων και σε χρονικούς περιορισμούς:

β) ακόμη κι αν επιλεγόταν, θα ήταν κανείς υποχρεωμένος να εξετάσει την σχέση του με την (τις) κοινωνία (-ες) που το στηρίζουν ή που αυτό εξουσιάζει γεγονός που καθιστά ακόμη πιο εκτεταμένο το ερευνητικό πεδίο.

Ετσι, η επιλογή στρέφεται κατ'ανάγκην (χωρίς αυτό να μειώνει την επιστημονική της ορθότητα και αξία) προς την εξέταση ομάδας χωρών οι οποίες θα πρέπει είτε να εμφανίζουν τάσεις σύγκλισης προς κάποια πρότυπα και ολοκλήρωσης σε ευρύτερα σύνολα, είτε να έχουν κοινά ή παρόμοια (συγκλινοντα) χαρακτηριστικά, ασχέτως του εαν εμφανίζουν τάσεις ολοκλήρωσης.

2) Ως προς το επίπεδο της ανάλυσης και την γεωγραφική περιοχή όπου στρέφεται η προσοχή της έρευνας δεν είναι άλλο από το διεθνές υπο-σύστημα της μαύρης ηπείρου και την ακόμη πιο περιορισμένη περιοχή της υπό την Σαχάρα Αφρικής (αποκλείοντας την Βόρειο Αφρική η οποία διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες αφρικανικές χώρες λόγω της ιστορικής πολιτικο-οικονομικής και πολιτισμικής της ένταξης στον χώρο της Μεσογείου) για τους ακόλουθους λόγους:

α) Όλες οι χώρες της περιοχής αυτής χαρακτηρίζονται ως αναπτυσσόμενες συγκεντρώνοντας όλα ή σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά και προβλήματα που περιγράφηκαν στο δεύτερο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου.

β) Οι αποκλίσεις ως προς τα αριθμητικά μεγέθη που αποτελούν βάση της στατιστικής ανάλυσης που ακολουθεί δεν είναι τέτοιες που να δημιουργούν μεγάλα προβλήματα ετεροσκεδασμού κατά την στατιστική ανάλυση

επαγωγικής εκτίμησης.

γ) Η περιοχή αυτή αποτελεί συμπαγή γεωγραφική ενότητα με χαρακτηριστικό στοιχείο τον περιορισμένο αριθμό διεθνών συγκρούσεων και την σχετικά συχνή παρουσία εσωτερικών συγκρούσεων.

δ) Υπό το πρίσμα της προηγούμενης παρατήρησης, εμφανίζεται μια σχετική ομοιότητα ως προς την απειλή κατά της ασφάλειας των περισσότερων εκ των κρατών αυτών και της περιοχής στο σύνολό της, η οποία είναι μάλλον εσωγενής. Τα αίτια της θα πρέπει να αναζητηθούν στις σχέσεις κράτους-κοινωνίας στην Αφρική, θέμα το οποίο θίγεται αμέσως μετά, και στον ρόλο του στρατού στην όλη ιστορία.

3) Ως προς τις σχετικές με τα στατιστικά στοιχεία παρατηρήσεις του τελευταίου μέρους του πρώτου κεφαλαίου, ισχύουν όλες οι παρατηρήσεις ως προς δύο εκ των τριών ζητημάτων που αφορούν στις στρατιωτικές δαπάνες, ήτοι ορισμού (συμπερίληψης ή μη στην γενική κατηγορία "στρατιωτικές δαπάνες" όλων των δαπανών που ορίζονται ως τμήματα των αμυντικών δαπανών) και αξιοπιστίας (οι πηγές άντλησης πληροφοριών για την Αφρικανική Ηπειρο είναι σχεδόν αποκλειστικά κρατικές). Ετσι, η στατιστική ανάλυση θα στηριχθεί αναγκαστικά σε απλά αξιόπιστα στοιχεία με μόνη την αμφιβολία ως προς το πραγματικό μέγεθος των στρατιωτικών δαπανών.

Το ζήτημα μερικής εως πλήρους ασυμβατότητας των στοιχείων χωρών που εντάσσονται στην υπό την Σαχάρα Αφρική είναι στην χειρότερη περίπτωση περιθωριακό μια και τα κράτη αυτά κληρονόμησαν διοικητικές δομές από τους πρώην αποικιοκράτες τους και απλά ακολούθησαν τις στατιστικές μεθόδους που εκείνοι είχαν καθιερώσει με αποτέλεσμα την ομοιόμορφη σύνταξη

στατιστικών πινάκων στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων. Προβληματική πάντως παραμένει η εξεύρεση πρόσφατων στοιχείων για τις ανάγκες της στατιστικής ανάλυσης για διάφορες χώρες της περιοχής είτε λόγω των αργών ρυθμών επεξεργασίας ή/και δημοσιοποίησής τους, είτε λόγω εγγενών βιβλιογραφικών δυσχερειών. Έτσι, χωρίς να μειώνεται η αξιοπιστία της στατιστικής ανάλυσης, τα αποτελέσματά της θα αποτελέσουν ένδειξη και όχι απόδειξη ως προς την επίδραση του εξοπλιστικού φαινομένου στην ανάπτυξη της υπό την Σαχάρα Αφρικής.

II. Γενική εικόνα της ανάπτυξης στην υπό την Σαχάρα Αφρική

Η αφρικανική ήπειρος είναι η περιοχή εκείνη που παρέμεινε υπό αποικιακό ζυγό μέχρι πρόσφατα (η διαδικασία ανεξαρτητοποίησης για τα περισσότερα αφρικανικά κράτη έλαβε χώρα κατά την δεκαετία 1960 και για ορισμένα την δεκαετία 1970) οι συνέπειες του οποίου καθίστανται εμφανείς με τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της περιοχής και την στασιμότητα που εμφανίζει το παραγώμενο σε αυτήν προϊόν ως μερίδιο του παγκόσμιου προϊόντος την στιγμή που ο πληθυσμός της αυξάνεται (Πίνακας 4:1).

Η υπό την Σαχάρα Αφρική είναι η μοναδική περιοχή του κόσμου όπου προβλέπεται αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που διαβιών κάτω του ορίου της φτώχειας τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και ως ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού (Πίνακας 4:2). Οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού επιδρούν στον δείκτη προσδοκίας ζωής που είναι χαμηλός: κατά μέσο όρο 51

Πίνακας 4:1

Κατανομή παγκόσμιου πληθυσμού και προϊόντος κατά ομάδες χωρών

	ΑΕΠ (%)		Πληθυσμός (%)	
	1981	1993	1981	1993
αναπτυγμένες οικονομίες αγοράς	71,7	74,6	17,2	15,3
ομάδα των τριών*	44,8	48,1	9,1	8,3
αναπτυσσόμενες χώρες	15,2	18,5	74,3	77,3
Αφρική	1,7	1,7	10,1	11,9
Μεσόγειος	0,7	0,6	1,6	1,5
Νότια & Ανατολική Ασία	5,4	9,4	53,3	54,1
Δυτική Ασία	2,6	2,4	1,2	1,4
Δυτικό Ημισφαίριο	4,8	4,5	8,2	8,4
πρώην Ανατολικό μπλόκ	13,1	6,9	8,4	6,9
ΕΣΣΔ	9,5	4,9	6,0	5,1
Κίνα	1,3	3,2	22,4	21,6
Ινδία	1,2	1,7	15,9	16,1

Πηγή: UN Dpmt of Economic & Social Information and Policy Analysis, World Social Situation in the 1990s, New York 1994, σελ. 22.

* ΗΠΑ, Γερμανία, Ιαπωνία.

Πίνακας 4:2

Φτώχεια στις χώρες χαμηλού & μέσου εισοδήματος κατά περιοχές

	Πληθυσμός κάτω του ορίου φτώχειας (%)			Αριθμός φτωχών (εκατ. άνθρωποι)		
	1985	1991	2000	1985	1991	2000
Νότια Ασία	51,8	49,0	36,9	532	562	511
Ανατολική Ασία	13,2	11,3	4,2	182	169	73
Μέση Ανατολή & Βόρειος Αφρική	30,6	33,1	30,6	60	73	89
Υπό την Σαχάρα Αφρική	47,6	47,8	49,7	184	216	304
Λατινική Αμερική	22,4	25,5	24,9	87	108	126
Ανατολική Ευρώπη	7,1	7,1	5,8	5	5	4
Σύνολο χωρών μέσου & χαμηλού εισοδήματος	30,5	29,7	24,1	1051	1133	1107

Πηγή: UN Dpt of Economic & Social Information and Policy Analysis, World Social Situation in the 1990s, New York 1994, σελ. 76.

χρόνια με ελάχιστες χώρες μέσου εισοδήματος να τον υπερβαίνουν φθάνοντας τα 53, και την φτωχότερη περιοχή της ζώνης της Σαχάρας να υπολείπεται σημαντικά με προσδοκία ζωής μόλις 46 χρόνια (Πίνακας 4:3).

Οι ρυθμοί οικονομικής μεγένθυσης στην περιοχή είναι εξαιρετικά χαμηλοί και μάλιστα αρνητικοί για το διάστημα 1980-87 όπου μόνον οι λιγοστές χώρες μέσου εισοδήματος εμφανίζουν θετικές τάσεις. Εάν έλειπε δε η σχετική τονωτική οικονομική πορεία των πετρελαιοπαραγωγών χωρών, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ θα ήταν αρνητικός και για την προηγούμενη επταετία 1973-80 (Πίνακας 4:3). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού στην περιοχή παρουσιάζει επίσης αυξητικές τάσεις ιδίως στις χώρες χαμηλού εισοδήματος. Σαφείς τάσεις περιορισμού του πληθωρισμού για την περίοδο 1980-87 εμφανίζουν μόνον οι χώρες μεσου εισοδήματος πλην όμως, η κατάσταση στην περιοχή δεν εμπνέει ιδιαίτερη εμπιστοσύνη ως προς την αναντιστρεψιμότητα των τάσεων αυτών (Πίνακας 4:3).

Οι στρατιωτικές δαπάνες στην περιοχή παρουσίασαν αύξηση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1980 κατ'απόλυτες τιμές καίτοι μειώθηκαν αναλογικά προς το ΑΕΠ. Οι κοινωνικές δαπάνες για παιδεία και υγεία παρουσίασαν ανάλογη συμπεριφορά κατά την ίδια χρονική περίοδο (Πίνακας 4:4α). Οι στρατιωτικές δαπάνες παρουσίασαν κάμψη μετά τα μέσα της δεκαετίας 1980 εν μέρει ως αποτέλεσμα της χρεωστικής κρίσης που έπληξε τις χώρες αυτές στις αρχές της δεκαετίας και εν μέρει ως αποτέλεσμα της λήξης του ψυχρού πολέμου που οδήγησε σε μείωση του ενδιαφέροντος των υπερδυνάμεων για την περιοχή και σε αντίστοιχο περιορισμό της στήριξης από την πλευρά τους των δαπανών των χωρών αυτών. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στην μείωση της κατά κεφαλήν

Πίνακας 4:3

Βασικοί δείκτες για την υπό την Σαχάρα Αφρική

έκταση	πληθυσμός	προσδόκια ζωής	κ.κ. ΑΕΠ	μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ			μέσος ετήσιος ρυθμός πληθυσμού		
				1987	1987	1987	1965-73	1973-80	1980-87
χώρες χαμηλού εισοδήματος πλην Νιγηρίας	17453	290,6	50	240	0,8%	-0,6%	6,7%	19,3%	27,5%
χώρες χαμηλού εισοδήματος	18377	397,3	50	270	3,1%	0,3%	8,2%	17,4%	17%
χώρες μέσου εισοδήματος	3868	53,9	53	870	1,9%	-1,2%	4,7%	14,2%	6,8%
έξι πλέον πολυπληθείς χώρες	8525	253,1	51	270	3,9%	0,4%	9%	17,5%	14,7%
πετρελαιοεξαγωγείς	3256	129,7	51	460	4,4%	0,5%	8,7%	16%	9,5%
ζώνη της Σαχάρας	5344	39	46	270	-1%	1,1%	3,4%	9,4%	6,6%
Σύνολο πλην Νιγηρίας	21321	344,5	50	330	1,2%	-0,7%	5,9%	17,3%	20,4%
ΣΥΝΟΛΟ	22245	451,2	51	330	2,9%	0,1%	7,5%	6,8%	15,2%

Πηγή: IBRD, Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth, Washington DC 1989, Πίνακας 1, σελ. 221. Στις έξι πλέον πολυπληθείς χώρες περιλαμβάνονται οι Νιγηρία, Αιθιοπία, Ζαΐρ, Τανζανία, Κένυα και Σουδάν. Στην ζώνη της Σαχάρας εντάσσονται οι Ισπανί, Νίγηρας, Μαλί, Μπουρκίνα Φάσο, Μαυριτανία, Σενεγάλη, Γκάμπια, Γουινέα Μπισσάου και Πράσινο Ακρωτήριο. Στις πετρελαιοεξαγωγείς χώρες ανήκουν οι Νιγηρία, Γκαμπόν, Κονγκό, Καμερούν και Ανγκόλα.

Πίνακας 4:4α

Εξέλιξη στατιστικών μεγεθών στην υπό την Σαχάρα Αφρική

	1976	% ΑΕΠ	1987	% ΑΕΠ	1993	% ΑΕΠ
ΑΕΠ	121933	100	223090	100	271850	100
ΣΔ	6163	4,9	9330	4,2	8971	3,3
Παιδεία	4244	3,5	9390	4,2	...	-
Υγεία	1168	1,0	2019	0,9	...	-

Πηγή: Σύνθεση στοιχείων από Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures 1979 & 1991, IISS, Military Balance 1995-96, και UNFPA, The state of World Population 1994. Τα μεγέθη σε εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (τρέχουσες τιμές).

... μη διαθέσιμα στοιχεία

Πίνακας 4:4β

	1976	1987	1993
πληθυσμός	332592	480425	561400
ένοπλες δυνάμεις	677	1036	991,6
κατά κεφαλήν ΑΕΠ	367	464	484
κ.κ. στρατιωτική δαπάνη	18,5	19,4	16
ΣΔ/φαντάρο	9103	9006	9047
κ.κ. κοινωνικές δαπάνες	16,3	23,8	...

Πηγή: Σύνθεση στοιχείων από Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures 1979 & 1991, IISS, Military Balance 1995-96, και UNFPA, The state of World Population 1994. Τα μεγέθη σε δολάρια ΗΠΑ (τρέχουσες τιμές) και χιλιάδες ανθρώπους.

... μη διαθέσιμα στοιχεία

στρατιωτικής δαπάνης (Πίνακας 4:4β). Τέλος, η στρατιωτική δαπάνη ανά φαντάρο παραμένει περίπου στα ίδια χαμηλά επίπεδα ενδεικνύοντας ότι το προϊόν "εθνική άμυνα" παραμένει για τα κράτη της υπό την Σαχάρα Αφρικής προϊόν εντάσεως εργασίας (Πίνακας 4:4β).

III. Κράτος και κοινωνία στην Αφρική

Οι αφρικανικές κοινωνίες και τα κράτη που προέκυψαν κατά την διαδικασία αποαποικιοποίησης εμφανίζουν μια σειρά ιδιαιτεροτήτων οι οποίες αποτελούν καθοριστικά στοιχεία στην πορεία ανάπτυξης του εξοπλιστικού φαινομένου στην περιοχή αυτή. Με δεδομένο ότι η συντήρηση πολυσύνθετων πολιτικών δομών όπως το κράτος απαιτεί όχι μόνον μια αναπτυγμένη οικονομία ικανή να παράγει το απαραίτητο για τον σκοπό αυτό πλεόνασμα, αλλά και μια αναπτυγμένη κοινωνία με ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς, συναίσθηση (της αποκαλούμενης, συνήθως, "εθνικής") ταυτότητας και συσσωρευμένη (δική της, όχι δάνεια) ιστορική πείρα, η ύπαρξη τέτοιων δομών σε περιβάλλον κοινωνιών με χαμηλό επίπεδο κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης φαίνεται κατ'αρχήν παράδοξη.

Οι αφρικανικές κοινωνίες κατά την μακρόχρονη ιστορία τους δεν κατάφεραν (εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων) να αναπτύξουν τις παραγωγικές τους δυνάμεις και σχέσεις σε επίπεδο εφάμιλο με αυτό των τότε ισχυρών ευρωπαϊκών κοινωνιών, με άμεση συνέπεια την σταδιακή υποταγή τους στις τελευταίες. Η αποικιοποίηση της Αφρικής και ο κατακερματισμός και

εγκλωβισμός των τοπικών κοινωνιών σε διοικητικά σύνορα τα οποία χαράχθηκαν ερήμην τους χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι δικές τους ανάγκες και ρυθμίσεις, οδήγησαν (σε συνδυασμό πολλές φορές με το δουλεμπόριο) είτε στην πλήρη διάλυση είτε στην μετατροπή των κοινωνιών αυτών σε παρίες αποικιακών διοικητικών μηχανισμών που συγκροτήθηκαν προς διευκόλυνσιν ή και διεκπεραίωση της εκμετάλλευσης του εγχώριου παραγωγικού πλούτου και εργατικού δυναμικού για λογαριασμό των μητροπόλεων.¹²⁰

Η αποικιοκρατία δημιούργησε δεσμούς εξάρτησης του πλέον αναπτυγμένου και δυναμικού τμήματος των κοινωνιών αυτών με τις αντίστοιχες μητροπόλεις, δεσμούς όχι μόνον οικονομικούς ή πολιτικούς, αλλά και πολιτιστικούς¹²¹ οι οποίοι σημάδεψαν τις κοινωνίες αυτές και υπονόμευσαν πολλαπλά τις αναπτυξιακές τους δυνατότητες.¹²² Αυτοί οι δεσμοί, σε συνδυασμό με την έλλειψη ισχυρής εσωτερικής κοινωνικής συνοχής και την συνακόλουθη απουσία "εθνικής" ταυτότητας, οδήγησαν τις κοινωνίες αυτές σε πολιτική υπανάπτυξη και σε ασθενή συσσώρευση ιστορικής πείρας στον τομέα αυτόν.

¹²⁰ Η εμπειρία της αποικιακής περιόδου βρήκε την θεωρητική της έκφραση και εξηγήσεις στις θεωρίες της εξάρτησης που αναπτύχθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας 1950 στηριγμένες κριτικά στις παλαιότερες θεωρίες του ιμπεριαλισμού. Βλ. Anthony Brewer, **Marxist theories of imperialism** (a critical survey), Routledge, London 1990, Gabriel Palma, "Dependency and development: A critical overview", in Dudley Seers (ed.), **Dependency theory: A critical reassessment**, Frances Pinter, London 1981.

¹²¹ Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός, Ηρόδοτος, Αθήνα 1987, ιδιαίτερα τα κείμενα των Bernard Cassen και Mongo Beti για τις επιπτώσεις της εισβολής της αγγλικής και γαλλικής γλώσσας στην αφρικανική ήπειρο.

¹²² Οι "πολιτιστικοί αναχρονισμοί" (η τάση της νοοτροπίας και των αντιλήψεων να μένουν πίσω από την εξελισσόμενη πραγματικότητα) και η διαμόρφωση κοινωνικών επιστημόνων και πολιτικών ηγετών με θεωρητικό υπόβαθρο το οποίο αναπτύχθηκε για άλλες χώρες σε προγενέστερες συνθήκες αποτελούν μια άλλη πηγή υπονόμευσης της ανάπτυξης των κοινωνιών του Γ κόσμου. Dudley Seers, **The political economy of nationalism**, OUP, New York 1983, σελ. 31 & 51.

Αποτέλεσμα της πολιτικής υπανάπτυξης των κοινωνιών αυτών ήταν η πλήρης πολιτική περιθωριοποίησή τους και η ανάπτυξη (μετά τον Β π.π.) ενός ιδιότυπου "εθνικισμού" που αποτέλεσε πυρήνα του αντιαποικιακού αγώνα στην Αφρική.¹²³ Ο εθνικισμός αυτός αποτέλεσε εκφραστή των επιδιώξεων των συγκροτηθέντων κατά την διάρκεια της αποικιοκρατίας (και εχόντων πελατειακή ή μεταπραττική σχέση με την αποικιακή διοίκηση και τις μητροπόλεις)¹²⁴ αφρικανικών elites.¹²⁵

Το μετααποικιακό κράτος στην Αφρική βρέθηκε δέσμιο τριών παραγόντων: α) της έλλειψης συμπαγούς κοινωνικής βάσης στο εσωτερικό, β) της μεγάλης εξάρτησής του από τις πρώην μητροπόλεις, εξάρτησης ζωτικής σημασίας, συχνά, για το ίδιο, και γ) των διαφόρων elites που αγωνίζονται για τον μερικό ή πλήρη έλεγχο του κρατικού μηχανισμού.

Η έλλειψη συμπαγούς κοινωνικής βάσης και η αντιμετώπιση του κράτους ως μέσου για την επίτευξη καλύτερης θέσης στον εσωτερικό καταμερισμό εργασίας και κατανομής του κοινωνικού προϊόντος από διάφορες εθνικές-κοινωνικές ομάδες, οδήγησε στην προσπάθεια συγκρότησης έθνους,¹²⁶ προσπάθεια που σηματοδεύτηκε από την συχνά βίαιη επιδίωξη αφομοίωσης μιας κοινωνικής μειοψηφίας από μια κοινωνική πλειοψηφία¹²⁷ καθώς απουσίαζαν τα

¹²³ John Markakis, **National and Class Struggle in the Horn of Africa**, Zed Books, London & New Jersey 1990, σελ. 46.

¹²⁴ Ben Turok, **Africa: What can be done?**, Zed Books, London & New Jersey 1987, σελ. 50-57.

¹²⁵ John Markakis, **op.cit.**, σελ. 70.

¹²⁶ James Mayall, **Nationalism and International Society**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σελ. 120-122.

¹²⁷ John Markakis, **op.cit.**, σελ. 71.

μέσα εκείνα που θα επέτρεπαν στις κυβερνήσεις να ακολουθήσουν πιο δημοκρατικές οδούς αφομοίωσης των ομάδων αυτών, αξιοποιώντας τα περιθώρια ελιγμών που τα εν λόγω (κυρίως οικονομικά) μέσα προσφέρουν.¹²⁸

Η μεγάλη εξάρτηση από τις πρώην μητροπόλεις και την παγκόσμια αγορά,¹²⁹ η παρουσία και η υπεροχή του ξένου έναντι του εγχωρίου κεφαλαίου, καθώς και μια σειρά εσωτερικοί λόγοι (κυριώτεροι εκ των οποίων είναι ο δυαδισμός της οικονομίας¹³⁰ και η συχνά αντιπαραγωγική φύση του κρατικού μηχανισμού, της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας, και των δεσμεύσεων και ηθών που απορρέουν από παραδοσιακές κοινωνίες),¹³¹ αποτέλεσαν εμπόδια στην ανάπτυξη των χωρών αυτών και επέτειναν το πρόβλημα εσωτερικής κοινωνικής συνοχής με αποτέλεσμα συχνές εσωτερικές συγκρούσεις που επιτείνονται όσο συνεχίζεται η καθοδική πορεία των αφρικανικών οικονομιών και η λεηλασία των κρατικών ταμείων από τους διαχειριστές της εξουσίας.¹³²

Οι αφρικανικές οικονομίες, λόγω της ανισόμετρης εσωτερικής τους ανάπτυξης (όπου ο έχων εξαγωγικό προσανατολισμό παραγωγικός τομέας

¹²⁸ Dudley Seers, *op.cit.*, σελ. 55.

¹²⁹ Βλ. Bade Onimode, **A Political Economy of the African Crisis**, Zed Books, London 1988, και Dan Nadubere, **The Political Economy of Imperialism**, Zed Press, London 1977.

¹³⁰ Βλ. M. Babu στο Yash Tandon (ed.), **Debate on Class, State, and Imperialism**, Tanzania Publishing House, Dar-es-Salaam 1982, και Ben Turok, **Africa: What can be done?**, Zed Books, London 1987.

¹³¹ Paul Kennedy, "Political barriers to African capitalism", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 39/2, 1994, σελ. 191. Για το ζήτημα του ρόλου της πολιτικής ιδεολογίας, βλ. Gavin Kitching, **Development and Underdevelopment in Historical Perspective** (Populism, nationalism, and industrialization), Routledge, London 1989.

¹³² Rene Lemarchan, "Uncivil states and civil societies: How illusion became reality", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 30/2, 1992, σελ. 190-191.

αποδίδει ελάχιστα για την κοινωνία λόγω τόσο της άνισης διεθνούς ανταλλαγής¹³³ όσο και της εμπλοκής των πολιτικοστρατιωτικών elites σε αυτόν, ενώ η υπόλοιπη οικονομία καρκινοβατεί εξ αιτίας της απουσίας αναπτυγμένης εσωτερικής αγοράς και μεγάλης ζήτησης),¹³⁴ λειτουργούν περαιτέρω αποσταθεροποιητικά για τις αφρικανικές κοινωνίες αυξάνοντας την από πλευράς των πίεση προς το κράτος για μεταρρυθμίσεις και προκαλώντας την αντίδραση του τελευταίου, αντίδραση που λαμβάνει καταπιεστικές μορφές με τρομοκρατία των υπηκόων. Η κατάσταση αυτή οδηγεί σε πολιτική αστάθεια με εξέλιξη αναλόγως προς το ποιός αποκτά την πρωτοβουλία ή την υπεροχή: η κοινωνία ή οι πολιτικές elites (διάγραμμα 4:5).¹³⁵

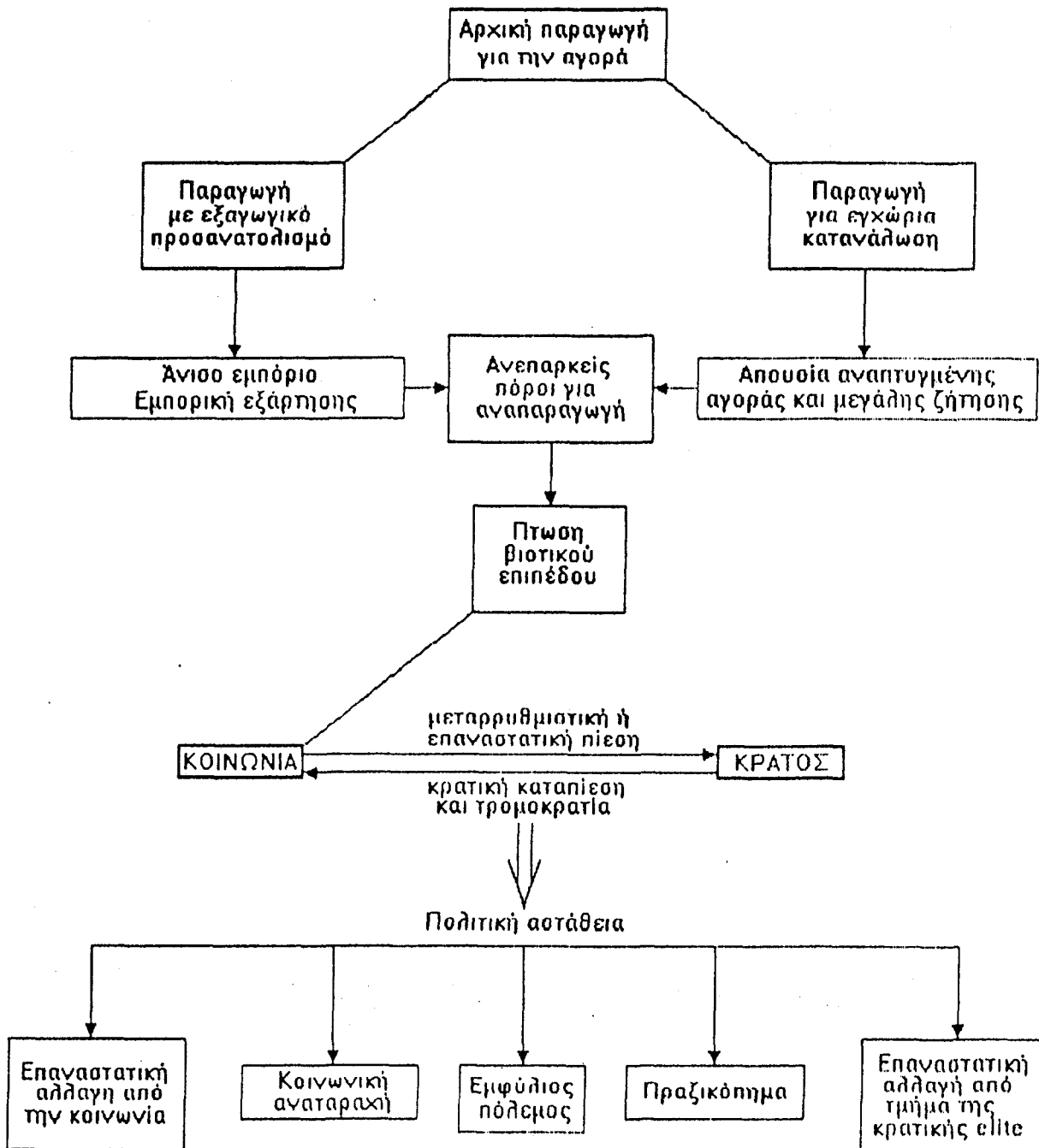
Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι η διασφάλιση της εξουσίας και του ίδιου του κρατικού μηχανισμού για λογαριασμό των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών elites που συγκροτήθηκαν κατά την διάρκεια της αποικιοκρατίας σε στενή σχέση εξάρτησης με τους αποικιακούς διοικητικούς μηχανισμούς τους οποίους κληρονόμησαν, απαιτεί την ισχυρή παρουσία μιας στρατιωτικής elite και του μηχανισμού που αυτή ελέγχει (δηλαδή του στρατού). Έτσι, στην Αφρική, ο στρατός ο οποίος συχνά αποτελεί συνέχεια του

¹³³ Βλ. Αργύρης Εμμανουήλ, Η άνιση ανταλλαγή, Παπαζήσης, Αθήνα 1980.

¹³⁴ Βλ. Stephen Ayodeji Ogunyemi, Η πολιτική οικονομία του χρέους: Η περίπτωση της Νιγηρίας, ανεκδ. διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1995, κεφ. 2ο.

¹³⁵ Για το θέμα αυτό βλ. Ted Robert Gurr, **Why Men Rebel**, Princeton University Press, New Jersey 1970, Theda Skocpol, **States and Social Revolutions**, Cambridge University Press, London 1979, και Ekkhart Zimmermann, **Political Violence, Crises and Revolution**, Schenkman, Cambridge Mass. 1983.

Μηχανισμοί αστάθειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο

Πηγή: Ανασύνθεση διαγράμματος του Thomas Honner-Dixon, "Environmental scarcities and violent change: Evidence from cases", *International Security*, Vol. 19/1, Summer 1994. Το διάγραμμα αυτό συνδυάζεται με εκείνο του Μ. Todaro (διάγραμμα 2:1) εστιάζοντας την προσοχή του στις κοινωνικές ρίζες της πολιτικής αστάθειας. Η μείωση ανανεώσιμων πόρων και η αύξηση του πληθυσμού ωφελούνται σε εξωγενείς παραγοντες διαχείρισης όλης και η ανισοκατανομή εισοδήματος και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εκκληθθούν ως οι ριζικές αιτίες της κρίσης που οδηγεί σε πολιτική αστάθεια. Η κρίση δεν οδηγεί κατ'ανάγκη σε εξασθένιση των κρατικών δομών στον Γ κόσμο.

αποικιακού στρατού,¹³⁶ κλήθηκε να διαδραματίσει έναν ρόλο κυρίως στο εσωτερικό της χώρας και, δευτερευόντως, τον κλασσικό ρόλο φύλαξης των διεθνών συνόρων, καθώς η απειλή κατά της ασφάλειας του κράτους που τον συντηρεί προέρχεται συχνά από το εσωτερικό και όχι το εξωτερικό.¹³⁷ Επωμιζόμενος τον ρόλο αυτό, ο στρατός έγινε εξ αρχής μέρος του πολιτικού παιχνιδιού στις αφρικανικές χώρες και, συχνά, ο κύριος πολιτικός παράγων, εγείροντας το εύλογο ερώτημα εάν και κατά πόσο μπορεί να παίξει ρόλο εκσυγχρονιστή της αφρικανικής κοινωνίας και του κράτους.

IV. Ο στρατός ως εκσυγχρονιστική πολιτική δύναμη στην Αφρική

Η πολιτική ηγεσία πρέπει να επιδιώκει κάτι παραπάνω από την απλή διασφάλιση των στοιχειωδών δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών. Ωφείλει να διαχειρίζεται τα προβλήματα που τους απασχολούν και να επιδρά στην νοοτροπία τους και την κατεύθυνση της ανάπτυξης της κοινωνίας ούτως ώστε να επιτυγχάνεται η μέγιστη ωφέλεια για την πλειοψηφία των πολιτών.

Η ικανότητα της πολιτικής ηγεσίας στην Αφρική να επιτύχει στην αναπτυξιακή προσπάθεια εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εξοικείωσή της με τους δομικούς και άλλους περιορισμούς που υφίστανται εκ των πραγμάτων

¹³⁶ D.Bangoura, **Les armees africaines** (1960-90), C.H.E.A.M., Paris 1992, σελ. 21.

¹³⁷ Οι κοινωνικές συγκρούσεις και κυρίως η ένοπλη μορφή που έχουν λάβει σε πολλές περιοχές της Αφρικής, μετουσιωνόμενες σε συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών εθνικών-φυλετικών ομάδων (όπως στις περιπτώσεις του Σουδάν, της Αιθιοπίας, της Σομαλίας, του Τσάντ, της Ανγκόλα κ.α.) αποτελούν την κύρια απειλή για την ενότητα ως και ύπαρξη ορισμένων κρατών της υπό την Σαχάρα Αφρικής.

επηρεάζοντας τους απλούς πολίτες. Η ανικανότητα κατανόησης των περιορισμών αυτών τείνει να αποξενώσει όλο και περισσότερους ανθρώπους από την πολιτική σε βαθμό εξαναγκασμού της ηγεσίας να καταφύγει στον αυταρχισμό για να επιβιώσει.

Λόγω χαρακτήρα, ο στρατός είναι επιρρεπής προς την βία και τον αυταρχισμό. Η έλλειψη πολιτικών βάσεων εντός του στρατού καθιστά την ανάληψη πολιτικών λειτουργιών από μέρους του μια όχι εύκολη υπόθεση. Η απουσία πολιτικής παιδείας καθιστά τους στρατιωτικούς που αναλαμβάνουν πολιτική εξουσία περισσότερο διαχειριστές της παρά πολιτικούς ηγέτες. Η προσπάθεια νομιμοποίησης του εαυτού τους ως πολιτικών ηγετών εξαρτάται, συνεπώς, από τον βαθμό κατανόησης των προβλημάτων της κοινωνίας και της αναγκαίας αναπτυξιακής κατεύθυνσης που πρέπει να ακολουθηθεί για την αντιμετώπισή τους. Η εφαρμογή στρατιωτικών πρακτικών στην πολιτική σκηνή αποτελεί παροδική, φαινομενική ανάπαυλα καθώς οι πράξεις του στρατού (μιας οργανωμένης και πειθαρχημένης δύναμης) είναι περισσότερο προβλέψιμες από εκείνες των πολιτικών στην πολιτική σκηνή.

Οι Coleman και Bruce απέρριψαν την ιδέα του αφρικανικού στρατού ως πολιτικής ηγεσίας ικανής να δώσει ώθηση στην ανάπτυξη:

Τα αφρικανικά κράτη δεν διαθέτουν, όπως άλλα κράτη του πρώην αποικιοκρατούμενου κόσμου, έναν στρατό ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή εκσυγχρονισμού, σταθερότητας, και οργανωτικής δύναμης της κοινωνίας, ένα ύστατο μέσο εν εφεδρεία το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για, ή να αναλάβει, την πρόληψη

εξωτερικής επέμβασης ή πλήρους κατάρρευσης της πολιτικής τάξης.¹³⁸

Παρόλα αυτά, η ανάμειξη του στρατού στις αφρικανικές πολιτικές υποθέσεις (όπως και σε άλλες περιοχές του τρίτου κόσμου) αποτελεί μέρος της αφρικανικής ιστορίας και έχει λάβει τέσσερις συγκεκριμένες μορφές:

1) έμμεση επιρροή του στρατού στην πολιτική χωρίς άμεση συμμετοχή του στην διακυβέρνηση της χώρας,

2) συμμετοχή στην διακυβέρνηση όχι όμως ως κυρίαρχης ομάδας σε αυτήν,

3) στρατιωτική διακυβέρνηση με πολιτική συμμετοχή σε αυτήν, και

4) αποκλειστικά στρατιωτική διακυβέρνηση.¹³⁹

Στην Αφρική οι περισσότερες περιπτώσεις προσιδιάζουν στην δεύτερη και την τρίτη μορφή ανάμειξης του στρατού στις πολιτικές υποθέσεις. Σε χώρες όπως η Κένυα επικράτησε επί μακρόν η πρώτη μορφή ενώ σε άλλες όπως η Νιγηρία, η Γκάνα, το Μπενίν και το Ζαΐρ κυριάρχησαν η δεύτερη και η τρίτη μορφή. Στην Νιγηρία επί παραδείγματι, η πολιτική αστάθεια και ο εμφύλιος που ακολούθησε κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας ενίσχυσαν τον ρόλο του στρατού "ως ενός θεσμού όχι απλά για να μοιρασθεί τις ευθύνες για την πολιτική της Νιγηριανής κυβέρνησης, αλλά για να επωμισθεί τον κύριο ρόλο στην διαμόρφωση και εφαρμογή της κυβερνητικής, εσωτερικής και εξωτερικής,

¹³⁸ James Coleman & Belmont Bruce Jr, "The role of the military in Sub-Saharan Africa", in J. Johnson (ed.), **The role of the Military in Underdeveloped Countries**, Princeton University Press, New Jersey 1972, σελ. 359.

¹³⁹ Claude E. Welsh Jr, "Civilian control of the Military: Myth and reality", in C.E. Welsh Jr (ed.), **Civilian Control of the Military**, Albany, State University of New York, 1976, σελ. 1-41.

πολιτικής".¹⁴⁰

Σε πολλές από τις παραπάνω χώρες, μπορεί οι στρατιωτικοί ηγέτες να άλλαξαν την στρατιωτική με πολιτική περιβολή υποκύπτοντας σε εξωτερικές πιέσεις, όμως, δεν επιβεβαίωσαν τις ελπίδες για αλλαγή των υπανάπτυκτων πολιτικών και οικονομικών δομών και διαδικασιών, ελπίδες που εδράζονταν στον επαγγελματισμό τους ο οποίος "ενέτεινε την πολιτική αφύπνιση του στρατού, ενώ παράλληλα, η ικανότητα του στρατού να επεκτείνει τον πολιτικό του ρόλο απογύμνωνε τους συνταγματικούς και άλλους θεματοφύλακες πολιτικού ελέγχου από την ισχύ τους".¹⁴¹

Οιστρατιωτικοί έγιναν πολιτικοί χρησιμοποιώντας τις ίδιες στρατηγικές και διαδικασίες τις οποίες είχαν καταδικάσει και είχαν χρησιμοποιήσει ως άλλοθι για την ανάμειξή τους στην πολιτική. Βασιζόμενοι στην ισχύ τους και στην καταναγκαστική εξουσία των νεοαποικιακών κρατών, οι αφρικανικοί στρατοί καταφεύγουν συχνά στην χρήση βίας για την διασφάλιση της κυριαρχίας τους επί των άλλων τμημάτων του κρατικού μηχανισμού και της κοινωνίας.

Το βασικό ερώτημα όσων υποστηρίζουν τον στρατό ως εκσυγχρονιστική δύναμη είναι "μέχρι ποίου βαθμού είναι εις θέσιν να εγγυηθεί την ανάπτυξη". Με δεδομένο ότι η στρατιωτική διακυβέρνηση αποκλείει κάθε δημοκρατική διαδικασία και, συνεπώς, αποτελεί τροχοπέδη για την πολιτική ανάπτυξη μιας κοινωνίας, καθώς οι στρατιωτικοί αποτελούν ομάδα ειδικών περί την βία ... [οι οποίοι] αξιοποιούν τις προόδους της στρατιωτικής τεχνικής για να στρατιωτικο-

¹⁴⁰ Inno Ukaeje, "The garrison-managerial state: An alternative to civilian rule in Nigeria by 1990", στο Stephen O. Olugbemi (ed.), **Alternative Political Futures for Nigeria**, Nigerian Political Science Association, Lagos 1987, σελ. 271.

¹⁴¹ Immo Ukaeje, **op.cit.**, σελ. 273.

ποιήσουν την κοινωνικο-πολιτική τάξη πραγμάτων",¹⁴² ο βαθμός στον οποίο μπορεί να προάγουν την οικονομική ανάπτυξη είναι αμφίβολος.

Η θεωρητική θέση που θέλει τον στρατό στον τρίτο κόσμο ως εκσυγχρονιστική δύναμη υποστηρίχθηκε από φιλελεύθερους θεωρητικούς κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960.¹⁴³ Οι θεωρητικοί αυτοί εστίασαν την προσοχή τους στους τρόπους με τους οποίους ο στρατός μπορούσε να συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό των αναπτυσσόμενων χωρών, εκσυγχρονισμό που κατανοείτο ως διαμόρφωση των οικονομιών και των πολιτικών συστημάτων των χωρών αυτών κατά τα δυτικά πρότυπα με την ελπίδα ότι μια τέτοια εξέλιξη θα προσέδενε τις χώρες αυτές στον δυτικό κόσμο απομακρύνοντας τον "κομμουνιστικό κίνδυνο".¹⁴⁴

Η εκτίμηση του στρατού ως του πρωταγωνιστή στην διασφάλιση της εσωτερικής συνοχής μιας χώρας (διαδικασία διαμόρφωσης έθνους) και της οικονομικής ανάπτυξης (εκσυγχρονισμού) καθώς και της εξωτερικής ασφάλειας, ενίσχυσαν τα επιχειρήματα ορισμένων πολιτικών των δυτικών χωρών οι οποίοι επιθυμούσαν να διοχετεύσουν περισσότερους πόρους στις ένοπλες δυνάμεις του τρίτου κόσμου.¹⁴⁵

Κάτι ανάλογο συνέβη από πλευράς ΕΣΣΔ όπου η θεωρητική θέση περί δυνητικά

¹⁴² Harold Laswell, "The Garrison State" στο Samuel Huntington (ed.), **Changing patterns of Military Politics**, The Free Press, New York 1962, σελ. 51-52.

¹⁴³ Lucian W. Pye, Στοιχεία πολιτικής ανάπτυξης, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σελ. 228-237, του ιδίου "Arms in the process of political modernization", στο J. Johnson, **op.cit.**, Manfred Halpern, **The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa**, Princeton University Press, New Jersey 1963, Morris Janowitz, **The Military in the Political Development of New Nations**, University of Chicago Press, Chicago 1964.

¹⁴⁴ Nicole Ball, **Security and Economy in the Third World**, Adamantine Press, London 1988, σελ. 5.

¹⁴⁵ Nicole Ball, **op.cit.**, σελ. 7.

επαναστατικού, προοδευτικού, ρόλου των τριτοκοσμικών στρατών¹⁴⁶ ήρθε να επιστεγάσει η στήριξη στρατιωτικών μηχανισμών και κρατών σε αρκετές περιπτώσεις.¹⁴⁷

Το γεγονός ότι ο στρατός έχει την δυνατότητα να προωθήσει την οικονομική ανάπτυξη τόσο με δραστηριότητες που ενισχύουν την κοινωνική συνοχή και καλλιεργούν την οργανωτικότητα και την πειθαρχία, όσο και με άμεσες οικονομικές δραστηριότητες που ενισχύουν την παραγωγική υποδομή μιας χώρας και την διαχείριση του εφεδρικού εργατικού δυναμικού, δεν συνεπάγεται προώθηση της ανάπτυξης από την πλευρά του όταν αναλαμβάνει την πολιτική εξουσία. Από τις πρώτες μέρες της ανεξαρτησίας, ο στρατός κυβέρνησε για πλέον των δυο δεκαετιών σε πολλές αφρικανικές χώρες¹⁴⁸ χωρίς εντυπωσιακά θετικά αποτελέσματα καθώς οι δομές επικυριαρχίας της αποικιοκρατίας επί των τοπικών κοινωνιών παρέμειναν και μετά την ανεξαρτησία μια και ούτε οι αναδυόμενες αφρικανικές elites μήτε οι στρατιωτικές/πραιτωριανές elites επιδίωξαν σοβαρά την αλλαγή τους.¹⁴⁹

Χαντιμετώπιση του στρατού ως αυτόνομης οντότητας στην Αφρική μπορεί να μην αμφισβητηθεί ως ένα ορισμένο σημείο δεδομένης της μοναδικότητας, της

¹⁴⁶ Yevgeni Dolgopolon, *The Army and the Revolutionary Transformation of the Society*, Progress, Moscow 1981, σελ. 45.

¹⁴⁷ Αυτό φαίνεται και από τον προσανατολισμό των εξαγωγών όπλων των δύο υπερδυνάμεων προς τον Γ κόσμο. Βλ. δεύτερο μέρος του τρίτου κεφαλαίου, ιδίως πίνακα 3:4γ.

¹⁴⁸ Ο Dominique Bangoura καταγράφει 46 πραξικοπήματα κατά την περίοδο 1963-1985 στην Αφρική με πρώτες στον κατάλογο την Νιγηρία και την Μπουργκίνα Φάσο με πέντε. D. Bangoura, *op.cit.*, σελ. 183-185.

¹⁴⁹ Immo Ukaeje, *op.cit.*, σελ. 272.

ομοιομορφίας και του μονοπωλιακού δικαιώματος να φέρει όπλα. Τοποθετώντας, όμως, τους αφρικανικούς στρατούς στο γενικότερο πλαίσιο των εξαρτημένων κοινωνικών σχηματισμών, η αυτονομία τους περιορίζεται όχι μόνο λόγω της εξαρτημένης φύσης του κράτους αλλά και των εσωτερικών συγκρούσεων των elites μέσα σ' αυτό.

Ο στρατός αποτελεί τμήμα της τοπικής elite και η επαγγελματική του βάση και μορφή είναι περισσότερο εξαρτημένη από εισαγόμενα προϊόντα (όπλα). Η αυτονομία του εξαρτάται από τους συμβιβασμούς στην κατανομή των πόρων του κρατικού προϋπολογισμού. Η ικανότητά του να αποσπά μέρος των πόρων αυτών ανεξαρτήτως του εάν κατέχει ο ίδιος την πολιτική εξουσία προσδιορίζει και τον βαθμό αυτονομίας του από τον υπόλοιπο κρατικό μηχανισμό και την πολιτική elite. Το γεγονός ότι το αφρικανικό κράτος παραμένει εξαρτημένο και οι διαθέσιμοι πόροι περιορισμένοι, περιορίζει με την σειρά του την αυτονομία του στρατού, συνεπώς, και την ικανότητά του να ωθήσει το κράτος προς μια διαδικασία μεταρρυθμίσεων με στόχο την ισόρροπη, οικολογικά ανεκτή, αυτοδύναμη ανάπτυξη.

Εκτός αυτού, ο ίδιος ο στρατός ως τμήμα του εξαρτημένου κράτους υπάρχει και αναπαράγεται εξαρτημένα με τα στελέχη του να προσπαθούν να προωθήσουν τα ιδιαίτερα ατομικά ή συλλογικά τους συμφέροντα με πραξικοπήματα, αντιπραξικοπήματα, ως και με διάλυση του στρατιωτικού μηχανισμού, με κινήσεις τοπικών οπλαρχηγών (περιπτώσεις Τσάντ, Σομαλίας). Οι κινήσεις των τελευταίων ακολουθούν την διάλυση του εθνικού (κρατικού) στρατού, την κατάρρευση κεντρικών πολιτικών θεσμών, και την οργανική διάλυση της κεντρικής εξουσίας που έχει ως αποτέλεσμα την περιφερειοποίηση

των πολιτικών διαδικασιών. Η κατάσταση αυτή αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του φαινομένου τοπικών οπληρχηγών οι οποίοι καταφεύγουν στην βία ως πρώτο και όχι ύστατο μέσο επίτευξης του βασικού τους σκοπού που είναι η διεύρυνση των ορίων της περιοχής που ελέγχουν, βυθίζοντας την χώρα σε κατάσταση εσωτερικής αναρχίας, όπως στο Τσαντ.¹⁵⁰

Σε λιγότερο οξυμένες καταστάσεις, οι συγκρούσεις συμφερόντων στις οποίες αναφερθήκαμε, ενσωματώνονται σε αντιτιθέμενες κοινωνικές δομές και καταλήγουν σε εσωτερικούς ("εμφύλιους") πολέμους όπως στην Νιγηρία (1966-70), το Σουδάν (1983-σήμερα), την Ρουάντα (1994-σήμερα) και το Μπουρούντι (1995) όπου ο στρατός της κεντρικής κυβέρνησης δεν έχει διαλυθεί. Οι συγκρούσεις αυτές οδήγησαν πάνω απ'όλα στην απώλεια ανθρώπινου δυναμικού που θα μπορούσε να είχε συμβάλει στην ανάπτυξη. Υπολογίζεται ότι περίπου έξι εκατομμύρια άνθρωποι (εκ των οποίων δύο στους τρεις ήταν πολίτες) έχασαν την ζωή τους στην υπό την Σαχάρα Αφρική κατά τις δεκαετίες 1960-1990 σε εσωτερικές κυρίως συγκρούσεις και σφαγές.¹⁵¹

Με δεδομένη την περιορισμένη αυτονομία τους, η αντίληψη που θέλει τους αφρικανικούς στρατούς τουλάχιστον παράγοντες, αν όχι πηγή εκσυγχρονισμού, περιστρέφεται γύρω από την ιδέα μηχανιστικής λειτουργίας για την υποβοήθηση της ανάπτυξης των αφρικανικών κοινωνιών. Στην πραγματικότητα, αυτή η λειτουργία είναι δομική υπό την έννοια ότι ο στρατός πρέπει να υπερβεί την φύση του κράτους και τον δικό του ρόλο ως συντηρητή

¹⁵⁰ Roger Charlton & Ron May, "Warlords and militarism in Chad", **Review of African Political Economy**, No 45/46, σελ. 17.

¹⁵¹ Εκτίμηση στοιχείων από Ruth Leger Sivard, **World Military and Social Expenditures 1991**, Washington DC 1991, σελ. 25.

της εξουσίας για να προωθήσει αλλαγές με θετικό αντίκτυπο στην κοινωνία.

Η ικανότητα του στρατού να ασκεί εξουσία εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την δομή της οικονομίας, τον ρόλο του κράτους, την φύση των κρίσεων (οι οποίες συνήθως αποτελούν αιτία-αφορμή επέμβασης του στρατού στα πολιτικά πράγματα) και τον ρόλο που επωμίζεται ο ίδιος ο στρατός όπως καταδεικνύει ο Robin Luckham στον Πίνακα 4:1 σημειώνοντας για το πρότυπο αυτό ότι:

Λίγες χώρες ανταποκρίνονται σε αυτό από όλες τις απόψεις ... Τα δύο πρώτα πρότυπα αναφέρονται σε οικονομίες που βασίζονται στην παραγωγή πρώτων υλών για την παγκόσμια αγορά παρόλο που υπάρχει ουσιώδης διαφορά στο κατά πόσο η παραγωγή αυτή (όπως πολλά γεωργικά προϊόντα) πραγματοποιείται από αναρίθμητους μικρούς παραγωγούς ή (όπως για τα περισσότερα ορυκτά) με μεγάλες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου. Το τρίτο και τέταρτο πρότυπο προσδιορίζονται από την φύση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης μιας χώρας - είτε με υποκατάσταση εισαγωγών, είτε με εξαγωγή φτηνών βιομηχανικών προϊόντων παραγμένων με χαμηλού κόστους εργασία.

Οι στρατοί ή τα στρατιωτικά καθεστώτα σπανίως είναι άμεσα υποταγμένα στο ξένο κεφάλαιο. Ακόμη και σε χώρες οι οικονομίες των οποίων βασίζονται στην παραγωγή και εξαγωγή πρωτογενών προϊόντων από ξένες εταιρείες, οι στρατιωτικοί ευνοούν συχνά την εθνικοποίηση του ξένου κεφαλαίου στον βαθμό που αυτή είναι εφικτή (όπως με τις πετρελαιοπαραγωγούς χώρες) χωρίς σοβαρή ζημία στην ισχύ της οικονομίας τους στο διεθνές πεδίο. Ακόμη και στρατιωτικές elites που είναι

ταγμένες - όπως αυτή της Βραζιλίας - σε μια ορθόδοξη στρατηγική καπιταλιστικής ανάπτυξης σε στενή συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο, αντιμετωπίζουν εσωτερικές διαμάχες με στρατιωτικούς που υποστηρίζουν τον οικονομικό εθνικισμό και μεγαλύτερο κρατικό έλεγχο επί της οικονομίας. Σε χώρες όπως το Περού, η Αιθιοπία, η Λιβύη και η Αίγυπτος (υπό τον Νάσσερ), οι ριζοσπάστες στρατιωτικοί είναι εκείνοι που επικράτησαν και επέφεραν σαρωτικές αλλαγές, περιλαμβανομένης της εθνικοποίησης τομέων-κλειδιών της οικονομίας.¹⁵²

Ομως, στην Αφρική όπου οι περισσότεροι στρατοί προέκυψαν από σταδιακή μετάβαση από την αποικιακή στην μετααποικιακή εξουσία¹⁵³ και ελάχιστοι από εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα¹⁵⁴ ή ως συνέπεια πολιτικών επαναστάσεων με έντονη ιδεολογική χροιά,¹⁵⁵ οι όποιες ριζοσπαστικές τάσεις των στρατιωτικών εκφυλίζονταν ή αποδυναμώνονταν με την ανάληψη της εξουσίας.

¹⁵² Robin Luckham, "Militarism and international economic dependence" στο Mac Graham et.al. (eds), **Disarmament and World Development**, Pergamon Press, Oxford 1986, σελ. 57-58.

¹⁵³ Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των περισσότερων χωρών της Δυτικής Αφρικής, της Νιγηρίας, της Κένυα κ.ά. Βλέπε, D.Bangura, **op.cit.**, σελ. 21-30.

¹⁵⁴ Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις της Αλγερίας και των πρώην Πορτογαλικών αποικιών (Ανγκόλα, Μοζαμβίκη, Γουϊνέα Μπισσάου). Βλέπε D.Bangura, **op.cit.**, σελ. 31-38.

¹⁵⁵ Περιπτώσεις Κονγκό, Μαδαγασκάρης, Γουϊνέας και Μπενίν. Βλέπε D.Bangura, **op.cit.**, σελ. 39-42.

Πίνακας 4:6

Ταξικός ρόλος του στρατού στις εξαρτημένες καπιταλιστικές χώρες

Δομή της οικονομίας	Ρόλος του κράτους	Φύση των κρίσεων	Ρόλος του στρατού
Α. Πρώτη καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή Γεωργικά και άλλα πρωτογενή προϊόντα προς εξαγωγή και/ή τοπική κατανάλωση από ντόπιους παραγωγούς με προ- ή πρώιμες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Παραδείγματα: οι περισσότερες εκ των υπό την Σαχάρα αφρικανικών χωρών & το Μπαγκλαντές.	1. Στοιχειώδεις συνθήκες νόμου & τάξης. 2. Μεσολάβηση μεταξύ μικρών παραγωγών & παγκόσμιας αγοράς είτε μέσω του ξένου εμπορικού κεφαλαίου, είτε απευθείας με τα κρατικά μονοπώλια της αγοράς. 3. Εξαγωγή πλεονασματος από τις εισαγωγές-εξαγωγές και μετατροπή του σε αύξηση του μεγέθους, της ισχύος και των στρατιωτικών δαπανών του κρατικού μηχανισμού ή σε προγράμματα εκβιομηχάνισης.	1. Πολιτικές κρίσεις προκληθείσες από επανένδυνωση προκαπιταλιστικών σχηματισμών & νομιμοφροσύνης (φυλή, θρησκεία, γλώσσα, περιοχή, κτλ.) εις απάντησιν του ανταγωνισμού για την κρατική εξουσία, για θέσεις εργασίας, για οικονομικούς πόρους και ωφέλειες. 2. Ασιδθεία προκληθείσα από διακύμανση των τιμών των εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά, υποσκάπτουσα καθεστώτα και τα μακρόπνοα οικονομικά τους σχέδια.	1. Διατήρηση της συνοχής εύθραυστων κρατών-εθνών και/ή χρήση του κρατικού μηχανισμού για την επιβολή της ηγεμονίας της συγκεκριμένης φυλής, ή θρησκευτικών, γλωσσικών ή περιφερειακών ομάδων που τυχαίνει να ελέγχουν την στρατιωτική ιεραρχία 2. Παρεμβάση για προώθηση καθεστωτικών αλλαγών εις απάντησιν εξωγενών οικονομικών & πολιτικών κρίσεων. 3. Ενίσχυση (με αγορά όπλων) της πίεσης για απόκτηση ξένου συναλλάγματος στην παγκόσμια αγορά ή για αποταμίευσή του με εφαρμογή πολιτικών εκβιομηχάνισης με υποκατάσταση εισαγωγών.

Β. Εμπορευματική παραγωγή σε θυλάκους. Παρηγμένα αγροτικά προϊόντα ή εξορυγμένοι φυσικοί πόροι από το διεθνές κεφάλαιο ή το κρατικό κεφάλαιο ενσωματώνόμενο στην κίνηση του πρώτου με εξαγωγές εμπορευμάτων & εισαγωγή τεχνολογίας.	1. Στοιχειώδεις συνθήκες νομού & τάξης. 2. Μεσολάβηση μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας στις επιχειρήσεις των θυλάκων· διασφάλιση σταθερότητας & εργασιακής ειρήνης με έσχατο μέσο την φυσική καταπίεση. 3. Ήτε το κράτος συντάσσεται με το ξένο κεφάλαιο εξυπηρετώντας τα συμφέροντά του (π.χ. Γκαμπόν, μπανανίες Κεντρικής Αμερικής) ή το κράτος απαλλοτριώνει το ξένο κεφάλαιο το οποίο αναδιοργανώνεται και ιδιοποιείται το μερίδιο που καταβάλει ως δικαίωμα εκμετάλλευσης ορυχείων πουλώντας τεχνολογία, όπλα, διαχειριστικά πακέτα, κτλ. 4. (όπου το κράτος δεν είναι βορρά του ξένου κεφαλαίου) προώθηση ιδεολογιών περί των φυσικών πόρων: μεγιστοποίηση εισφορών εκμετάλλευσης ορυχείων και της κρατικής συμμετοχής σε αυτά· χρήση του πλεονάσματος για επέκταση του κρατικού μηχανισμού και/ή για εκβιομηχάνιση.	1. Διαμάχες μεταξύ των κεντρικών περιοχών/ομάδων/πόλεων για την κατανομή των ωφελειών από την οικονομική δραστηριότητα και των θέσεων εργασίας που δημιουργούνται στους θυλάκους όσο και περιφερειακά. 2. Συγκρούσεις κεφαλαίου-εργασίας στους θυλάκους. 3. Αστάθεια λόγω διακυμάνσεων των τιμών των εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά που υπονομεύει τα καθεστώτα και τα μακρόχρονα σχέδιά τους επιταχύνοντας την σύγκρουση μεταξύ κρατών και ξένων κεφαλαιοκρατών, εκτός εάν ενώσεις παραγωγών (ιδίως ο ΟΠΕΚ) εξασκούν μονοπωλιακό έλεγχο στην παγκόσμια αγορά, ελαχιστοποιώντας τις άμεσες επιδράσεις των εξωγενών κρίσεων στον κρατικό μηχανισμό.	1. Εγκαθίδρυση φυσικού ελέγχου του κέντρου επί των περιφερειών. 2. Παρέμβαση σε διαμάχες μεταξύ ξένου ή κρατικού κεφαλαίου και εργασίας. 3. Άμεση φυσική καταπίεση για λογαριασμό του ξένου κεφαλαίου, ιδίως σε περιόδους οικονομικής & πολιτικής κρίσης (π.χ. Χίλη) ή επέμβαση εναντίον του ξένου κεφαλαίου βάσει εθνικιστικών σχεδίων με στόχο την διασφάλιση κρατικού ελέγχου επί των φυσικών πόρων (ή υποστήριξη ανάλογων επεμβάσεων άλλων κρατικών μηχανισμών). 4. Ενίσχυση (με αγορά όπλων) των πιέσεων για μεγιστοποίηση των εσόδων από φυσικούς πόρους και συμμετοχή στην διεθνή πολεμική οικονομία.
--	--	---	---

Γ. Εκβιομηχάνιση με υποκατάσταση εισαγωγών. Ανάπτυξη βιομηχανικής βάσης είτε μέσω ξένων επενδύσεων είτε με κρατικές επενδύσεις ή και τα δύο με στόχο την υποκατάσταση εισαγόμενων προϊόντων με εγχώρια. Παραδείγματα: Βραζιλία, Μεξικό, Αργεντινή, Φιλιππίνες και (σε συνδυασμό με τις δυο προηγούμενες δομές) Ινδονησία, Ιράν, Βενεζουέλα, Χίλη και Νιγηρία.	1. Διατήρηση πολιτικής σταθερότητας για διασφάλιση ομαλής διαδικασίας εκβιομηχάνισης και πρόληψη διαρροής κεφαλαίων στο εξωτερικό. 2. Μεσαλάβηση μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας· καταπίεση των εργαζομένων προς ενίσχυση των επενδύσεων του κεφαλαίου. 3. Κρατική προώθηση της εκβιομηχάνισης που προξενεί συμβίωση του κράτους με το τοπικό & διεθνές κεφάλαιο. Παραλλαγές της εκτασης της διείσδυσης του διεθνούς κεφαλαίου στους μηχανισμούς (π.χ. άμεσες επενδύσεις αντί πωλήσεων τεχνολογίας) με τους οποίους επιτυγχάνεται η εκβιομηχάνιση, και της έκτασης του κρατικού ελέγχου επί της διαδικασίας.	1. Συγκρούσεις μεταξύ βιομηχανικών/αστικών κέντρων και υπαίθρου/αγροτικής περιφέρειας, εντεινόμενες στον βαθμό που η περιφέρεια ενισχύει την διαδικασία εκβιομηχάνισης. 2. Συγκρούσεις κεφαλαίου-εργασίας στον βιομηχανικό τομέα εντεινόμενες στο βαθμό που τα κέρδη και οι επενδύσεις ενισχύονται από χαμηλές εργασιακές αποδοχές. 3. Περιορισμοί, δημιουργία εφεδρικού στρατού ανέργων με την διαδικασία εκβιομηχάνισης/αστικοποίησης. 4. Κρίσεις λόγω της εξάντλησης των περιθωρίων της διαδικασίας υποκατάστασης εισαγωγών. Κύκλος έλλειψης ξένου συναλλάγματος, πληθωρισμού, ταραχών, καταπίεσης, στρατιωτικών δαπανών, και περισσότερων ελλείψεων, πληθωρισμού κ.ο.κ.	1. Εγκαθίδρυση φυσικού ελέγχου του κέντρου επί των περιφερειών. Καταπίεση αγροτικών κινήματων, ανταρτικών κινήματων της υπαίθρου κλπ. 2. Παρεμβολή μεταξύ ξένου ή κρατικού κεφαλαίου και εργασίας, συνήθως για την καταπίεση της τελευταίας για λογαριασμό του πρώτου, αλλά όχι πάντοτε (π.χ. η συμμαχία των Περονιστών, μεταξύ στρατού και συνδικάτων στην Αργεντινή). 3. Εγκαθίδρυση φυσικής "ασφάλειας" σε ταραγμένες αστικές περιοχές. Καταστολή του εγκλήματος, των σφαίτεριστών, διόγκτησης, των διαδηλώσεων, των ανταρτών των πόλεων κλπ. 4. Ενίσχυση (με αγορά όπλων και, μερικές φορές, με κατασκευή τους) της υποκατάστασης εισαγωγών και των κρίσεων που προκαλούνται εξ αυτής.
Δ. Εκβιομηχάνιση με προώθηση εξαγωγών. Παραδείγματα: Νοτιο Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη και (σε συνδυασμό με τις προαναφερθείσες τρεις) Φιλιππίνες.	Όπως παραπάνω εκτός ότι το ξένο κεφάλαιο: α) είναι πιο ελεύθερο καθώς δεν δεσμεύεται από εγχώριους πόρους τοπικών αγορών, β) τείνει σε μεγαλύτερο βαθμό να ενσωματωθεί κάθεται με την παραγωγή και τις αγορές των χωρών του κέντρου. Για τους λόγους αυτούς: α) η πολιτική σταθερότητα (και η οργανωμένη φυσική βία) είναι πλέον ζωτικής σημασίας, και β) η διαπραγματευτική ισχύς του κράτους είναι αδύναμη σε σχέση με αυτή του διεθνούς κεφαλαίου.	Όπως παραπάνω εκτός ότι: α) οι χαμηλές αποδοχές είναι συχνά ουσιώδεις για την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου και φυσιολογική είναι η καταπίεση του εργατικού δυναμικού· β) επιρρόπεια σε κρίσεις των διεθνών αγορών για την βιομηχανία παρά αδυναμία λόγω περιορισμών/ατέννωσης της εσωτερικής αγοράς.	Όπως παραπάνω εκτός ότι ο στρατός αναμειγνύεται σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό στην εγκαθίδρυση φυσικής ασφάλειας (ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα), στην καταπίεση και την αντεπανάσταση.

Robin Luckham in Mac Graham et.al., Disarmament & World Development (2nd ed.), Pergamon Press, Oxford 1986, σελ. 57-58.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΑΧΑΡΑ

ΑΦΡΙΚΗ:

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

I. Το σκεπτικό της στατιστικής ανάλυσης

Το κεφάλαιο αυτό ασχολείται με την στατιστική ανάλυση δεδομένων της υπό την Σαχάρα Αφρικής. Συγκεκριμένα, ερευνά την επίδραση των στρατιωτικών και κοινωνικών δαπανών (στους τομείς της υγείας και της παιδείας) ως ανεξάρτητων μεταβλητών επί της εξαρτημένης μεταβλητής της οικονομικής ανάπτυξης. Η επιλογή αυτή γίνεται διότι το πρόβλημα των χωρών και κοινωνιών της υπό την Σαχάρα Αφρικής έγκειται κυρίως στην συγκρότηση και επέκταση της παραγωγικής βάσης που θα επιτρέψει την αύξηση της κατανάλωσης χωρίς αύξηση του εξωτερικού χρέους (κάτι που θα υπονόμειε την ανάπτυξη καθεαυτή) και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού.

Η ελπίδα επίτευξης της πολυπόθητης από τις χώρες αυτές ανάπτυξης συναντά πολλά σοβαρά προβλήματα τόσο εσωγενή όσο και εξωγενή. Η

παρούσα μελέτη επιχειρεί να διαφωτίσει ένα εκ των προβλημάτων αυτών που ταλανίζει τις αφρικανικές χώρες και όχι μόνον αυτές: το πρόβλημα των στρατιωτικών δαπανών που υφίστανται σε μεγάλο βαθμό για την διατήρηση μηχανισμών που κληροδοτήθηκαν από το αποικιακό παρελθόν με σκοπό την διατήρηση κυρίως της εσωτερικής ένομης τάξης και της εδαφικής ακεραιότητας κρατών που δημιουργήθηκαν τεχνητά από τους αποικιοκράτες. Ο συχνά καταπιεστικός και βίαιος χαρακτήρας των κρατών αυτών κατά την αντιμετώπιση των αιτημάτων για μεταρρυθμίσεις και συμμετοχή της κοινωνίας στις πολιτικές διεργασίες, και η χρήση του στρατού ως καταπιεστικού μηχανισμού καταδεικνύουν την σημασία που έχει για τον χώρο της υπό την Σαχάρα Αφρικής η διερεύνηση της σχέσης των στρατιωτικών δαπανών (υλικής βάσης - στηρίγματος κάθε στρατού) καθώς και δύο σημαντικών για την ανθρώπινη ανάπτυξη παραγόντων (παιδεία-υγεία) στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής η οποία χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από χρόνια υπανάπτυξη. Η έμφαση στην επίδραση των στρατιωτικών δαπανών όχι μόνον στην οικονομική αλλά και στην κοινωνική ανάπτυξη των χωρών της υπό την Σαχάρα Αφρικής δίδεται διότι ο στρατός στην περιοχή αυτή έχει έναν μη παραγωγικό ρόλο από οικονομικής απόψεως καθώς καταναλώνει (και μάλιστα κυρίως εισαγόμενα προϊόντα απούσας της εγχώριας παραγωγής) χωρίς να παράγει, ζώντας ουσιαστικά σε βάρος των κοινωνιών που υφίστανται ή στηρίζουν το μετααποικιακό κράτος, τμήμα του οποίου είναι και ο ίδιος, δημιουργώντας επιπρόσθετα προβλήματα λόγω του μεγάλου κόστους ευκαιρίας και του αντιπαραγωγικού χαρακτήρα των στρατιωτικών επενδύσεων.

Συνδέοντας την οικονομική μεγένθυση με το ποσοτικό μέρος της

ανάπτυξης, προσδιορίζοντας την ανάπτυξη ως ευρύτερη ποιοτική διαδικασία που αφορά ολόκληρη την κοινωνία, διαδικασία που δημιουργεί ισχυρή παραγωγική βάση με ικανότητα διευρυμένης αναπαραγωγής της κοινωνίας (βλ. πρώτο μέρος του δεύτερου κεφαλαίου) και λαμβάνοντας υπ'όψιν τον παρασιτικό ρόλο του στρατού ιδιαίτερα στην Αφρική όπου οι διεθνείς συγκρούσεις είναι περιορισμένες (ρόλο που εδράζεται αφ'ενός στην εξάρτησή του από εισαγόμενα προϊόντα και αφ'ετέρου στην ύπαρξή του ως τμήματος της πολιτικής elite και την εκμετάλλευση της εξουσίας για πλουτισμό σε βάρος της κοινωνίας) μπορεί κανείς να αντιστοιχίσει την οικονομική μεγένθυση με το κράτος (καθώς πολύ μικρό μέρος του καταγραφόμενου ΑΕΠ ελέγχεται από την κοινωνία) και την κοινωνία με την ανάπτυξη γενικά.¹⁵⁶ Ο στρατός ως τμήμα του κρατικού μηχανισμού αναμένεται να έχει κάποια επίδραση στην οικονομική μεγένθυση και ανάπτυξη.

Ετσι, ως προς τα αποτελέσματα της ανάλυσης για την σχέση των ανεξάρτητων με τις εξαρτημένες μεταβλητές αναμένονται τα ακόλουθα:

1) ότι οι στρατιωτικές δαπάνες θα έχουν αρνητική σχέση προς την οικονομική ανάπτυξη

2) ότι η κοινωνική ανάπτυξη, ιδιαίτερα στους τομείς της υγείας και της παιδείας (τομείς που συντελούν στην διαμόρφωση και υποστήριξη του

¹⁵⁶ Η στοίχιση αυτή στηρίζεται στην σχετική αυτονομία του κράτους στην περιοχή και στον έντονο δυαδισμό της οικονομίας όπου το εκχρηματισμένο τμήμα της ελέγχεται από το κράτος και ξένους προς τις τοπικές κοινωνίες παράγοντες, αφήνοντας στην κοινωνία μηδαμινά περιθώρια οικονομικής παρέμβασης στο επίπεδο της καπιταλιστικής οικονομίας αποδίδοντας, συνεπώς, περιθωριακό ρόλο στην οικονομική μεγένθυση. Δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο πράγμα όμως, για την ανάπτυξη κατανοούμενη ως ανάπτυξη παραγωγικών δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στην κοινωνία (βλ. τρίτο μέρος του τετάρτου κεφαλαίου).

ανθρώπινου κεφαλαίου), θα συντείνει θετικά στην οικονομική ανάπτυξη και

3) ότι, με δεδομένη την φύση του κράτους και τον ρόλο του στρατού στην Αφρική (όπως αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο), η οικονομική μεγένθυση αναμένεται να συσχετισθεί θετικά με τις στρατιωτικές δαπάνες.

Ετσι, η εξαρτημένη μεταβλητή είναι η οικονομική ανάπτυξη κατανοούμενη ως ανάπτυξη παραγωγικών δυνατοτήτων και υπολογιζόμενη ως κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Βεβαίως, όπως επισημάνθηκε στο πρώτο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου, η ανάπτυξη είναι αδύνατον να κατανοηθεί πλήρως ποσοτικά. Όμως, θεωρούμε ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρ'όλες τις επικρίσεις που έχουν εγερθεί για την χρήση του ως αναπτυξιακού δείκτη¹⁵⁷ και με την επιφύλαξη ότι μπορεί να υποκρύπτει τεράστια ανισοκατανομή του προϊόντος μεταξύ του πληθυσμού και να αγνοεί απόκρυψη εισοδήματος (παραοικονομία), εκφράζει την ποσοτική διάσταση της οικονομικής ανάπτυξης που απασχολεί σήμερα την υπό την Σαχάρα Αφρική, ήτοι της ανάπτυξης των εγχώριων παραγωγικών δυνατοτήτων των αφρικανικών οικονομιών. Σημειώνεται ότι η οικονομική ανάπτυξη έχει σαφώς ευρύτερο περιεχόμενο και προϋποθέτει όχι μόνον την θετική μεταβολή του πραγματικού ακαθάριστου προϊόντος είτε κατ'απόλυτο μέγεθος είτε κατά κεφαλήν, αλλά και σημαντικές θεσμικές και τεχνολογικές αλλαγές.¹⁵⁸ Επειδή, όμως, στην υπό εξέταση περιοχή το άμεσο ζητούμενο και προϋπόθεση για την ανάπτυξη είναι η δημιουργία και επέκταση βιώσιμης εγχώριας παραγωγικής

¹⁵⁷ Βλέπε, Χ. Ναξάκης, Προς έναν πράσινο καπιταλισμό, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993, σελ. 36-49, Π. Ρέππας, Οικονομική Ανάπτυξη - Θεωρίες και Στρατηγικές, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σελ. 41-47.

¹⁵⁸ Γιάννης Βαβούρας, Δημόσιο Χρέος: Θεωρία και εμπειρία, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σελ. 325-327.

βάσης και, δευτερευόντως και αφού αυτό επιτευχθεί, η προώθηση των αναγκαίων αλλαγών στα άλλα επίπεδα του κράτους και της κοινωνίας, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ εκφράζει (στον βαθμό που δεν υποκρύπτει παρασιτισμό και μεταπρατική, πελατειακή νοοτροπία) πραγματική οικονομική ανάπτυξη.

Μεβάση τα παραπάνω οι εξισώσεις των ανεξάρτητων μεταβλητών είναι οι ακόλουθες:

$$OA_t = OA_{t-1}, \Sigma\Delta_{t-1}, \Pi_{t-1}, Y_{t-1} \quad (\text{πρώτη εξίσωση})$$

$$OA_t = OA_{t-1}, \Sigma\Delta_{t-1}, \Pi_{t-1} \quad (\text{δεύτερη εξίσωση})$$

$$OA_t = OA_{t-1}, \Sigma\Delta_{t-1} \quad (\text{τρίτη εξίσωση})$$

όπου OA είναι η οικονομική ανάπτυξη υπολογισμένη ως κ.κ. ΑΕΠ,

$\Sigma\Delta$ είναι οι στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ,

Π είναι οι δαπάνες για την παιδεία ως ποσοστό του ΑΕΠ,

Y είναι οι δαπάνες για την υγεία ως ποσοστό του ΑΕΠ, και

$$t = 1987 \text{ και } t-1 = 1976$$

Εχοντας υπόψιν όσα επισημάνθηκαν παραπάνω (ιδιαίτερα στην προηγούμενη παράγραφο) καθώς και την φύση του κράτους στην Αφρική και τον παρασιτικό ρόλο του στρατού στις αφρικανικές οικονομίες (όπως επισημάνθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο) ωφείλουμε να εξετάσουμε επίσης την συμπεριφορά των στρατιωτικών δαπανών ως προς μια δεύτερη εξαρτημένη μεταβλητή, τον ρυθμό οικονομικής μεγένθυσης, ήτοι:

$$POM_t = POM_{t-1}, \Sigma\Delta_{t-1} \quad (\text{τέταρτη εξίσωση})$$

όπου POM είναι ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ,

$\Sigma\Delta$ είναι οι στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, και

$$t = 1992 \text{ και } t-1 = 1983$$

II. Διαδικασία ανάλυσης

Για την εξέταση των παραπάνω εξισώσεων χρησιμοποιείται η ανάλυση ομαδοποιημένης παλινδρόμησης με στόχο την εξέταση της συμπεριφοράς των εξαρτημένων μεταβλητών υπό την επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών με τις οποίες τις συσχετίζουμε. Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως κατά το παρελθόν για επαγωγικές στατιστικές εκτιμήσεις τόσο για γενικά οικονομικά θέματα όσο και για την εξέταση της σχέσης στρατιωτικών δαπανών και οικονομικής μεγένθυσης και ανάπτυξης.¹⁵⁹

Η εκτίμηση των αποτελεσμάτων των εξισώσεων βασίζεται σε τέσσερα κριτήρια:

- α) την στατιστική σημασία των συντελεστών των μεταβλητών,
- β) το πρόσημο του αριθμητικού αποτελέσματος σύμφωνα με τις οικονομικές θεωρήσεις,
- γ) το μέγεθος του πολλαπλού συντελεστή προσδιορισμού R^2 με έμφαση (λόγω του μικρού μεγέθους του δείγματος) στην σταθμισμένη R , και
- δ) την σημαντικότητα της εξίσωσης, όπως φαίνεται από τον λόγο F .

¹⁵⁹ Μια επισκόπηση αναλύσεων με την χρήση διαφόρων παραλλαγών της μεθόδου αυτής υπάρχει στο Volker Bornschier, Christopher Chase-Dunn, & Richard Robinson, "Cross-national evidence of the effects of foreign investment and aid on economic growth and inequality: A survey of findings and a reanalysis", **Journal of American Sociology**, Vol. 84/3, 1978, σελ. 651-682. Για την διερεύνηση της σχέσης στρατιωτικών δαπανών και ανάπτυξης με την μέθοδο αυτή έχουν υπάρξει πολλές μελέτες με πρώτη αυτήν του E. Benoit (βλ. τέταρτο μέρος του δευτέρου και τρίτο μέρος του τρίτου κεφαλαίου).

III. Αποτελέσματα της ανάλυσης

Από την πρώτη εξίσωση (πίνακας 5:2) παρατηρείται, όπως αναμενόταν, μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και στρατιωτικών δαπανών. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η αρνητική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και υγείας η οποία μπορεί να ωφείλεται στην επίδραση και άλλων μεταβλητών που έχουν παραλειφθεί από την παλινδρόμηση με δεδομένο ότι παρατηρείται θετική συσχέτιση του ζεύγους στον συσχετισμό μηδενικής τάξης (πίνακας 5:1). Η υγεία και η παιδεία είναι σημαντικές με βαθμό $p < 0,25$ και, δεδομένου του περιορισμένου μεγέθους του δείγματος και της σταθμισθείσας R , η εξαρτημένη μεταβλητή εξηγείται κατά 80% περίπου. Η σημαντικότητα της εξίσωσης είναι $F = 11,2528$, $4/24$, $p < 0,01$.

Στην δεύτερη εξίσωση (πίνακας 5:3) εξαλείφεται η ανεξάρτητη μεταβλητή της υγείας και η αρνητική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και στρατιωτικών δαπανών παραμένει όπως, επίσης, η θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και πηγών ειδικευμένου εργατικού δυναμικού (ήτοι της παιδείας στην εξίσωση). Η εξίσωση εξηγεί το 79% περίπου των εξαρτημένων μεταβλητών και η σημαντικότητά της είναι $F = 14,4903$, $3/25$, $p < 0,01$.

Η κατάσταση περιπλέκεται στην μήτρα συντελεστών μηδενικής τάξης (πίνακας 5:1) όπου εμφανίζεται θετική συσχέτιση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και στρατιωτικών δαπανών. Η χρήση της ομαδοποιημένης παλινδρόμησης η οποία επιτρέπει την εισαγωγή της εξαρτημένης μεταβλητής σε προγενέστερο στάδιο, όμως, δεικνύει ότι, λαμβανομένου υπ'όψιν του επιπέδου ανάπτυξης εκείνης της περιόδου, η σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και στρατιωτικών

δαπανών είναι αρνητική με σημαντικότητα $p < 0,10$. Η εξίσωση εξηγεί το 79% περίπου των εξαρτημένων μεταβλητών και η σημαντικότητά της είναι $F = 21,222, 2/26, p < 0,01$ (Πίνακας 5:4).

Τόσο από την ανάλυση κατά ζεύγη (μήτρα συντελεστών μηδενικής τάξης - πίνακας 5:5), όσο και από την εισαγωγή της εξαρτημένης μεταβλητής σε προγενέστερο στάδιο (αποτελέσματα ομαδοποιημένης παλινδρόμησης της τέταρτης εξίσωσης - πίνακας 5:6) προκύπτει θετική συσχέτιση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης (ρυθμού μεταβολής ΑΕΠ) και στρατιωτικών δαπανών όπως αναμενόταν. Η σταθμισμένη R του δείγματος είναι 0,46 και η εξίσωση είναι στατιστικά σημαντική (με $F = 3,3214, 2/24, p < 0,10$).

Από τα παραπάνω συνάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1) Ότι οι στρατιωτικές δαπάνες αποτελούν αρνητικό παράγοντα στην οικονομική ανάπτυξη των αφρικανικών κοινωνιών και, κυρίως, στην ανάπτυξη υποδομής απαραίτητης για την (κατά Rostow) "απογείωση" της τυπικής αφρικανικής κοινωνίας όπως έχει ήδη επισημανθεί στην παρούσα μελέτη. Η στατιστική ανάλυση επιβεβαιώνει την αρνητική σχέση μεταξύ στρατιωτικών δαπανών και οικονομικής ανάπτυξης (βλ. πίνακες 5:2 και 5:4, ιδίως τον τελευταίο).

2) Ότι οι στρατιωτικές δαπάνες συμβάλλουν στην διόγκωση του κράτους εν αντιθέσει προς την ισχύ της κοινωνίας. Ο θετικός συσχετισμός στρατιωτικών δαπανών και οικονομικής μεγέθυνσης (βλ. πίνακα 5:6) υποδεικνύει ότι στην Αφρική η οικονομική μεγέθυνση παρατηρήθηκε στα πλαίσια του κράτους προκαλώντας διόγκωση του κρατικού μηχανισμού. Το "υπεραναπτυγμένο κρά-

Πίνακας 5:1

Μήτρα συσχετισμού συντελεστών μηδενικής τάξης
(εξισώσεις 1-3)

Μεταβλητή	OA_t	OA_{t-1}	$\Sigma\Delta_{t-1}$	Π_{t-1}	Y_{t-1}
OA_t	1				
OA_{t-1}	0,7594	1			
$\Sigma\Delta_{t-1}$	0,2902	0,6022	1		
Π_{t-1}	0,7263	0,8810	0,5291	1	
Y_{t-1}	0,6504	0,8154	0,4771	0,9621	1

Πίνακας 5:2

Αποτελέσματα πρώτης εξίσωσης

Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση των επιδράσεων των στρατιωτικών δαπανών, της παιδείας και της υγείας στην οικονομική ανάπτυξη

	β	S.E.	B
σταθερά	2,16328082		
OA_{t-1}	0,57383	0,25612	0,61201
$\Sigma\Delta_{t-1}$	-0,014579*	0,00812	-0,27097
Π_{t-1}	0,025768**	0,01798	0,80038
Y_{t-1}	-0,036126***	0,03302	-0,4997

$R^2 = 0,65223$

σταθμισμένη R = 0,80761

F = 11,2528 4/24, $p < 0,01$

Αριθμός περιπτώσεων: 29

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (OLS)

* $p < 0,10$

** $p < 0,25$

*** $p < 0,25$

Πίνακας 5:3

Αποτελέσματα δεύτερης εξίσωσης
Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση των επιδράσεων των στρατιωτικών
δαπανών και της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη

	β	S.E.	B
σταθερά	2,28606		
$ΟΑ_{t-1}$	0,63865	0,2502	0,6811
$\Sigma\Delta_{t-1}$	-0,01406*	0,00814	-0,2612
Π_{t-1}	0,008255**	0,008214	0,2342

$R^2 = 0,63488$

σταθμισμένη $R = 0,7967945$

$F = 14,49030615$ 3/25, $p < 0,01$

Αριθμός περιπτώσεων: 29

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (OLS)

* $p < 0,10$

** $p < 0,25$

Πίνακας 5:4

Αποτελέσματα τρίτης εξίσωσης
Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση των επιδράσεων των στρατιωτικών
δαπανών στην οικονομική ανάπτυξη

	β	S.E.	B
σταθερά	1,26		
$ΟΑ_{t-1}$	0,8496	0,1361	0,9062
$\Sigma\Delta_{t-1}$	-0,01408*	0,00814	-0,2618

$R^2 = 0,62$

σταθμισμένη $R = 0,79$

$F = 21,2221$ 2/26, $p < 0,01$

Αριθμός περιπτώσεων: 29

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (OLS)

* $p < 0,10$

Πίνακας 5:5

Μήτρα συσχετισμού συντελεστών μηδενικής τάξης
(τέταρτη εξίσωση)

Μεταβλητή	POM_t	POM_{t-1}	$\Sigma\Delta_{t-1}$
POM_t	1		
POM_{t-1}	0,194236	1	
$\Sigma\Delta_{t-1}$	0,40596	-0,14301	1

Πίνακας 5:6

Αποτελέσματα τέταρτης εξίσωσης
Ομαδοποιημένη παλινδρόμηση της επίδρασης των στρατιωτικών
δαπανών στην οικονομική μεγέθυνση

	β	S.E.	B
σταθερά	-2,88473		
POM_{t-1}	0,23899	0,1245	0,2502
$\Sigma\Delta_{t-1}$	0,71908*	0,30514	0,43

$R^2 = 0,21678$

σταθμισμένη R = 0,4656

F = 3,321437 2/24, $p < 0,10$

Αριθμός περιπτώσεων: 27

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (OLS)

* $p < 0,05$

τος¹⁶⁰ εμφανίζει αυξημένες δαπάνες σε κλάδους όπως αυτόν της άμυνας (στρατιωτικές δαπάνες), που δεν αλλάζουν κατ'ανάγκην την παραγωγική βάση της οικονομίας αλλά οδηγούν στην αντι-οικονομική υπερφορολόγηση των παραγωγικών πόρων οι οποίοι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη της κοινωνίας. Με δεδομένο ότι ο στρατός αποτελεί μέρος του κρατικού μηχανισμού, η αύξηση της ισχύος του κράτους λόγω της οικονομικής μεγένθυσης μεταφράζεται σε αντίστοιχη αύξηση της ισχύος του στρατού και των δυνατοτήτων παρέμβασης του τελευταίου στην πολιτική, επηρεάζοντας ιδιαίτερα την κατανομή των πόρων ιδίως σε κλάδους όπως αυτόν των στρατιωτικών δαπανών.

Το αποτέλεσμα της στατιστικής ανάλυσης επιβεβαιώνει την παραπάνω παρατήρηση ότι οι στρατιωτικές δαπάνες αυξάνονται κατά την περίοδο οικονομικής μεγένθυσης όπως φαίνεται κατά την εξέταση της ιστορικής διαδρομής των αφρικανικών κοινωνιών μετά την ανεξαρτησία.¹⁶¹

V. Εξέταση επί μέρους περιπτώσεων

¹⁶⁰ Βλ. σχετικά H. Alavi & T. Shanin (eds), **Introduction to the Sociology of "Developing Societies"**, Macmillan, London 1982.

¹⁶¹ Το γεγονός αυτό μοιάζει να επιβεβαιώνει τον "νόμο του Wagner" περί αύξησης των δημοσίων δαπανών όταν αυξάνεται το ΑΕΠ, πλην όμως, σε πολλές αφρικανικές χώρες οι στρατιωτικές δαπάνες δεν ακολούθησαν παρά μόνο ως ένα βαθμό την φθίνουσα πορεία του ΑΕΠ κατά τις περιόδους οικονομικής ύφεσης. Σχετικά με τον νόμο του Wagner βλ. Ι.Σ. Βαβούρας, Ν.Η. Καραβίτης & Α.Κ. Τσούχλου, *Η παραγωγική διαδικασία στον δημόσιο τομέα και η ανάλυση των δημοσίων δαπανών: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σελ. 25-28.

ΗΓκάνα και η Νιγηρία, δυο χώρες γνωστές για την μεγάλη επιρροή και τις πολλές παρεμβάσεις του στρατού στην διακυβέρνησή τους, επιλέγονται για πιο λεπτομερή εξέταση. Ο λόγος επιλογής τους είναι τόσο η ως ένα βαθμό παράλληλη εμπειρία τους από στρατιωτική διακυβέρνηση όσο και η ύπαρξη σχετικά επαρκών στοιχείων που επιτρέπουν τη εφαρμογή επαγωγικής στατιστικής ανάλυσης παλινδρόμησης χρονοσειρών για τις χώρες αυτές.

Στην περίπτωση της Γκάνα, ο στρατός έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανατροπή της πρώτης δημοκρατικής κυβέρνησης του Kwame Nkrumah στις αρχές της δεκαετίας 1960. Εκτοτε, η χώρα είχε κυρίως στρατιωτική διακυβέρνηση με μια σύντομη επιστροφή στην δημοκρατία το 1979. Ακόμη και ο σημερινός της πρόεδρος είναι πρώην στρατιωτικός.¹⁶²

Η Νιγηρία είχε ανάλογη εμπειρία ως προς την διακυβέρνησή της από τους στρατιωτικούς με αυτήν της Γκάνα. Από την εποχή της ανατροπής του πρωθυπουργού Tafawa Balewa το 1966 από ομάδα αξιωματικών του στρατού και τον εμφύλιο (εσωτερικό) πόλεμο που ακολούθησε ως συνέπεια της ρήξης των Βορείων (Hausa-Fulani που κυριαρχούσαν στις τάξεις του στρατού) με τους Νότιους και συγκεκριμένα την φυλή των Ibo που επεδίωξε την ανεξαρτησία της από την ομοσπονδία της Νιγηρίας (πόλεμος της Μπιάφρα 1967-70), ενισχύθηκε ο ρόλος του στρατού στην κύρια πολιτική σκηνή της Νιγηρίας με εξαίρεση την περίοδο 1979-83 οπότε κυβέρνησε ο Sheu Shagari.¹⁶³

¹⁶² John W. Harbeson (ed.), **The Military in African Politics**, Praeger, New York 1987.

¹⁶³ John F.E. Ohiohernuan, "The political economy of military rule in Nigeria", **Review of Radical Political Economics**, Vol. 16/2-3, 1980. Key Onyejekwe, **The role of the Military in Economic and Social Development**, University Press of America, Washington 1981, Tom Forrest, **Politics and Economic Development in Nigeria**, Westview Press, Boulder Co. 1993, William D. Graf, **The Nigerian State**, (Political economy, state class, and political system

Για την στατιστική ανάλυση των δυο αυτών περιπτώσεων επιλέχθηκε η επαγωγική στατιστική ανάλυση παλινδρόμησης χρονοσειρών. Εκτός του ότι η ανάλυση αυτή έχει κάποιες κοινές βάσεις με την ομαδοποιημένη παλινδρόμηση,¹⁶⁴ δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στην αυτοσυσχέτιση η οποία μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένη εκτίμηση του αποτελέσματος της ανάλυσης.

$$OA = \Sigma\Delta, \Pi, +e \quad (\text{εξίσωση 5})$$

όπου OA = κατά κεφαλήν ΑΕΠ,

$\Sigma\Delta$ = στρατιωτικές δαπάνες, και

Π = δαπάνες για την παιδεία.

Αποτελέσματα: Στην περίπτωση της Γκάνα (Πίνακας 5:7) φαίνεται μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ στρατιωτικών δαπανών και οικονομικής ανάπτυξης η οποία ουσιαστικά συμφωνεί με τα αποτελέσματα της ανάλυσης ομαδοποιημένης παλινδρόμησης της υπό την Σαχάρα Αφρικής η οποία προηγήθηκε. Ο έλεγχος Durbin-Watson για αυτοσυσχέτιση είναι αρνητικός.

Η ανάλυση παλινδρόμησης χρονοσειρών για την Νιγηρία δείχνει αρνητική συσχέτιση στρατιωτικών δαπανών και οικονομικής ανάπτυξης με θετική, όμως, αυτοσυσχέτιση (Πίνακας 5:8) η οποία μάλλον ωφείλεται στην απουσία ουσιαστικής αποστρατιωτικοποίησης της οικονομίας μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου (1967-70), ο οποίος προκάλεσε απότομη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών και ενίσχυση του στρατού, και στην παρουσία του στρατού ως κυρίαρχης πηγής εξουσίας στην χώρα ως τις μέρες μας. Με μέθοδο αποφυγής

in the post-colonial era), Jame Currey, London 1988, Theophilus Olatunde Odetola, **Military Politics in Nigeria** (Economic development and political stability), Transaction Books, New Jersey 1978.

¹⁶⁴ Βλ. δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού.

της αυτοσυσχέτισης εξακολουθεί να υφίσταται αυτοσυσχέτιση η οποία παραμένει και μετά την απάλειψη της μεταβλητής της παιδείας από την εξίσωση και την επαναδιατύπωσή της με βάση την μέθοδο Theil-Nagar ως ακολούθως:¹⁶⁵

$$(OA_t - \rho \cdot OA_{t-1}) = \text{Σταθερά} (1 - \rho) + (\Sigma\Delta_t - \rho \cdot \Sigma\Delta_{t-1})$$

όπου $\rho = 0,91$.

Εφαρμόζοντας την μέθοδο των γενικευμένων ελαχίστων τετραγώνων (GLS) όπως προτείνεται από τον D.N. Gujarati,¹⁶⁶ έχουμε το αποτέλεσμα του πίνακα 5:9 με μηδενική αυτοσυσχέτιση.

Από την ανάλυση παλινδρόμησης χρονοσειρών της εξίσωσης 5 και για τις δυο επιλεγείσες χώρες (Γκάνα, Νιγηρία) προκύπτει όπως και στην προηγηθείσα ομαδοποιημένη παλινδρόμηση (εξισώσεις 1-3) αρνητική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και στρατιωτικών δαπανών.

¹⁶⁵ D.N. Gujarati, **Basic Econometrics**, McGraw-Hill, New York 1988, σελ. 392, όπου:

$$\rho = \frac{N^2 (1-d/2) + k}{N^2 - k^2}$$

όπου N = συνολικός αριθμός παρατηρήσεων,

d = δείκτης Durbin-Watson, και

k = αριθμός συντελεστών περιλαμβανομένης της σταθεράς

¹⁶⁶ D.N. Gujarati, **op.cit.**, σελ. 380.

Πίνακας 5:7

Επίδραση των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας
στην οικονομική ανάπτυξη της Γκάνα

	β	S.E.	B
σταθερά	6,008	0,06716	
$\Sigma\Delta$	-0,328*	0,06728	-1,0885
Π	0,0588**	0,03131	0,4161

$$R^2 = 0,6785$$

$$R = 0,8237$$

$$\text{σταθμισμένη } R^2 = 0,6356$$

$$\text{σταθμισμένη } R = 0,7972$$

$$\text{Ελεγχος Durbin-Watson} = 1,412$$

Αριθμός περιπτώσεων: 18

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (OLS)

* $p < 0,01$

** $p < 0,10$

Πίνακας 5:8

Επίδραση των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας
στην οικονομική ανάπτυξη της Νιγηρίας I

	β	S.E.	B
σταθερά	6,231	0,2101	
$\Sigma\Delta$	-0,1495*	0,0726	-0,6318
Π	0,2578*	0,1003	

$$R^2 = 0,31$$

$$R = 0,56$$

$$\text{σταθμισμένη } R^2 = 0,28$$

$$\text{σταθμισμένη } R = 0,53$$

$$\text{Ελεγχος Durbin-Watson} = 0,538$$

Αριθμός περιπτώσεων: 18

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (OLS)

* $p < 0,05$

Πίνακας 5:9

Επίδραση των στρατιωτικών δαπανών και της παιδείας
στην οικονομική ανάπτυξη της Νιγηρίας II

	β	S.E.	B
σταθερά	-20,037	0,14	-0,927
$\Sigma\Delta$	-0,008*	0,07	-0,05

$$R^2 = 0,8423$$

$$R = 0,918$$

$$\text{σταθμισμένη } R^2 = 0,82$$

$$\text{σταθμισμένη } R = 0,91$$

$$\text{Ελεγχος Durbin's } h = 0,65$$

$$\text{αυτοσυσχέτιση} = \text{μηδενική}$$

$$\text{Αριθμός περιπτώσεων: } 18$$

Τεχνική εκτίμησης: μέθοδος γενικευμένων ελαχίστων
τετραγώνων (GLS)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το εξοπλιστικό φαινόμενο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την συγκρότηση και ανάπτυξη κοινωνιών καθώς αποτελεί τον πυλώνα διασφάλισης ενός γεωγραφικού χώρου και άμεσης ή έμμεσης στήριξης της τάξης πραγμάτων στο εσωτερικό του χώρου αυτού όσο και στο εξωτερικό αναλόγως, φυσικά, της εμβέλειας και της ισχύος της κοινωνίας. Η τάξη πραγμάτων στοχεύει στην διασφάλιση και διαιώνιση θεμελιωδών αρχών και αξιών πάνω στις οποίες στηρίζονται οι εκάστοτε παραγωγικές σχέσεις και η αναπαραγωγή και ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Η ανάπτυξη μιας κοινωνίας στηρίζεται στις παραγωγικές δυνατότητες που κατ'αρχήν ενυπάρχουν στον γεωγραφικό χώρο που ελέγχει μέσω της πολιτικής της οργάνωσης και των μηχανισμών βίας που η τελευταία εμπεριέχει (ήτοι, του στρατού).

Το εξοπλιστικό φαινόμενο, συνεπώς, παρέχει το απαραίτητο για την ανάπτυξη μιας πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας περιβάλλον ασφαλείας, ένα περιβάλλον που επιτρέπει τουλάχιστον την απλή αν όχι την διευρυμένη αναπαραγωγή της κοινωνίας αυτής. Για τον σκοπό αυτόν η κοινωνία των παραγωγών διαθέτει ένα μέρος του προϊόντος το οποίο παράγει για την συντήρηση μιας ομάδας "καταστροφέων" (ο όρος είναι του K.Boulding, βλ. τέταρτο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου) οι οποίοι αποκτούν την δυνατότητα να επιβάλουν την θέλησή τους στην υπόλοιπη κοινωνία εκμεταλλευόμενοι τις

παραγωγικές της δυνατότητες και λειτουργώντας ως ρυθμιστές της συσσώρευσης κεφαλαίου και της κατανάλωσης.

Στο διεθνές επίπεδο, η λειτουργία των "καταστροφών" αποκτά μεγαλύτερη σημασία καθώς οι σχέσεις μεταξύ των πολιτικά οργανωμένων κοινωνιών, μελών της διεθνούς κοινωνίας, είναι κατά βάσιν ανταγωνιστικές με στόχο την επίτευξη καλύτερης θέσης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τον επιμερισμό του παγκόσμιου προϊόντος, θέσης που συχνά επιτυγχάνεται με την καθυπόταξη ασθενέστερων κοινωνιών στις βουλήσεις ισχυρότερων κοινωνιών, κατά κανόνα με βίαιο, καταστροφικό τρόπο καθώς ο μεταξύ τους ανταγωνισμός αμφισβητεί την καθεστηκυία, διεθνώς, τάξη πραγμάτων και τις αρχές και αξίες που αυτή προσβέει (αρχές και αξίες που αποτελούν, συνήθως, προβολή των αρχών και αξιών της εσωτερικής τάξης πραγμάτων των κυρίαρχων διεθνώς, πολιτικά οργανωμένων κοινωνιών).

Ο ανταγωνισμός στο διεθνές πεδίο και η τεχνολογική πρόοδος προσέδωσαν στο εξοπλιστικό φαινόμενο τεράστια σημασία και διαστάσεις προκαλώντας τόσο την εξάπλωση της σύγχρονης μορφής του σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, όσο και την διόγκωση των στρατιωτικών δαπανών (που αποτελούν τροφοδότη του φαινομένου) εγείροντας το ζήτημα υπονόμευσης της ανάπτυξης της ανθρωπότητας από το εξοπλιστικό φαινόμενο και τις συνακόλουθες στρατιωτικές δαπάνες καθώς ο στρατιωτικός τομέας απορροφά ολοένα αυξανόμενους πόρους (ζήτημα διελκυστίδας όπλων-βουτύρου που αναλύθηκε στο τρίτο μέρος του τρίτου κεφαλαίου).

Οι προσπάθειες στατιστικής-οικονομικής ανάλυσης για την διαπίστωση της αλήθειας ως προς το ζήτημα αυτό δεν οδήγησαν παρά σε

αντικρουόμενα αποτελέσματα τόσο διότι βρέθηκαν αντιμέτωπες με τα μεθοδολογικά και άλλα προβλήματα (στα οποία αναφερθήκαμε στο πέμπτο μέρος του πρώτου κεφαλαίου) όσο και διότι επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν ένα κατ'εξοχήν πολιτικό πρόβλημα (κατανομή πόρων για την άμυνα) με καθαρά οικονομικούς όρους. Παρ'όλα αυτά, οι αναλύσεις αυτές προσέφεραν την ένδειξη ότι σε κάποιες περιπτώσεις και υπό προϋποθέσεις οι στρατιωτικές δαπάνες δρουν θετικά ως προς την οικονομική μεγένθυση ενώ σε άλλες αρνητικά.

Το δικό μας γενικό συμπέρασμα ως προς την διελκυστίδα όπλων-βουτύρου (το οποίο έρχεται να επιβεβαιώσει την πρώτη υπόθεση της μελέτης αυτής, βλ. εισαγωγή) βρίσκεται πλησιέστερα προς την θέση που θέλει τις στρατιωτικές δαπάνες να επιδρούν αρνητικά στην ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών ακόμη και αν για ένα χρονικό διάστημα επιδρούν θετικά στην ποσοτική πλευρά της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς ελοχεύει ο κίνδυνος να προκαλέσουν ανταγωνισμό εξοπλισμών (ο οποίος απορροφά ολοένα αυξανόμενους πόρους), εχθρότητα μεταξύ κοινωνιών (η οποία μπορεί να καταλήξει σε ανοικτή σύγκρουση με τις συνακόλουθες καταστροφές), και υπονόμευση της διεθνούς τάξης πραγμάτων και της ειρήνης που θεωρείται υπέρτατο αγαθό. Λαμβανομένων υπ'όψιν των επιτευγμάτων στον τομέα της στρατιωτικής τεχνολογίας, των καταστροφικών τους δυνατοτήτων (βλ. παράρτημα Γ), καθώς και του οικονομικού κόστους τους, θεωρούμε ότι οι προσπάθειες συνενόησης, ειρηνικής επίλυσης διαφορών με βάση γενικά αποδεκτούς κανόνες, και συνεργασίας μεταξύ των κρατικά οργανωμένων κοινωνιών, καθώς και το μέρισμα για την ειρήνη (στο οποίο αναφερθήκαμε στο τρίτο μέρος του τρίτου

κεφαλαίου) αποτελούν εχέγγυα για το μέλλον της ανθρωπότητας.

Παρ'όλα αυτά, λόγω του ανταγωνιστικού χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος, υπάρχουν κοινωνίες στον Πλανήτη οι οποίες (κυρίως λόγω έλλειψης ιστορικής πείρας) θεωρούν ότι μέσω των στρατιωτικών δαπανών μπορούν να επιτύχουν διεύρυνση του ζωτικού τους χώρου και επικυριαρχία (παραδείγματα κυρίως από τον χώρο της Μέσης Ανατολής) ή, όπως στην περίπτωση της υπό την Σαχάρα Αφρικής, διατήρηση δομών και αξιών που εξασφαλίζουν την ενιαία οικονομική δραστηριότητα ενός γεωγραφικού χώρου τα όρια του οποίου και οι δομές που ενυπάρχουν σ'αυτόν χαράχθηκαν από τους αποικιοκράτες.

Ειδικά για την υπό την Σαχάρα Αφρική, η ανάλυση (τέταρτο κεφάλαιο) έδειξε ότι, λόγω της εξαρτημένης φύσης του και του ρόλου που του έχει ανατεθεί (διατήρηση της ασφάλειας μιας αποικιακής δομής σε μια μετα-αποικιακή εποχή), ο στρατός αδυνατεί εκ των πραγμάτων να παίξει εκσυγχρονιστικό ρόλο στην περιοχή και να προωθήσει τις αναγκαίες για την διέξοδο από τον φαύλο κύκλο φτώχειας και υπανάπτυξης ριζικές μεταρρυθμίσεις στο κράτος και την (συχνά τις) κοινωνία (-ες) που βρίσκεται (-ονται) υπό αυτό.

Ο στρατός όχι μόνον αδυνατεί να παίξει τον ρόλο αυτό, αλλά, αντιθέτως, εκμεταλλευόμενος την οργανωτική του υπεροχή και πειθαρχία που αποτελούν βάση της ισχύος του, και αναμειγνυόμενος στις πολιτικές υποθέσεις, αφ'ενός επιτυγχάνει την απομύζηση πόρων που άλλως θα είχαν διατεθεί για μη στρατιωτικούς, παραγωγικούς σκοπούς, και αφ'ετέρου αποτελεί τροχοπέδη στην πολιτική ανάπτυξη των χωρών αυτών καθώς η τελευταία επιτυγχάνεται

μέσω της τριβής κράτους και κοινωνίας με συγκεκριμένες πολιτικές διαδικασίες οι οποίες παγιώνονται ή εγκαταλείπονται αναλόγως της αποδοχής τους από την κοινωνία και τον πολιτικό κόσμο. Στην χειρότερη περίπτωση δε, και σε καταστάσεις πλήρους διάλυσης του μετα-αποικιακού κράτους, το δυναμικό (έμψυχο και άψυχο) των ενόπλων δυνάμεων μπορεί να λειτουργήσει οπισθοδρομικά ως προς την ανάπτυξη, βυθίζοντας την χώρα στο χάος και την ανοικτή βία (εσωτερικοί, "εμφύλιοι" πόλεμοι).

Τοναρνητικό αντίκτυπο των στρατιωτικών δαπανών επί της οικονομικής ανάπτυξης καταγράφει και η στατιστική ανάλυση (πέμπτο κεφάλαιο) δεικνύοντας αρνητικό συσχετισμό μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης (όπως κατανοήθηκε ειδικά για τον χώρο της υπό την Σαχάρα Αφρικής ποσοτικά ως κατά κεφαλήν ΑΕΠ) και στρατιωτικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ (εξισώσεις 1-3) όπου εμφανίζεται από την άλλη πλευρά θετική συσχέτιση μεταξύ της ανάπτυξης και των κοινωνικών δαπανών για παιδεία και υγεία ως ποσοστό του ΑΕΠ. Αντιθέτως, εμφανίζεται θετική συσχέτιση των στρατιωτικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ με τον ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ (τέταρτη εξίσωση) γεγονός που εξηγείται από τον παρασιτικό και συχνά κυριάρχο ρόλο του στρατού στο αφρικανικό κράτος. Ακόμη κι αν δεχθεί κανείς ότι υπάρχει θετική συσχέτιση των στρατιωτικών δαπανών στην οικονομική μεγένθυση βασιζόμενος στην ένδειξη της τέταρτης εξίσωσης (η οποία, σημειωτέον, αφορά συγκεκριμένη χρονική περίοδο), πρέπει να συνυπολογίσει το μακροπρόθεσμο κόστος της αύξησης των στρατιωτικών δαπανών. Το κόστος αυτό, όπως ήδη επισημάνθηκε, είναι σημαντικό και μη μετρήσιμο καθώς αναφέρεται στην παγίωση της πολιτικής και κοινωνικής υπανάπτυξης που με την σειρά τους θα αποτελέσουν τροχοπέδη σε

μεταγενέστερο στάδιο οικονομικής ανάπτυξης χωρίς, βεβαίως, να υπολογιστούν οι κίνδυνοι που απορρέουν από την φυσιολογική στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και του κράτους, ήτοι την βία που μπορεί να οδηγήσει σε δρόμους πολέμων και καταστροφών.

Εκείνο που χρειάζεται η υπό την Σαχάρα Αφρική είναι η ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δυνατοτήτων προς όφελος του ντόπιου πληθυσμού και των δικών της κοινωνικών και πολιτικών δομών ακολουθώντας διαδικασίες μεταρρυθμίσεων και όχι την βία. Συνεπώς, οι στρατιωτικές δαπάνες στην περιοχή πρέπει να κρατηθούν στο ελάχιστο, απαραίτητο για την άμυνα, επίπεδο ενώ, παράλληλα και με δεδομένη την έλλειψη ισχυρής εγχώριας συσσώρευσης κεφαλαίου, το μέρισμα για την ειρήνη και η μεταβίβαση μέρους των πόρων που προκύπτουν από την μείωση των στρατιωτικών δαπανών των αναπτυσσόμενων χωρών στις αναπτυσσόμενες χώρες - και ιδίως τις λιγότερο αναπτυσσόμενες αφρικανικές - αναδεικνύεται σε θέμα ζωτικής σημασίας για την περιοχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α:
ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, ΑΝΑΠΤΥΞΗ, & ΒΙΑ

Ι. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ορισμός: Οι Διεθνείς Σχέσεις είναι σχέσεις ισχύος μεταξύ κοινωνιών. Η Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων αποτελεί την καταγραφή μιας πορείας ολοκλήρωσης και αποσύνθεσης ανθρώπινων κοινωνιών στο χωροχρόνο. Η θεωρία των Διεθνών Σχέσεων αποσκοπεί στην βαθύτερη κατανόηση αυτής της πορείας, ήτοι στην κατανόηση των βαθύτερων νόμων που διέπουν αυτήν την πορεία με σκοπό την αξιοποίηση της κατανόησης και γνώσης αυτής στο χειρισμό των τρεχόντων θεμάτων που απασχολούν τον πλανήτη μας.

Ισχύς μιας κοινωνίας: Βασικά προσδιοριστικά στοιχεία της ισχύος μιας κοινωνίας (της ικανότητάς της δηλαδή να πορεύεται κατά τη βούλησή της) αποτελούν i) το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων, ii) το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της σχέσεων και η συνακόλουθη διασφάλιση ή μη κοινωνικής συνοχής, σύμπνοιας και αποφασιστικότητας, iii) το πολιτικό της σύστημα και η επικοινωνία μεταξύ των μελών της, iv) η καλή ή όχι αντανάκλαση των παραπάνω στους μηχανισμούς βίας (στρατιωτικοί-κατασταλτικοί μηχανισμοί) τους οποίους η κοινωνία αυτή διαθέτει για να επιδιώξει τους σκοπούς της.

II. ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

2) Γενική μορφή του προβλήματος ανάπτυξης

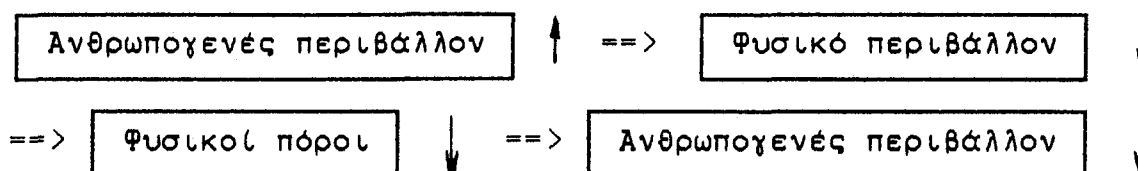
Δεδομένα: φυσικό περιβάλλον ==> φυσικοί πόροι
 άνθρωποι ==> εργατικό δυναμικό

Ζητούμενο: δημιουργία & διατήρηση ανθρωπογενούς περιβάλλοντος

Διαδικασία:

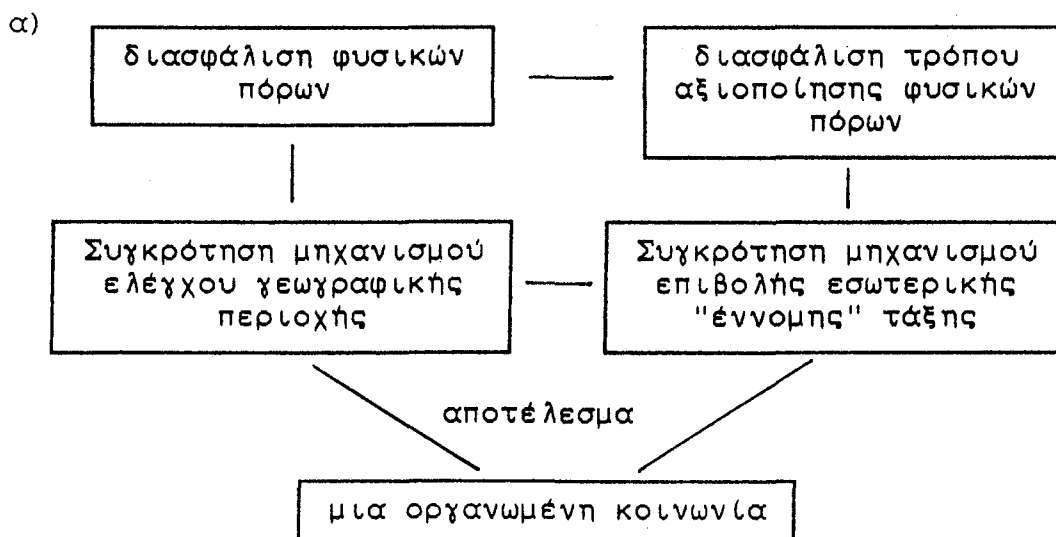
Κίνδυνοι:

2) Ριζικές αιτίες της αναπτυξιακής διαδικασίας

- i) Αδυναμία επιβίωσης των ανθρώπων σε ένα απόλυτα φυσικό περιβάλλον (χωρίς δική τους παρέμβαση σε αυτό)
- ii) Ροπή προς ευδαιμονία (ευδαιμονική εντροπία)
- iii) Αναντιστοιχία αναγκών επιβίωσης ως προς τα μέσα για την κάλυψή τους

3) Πλαίσιο αναπτυξιακής διαδικασίας

β)

$$\boxed{\text{κοινωνία Α}} = \boxed{\text{κοινωνία Β}} = \dots = \boxed{\text{κοινωνία ν}}$$

Ζητούμενο: τρόπος αμοιβαία επωφελούς συνεργασίας των κοινωνιών αυτών

Κανόνας: Οι πλέον αναπτυγμένες υπερκερνούν τις λιγότερο αναπτυγμένες ως προς i) τα μέσα παραγωγής, ii) τις παραγωγικές σχέσεις, iii) την επικοινωνία, και iv) την πολιτική οργάνωση κοινωνίες (συνήθως με βίαιο τρόπο)

Τυπολογία κοινωνιών: α) αυτάρκης-εσωστρεφής (φιλειρηνική όσο διατηρεί την αυτάρκειά της χωρίς εισαγωγή εργατικού δυναμικού)
β) μη αυτάρκης-εξωστρεφής (δυναμικά επεκτατική/ιμπεριαλιστική)

III. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΒΙΑΣ

- ΖΟΥΓΚΛΑ I:** Μικρές ομάδες (φυλές): μάχη για επιβίωση => συγκρότηση τοπικών κοινωνιών (πρώτοι πολιτισμοί) => περιορισμός της εσωτερικής βίας =>
- ΖΟΥΓΚΛΑ II:** "διεθνείς" πόλεμοι (εξωτερικευμένη βία) => συγκρότηση ευρύτερων πολιτικο-γεωγραφικών οντοτήτων (αυτοκρατορίες) χωρίς ιδιαίτερη εσωτερική κοινωνική συνοχή =>
- ΖΟΥΓΚΛΑ III:** υποταγή έως και εξαφάνιση τοπικών κοινωνιών (αύξηση εσωτερικής βίας) => κατάρρευση των αυτοκρατοριών => "εθνικά" κράτη => διασφάλιση εσωτερικής έννομης τάξης (περιορισμός εσωτερικής βίας) =>
- ΖΟΥΓΚΛΑ IV:** μάχη για ζωτικό χώρο (διεθνείς πόλεμοι) => συγκρότηση υπερτροφικών γραφειοκρατικών μηχανισμών προς επίτευξιν των παραπάνω στόχων (εσωτερική έννομη τάξη & ζωτικός χώρος) => αποδυνάμωση εθνικών κρατών =>
- ΖΟΥΓΚΛΑ V:** χαλάρωση ελέγχου δημόσιας τάξης (αύξηση εσωτερικής βίας) => προσπάθεια ενδυνάμωσης διεθνών οργανισμών (περιορισμού εξωτερικής βίας) =>
- ΖΟΥΓΚΛΑ VI:** κατάρρευση διεθνούς συστήματος (γενικευμένη βία)

Σημείωση: Η βία ως κοινωνική (ατομική & συλλογική) συμπεριφορά εμφανίζεται τόσο στο εσωτερικό κοινωνιών όσο και στις διακοινωνιακές σχέσεις. Η παρατήρηση των σταδίων εξέλιξης της ζούγκλας των ανθρώπων κοινωνιών εστιάζεται στην αντιστρόφως ανάλογη συμπεριφορά μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής βίας. Όταν υπάρχει ισχυρή πολιτική οργάνωση της κοινωνίας, η βία εξωτερικεύεται στρεφόμενη εναντίον άλλων κοινωνιών. Αντιθέτως, όταν η πολιτική οργάνωση εξασθενεί, η εσωτερική βία αυξάνεται ενώ μειώνεται η πίεση προς άλλες κοινωνίες έως ότου ισχυροποιηθεί πάλι η πολιτική οργάνωση της εν λόγω κοινωνίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β:
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΑΧΑΡΑ ΑΦΡΙΚΗΣ

Πίνακας 1

Βασικές οικονομικές δαπάνες των χωρών της υπό την Σαχάρα Αφρικής

Χώρες	ΑΕΠ		ΣΔ		Παιδεία		Υγεία	
	1976	1987	1976	1987	1976	1987	1976	1987
Αιθιοπία	2899	5372	128	472	71	225	26	67
Ακτή Ελεφαντοστού	4092	9439	50	117	303	566	65	159
Ανγκόλα	1776	10200	100	2040	60	306	18	102
Γκάμπια	94	158	-	16	4	5	2	3
Γκαμπόν	1901	3008	18	140	64	214	30	48
Γκάνα	7929	4936	83	45	331	169	103	58
Γουινέα	926	1985	22	60	36	60	17	20
Ζαΐρ	3271	5134	124	82	182	139	33	44
Ζάμπια	2575	1741	301	63	162	60	67	34
Ζιμπάμπουε	3400	4789	144	390	125	506	57	178
Ισημερινή Γουινέα	104		5	...	3	...	1	...
Κ.Α.Δ.	403	1058	8	19	16	53	4	13
Καμερούν	2191	12126	46	232	97	334	22	101
Κένυα	3266	7669	76	237	168	543	58	153
Κονγκό	654	2048	36	92	54	111	14	43
Λεσότο	249	689	-	20	6	29	3	12
Λιβερία	644	1063	5	26	18	43	11	19
Μαδαγασκάρη	1724	1922	29	37	53	56	28	38
Μαλάουι	698	1192	9	21	15	38	10	23
Μάλι	554	1865	19	61	26	62	9	14
Μαυρίκιος	585	1743	1	4	26	61	15	30
Μαυριτανία	368	869	44	40	13	50	4	17

Μοζαμβίκη	1424	1264	59	102	24	51	10	23
Μπενίν	532	1710	7	31	27	86	10	14
Μποτσουάνα	253	1368	-	82	21	126	7	52
Μπουρκίνα Φάσο	594	1690	14	51	15	50	5	17
Μπουρούντι	478	1108	10	32	11	35	3	9
Ναμίμπια	-	1800	-	...	-	54	-	11
Νίγηρας	634	2085	6	17	22	67	6	15
Νιγηρία	31224	23352	2586	180	1342	349	218	51
Νότια Αφρική	31888	79123	1795	3292	510	3799	132	475
Ουγκάντα	2919	3345	80	80	93	50	32	10
Ρουάντα	527	2142	10	38	14	74	4	13
Σενεγάλη	1938	4374	40	96	60	197	20	48
Σιέρα Λεόνε	545	668	7	5	18	9	9	4
Σομαλία	404	967	26	23	19	6	11	2
Σουαζιλάνδη	264	590	-	8	12	36	5	13
Σουδάν	4323	13396	149	800	58	563	39	27
Τανζανία	2651	3202	89	171	117	116	50	35
Τόγκο	560	1198	13	43	37	78	6	20
Τσάνι	472	702	24	34	11	14	4	4
Σύνολο	121933	223090	6163	9330	4244	9390	1168	2019

Πηγή: Ruth Leger Sivard, *World Military and Social Expenditures 1979 & 1991*.

- καμία ή αμελητέα ... μη διαθέσιμα στοιχεία

Τα μεγέθη σε εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (τρέχουσες τιμές)

Πίνακας 2

Άλλα στατιστικά μεγέθη της υπό την Σαχάρα Αφρικής

Χώρες	Πληθυσμός		Ε.Δ.		Δάσκαλοι		Γιατροί	
	1976	1987	1976	1987	1976	1987	1976	1987
Αιθιοπία	30306	43850	51	320	30	77	0,3	0,6
Ακτή Ελεφαντοστού	6885	11142	5	7	20	50	0,3	0,6
Ανγκόλα	6145	9226	30	53	22	23	0,4	0,5
Γκάμπια	538	789	-	1	1	3	-	0,1
Γκαμπόν	525	1058	2	3	4	6	0,1	0,4
Γκάνα	10650	13704	18	11	67	117	1	1,9
Γουινέα	4850	6380	6	10	15	11	0,3	0,1
Ζαΐρ	25567	32698	43	26	106	152	0,9	2,5
Ζάμπια	5066	7563	12	16	22	35	0,5	0,9
Ζιμπάμπουε	6814	8841	9	47	26	78	0,9	1,3
Ισημερινή Γουινέα	316	410	5	3	1	2	-	...
Κ.Α.Δ.	1829	2703	3	4	5	6	0,1	0,2
Καμερούν	7697	10402	6	12	27	48	0,5	0,7
Κένυα	13812	22141	8	13	101	171	1,1	2,3
Κονγκό	1387	1837	7	9	7	12	0,2	0,2
Λεσότο	1220	1628	1	2	5	8	0,1	0,1
Λιβερία	1625	2321	5	6	6	7	0,2	0,2
Μαδαγασκάρη	7771	10886	10	21	25	53	0,8	1,2
Μαλάουϊ	5175	7627	2	5	10	18	0,1	0,2
Μάλι	5980	8569	4	7	10	13	0,1	0,3
Μαυρίκιος	895	1064	-	...	8	10	0,3	0,8
Μαυριτανία	1466	1864	6	15	2	5	0,1	0,2
Μοζαμβίκη	9398	14455	10	32	12	23	0,6	0,3
Μπενίν	3111	4309	2	4	7	17	0,1	3
Μποτσουάνα	708	1157	1	3	5	10	0,1	2

Μπουρκίνα Φάσο	6223	8305	8	9	4	9	0,1	2
Μπουρούντι	4010	5002	5	7	5	10	0,1	0,2
Ναμίμπια	-	1705	-	...	-	11	-	0,3
Νίγηρας	4719	6489	2	3	4	10	0,1	0,2
Νιγηρία	64750	101907	230	94	170	384	4,4	14,2
Νότια Αφρική	26129	33016	52	97	127	278	13	22,8
Ουγκάντα	11943	16599	21	20	32	88	0,4	0,6
Ρουάντα	4196	6529	4	5	9	18	0,1	0,2
Σενεγάλη	5113	6791	6	10	8	18	0,3	0,5
Σιέρρα Λεόνε	3117	3849	2	3	9	17	0,2	0,3
Σομαλία	3232	6865	25	65	7	11	0,2	0,5
Σουαζιλάνδη	497	712	1	-	3	6	-	0,1
Σουδάν	16526	23128	53	58	47	75	1,6	2,3
Τανζανία	15845	24488	15	40	41	101	0,9	1,2
Τόγκο	2324	3148	2	6	8	14	0,1	0,2
Τσάντ	4228	5268	5	17	3	7	0,1	0,1
Σύνολο	332592	480425	677	1063	1021	2012	31,6	64

Πηγή: Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures 1979 & 1991.

- αμελητέα ποσότητα ... μη διαθέσιμα στοιχεία

Ε.Ο. = Ενοπλες Δυνάμεις

Τα μεγέθη σε χιλιάδες ανθρώπους

Πίνακας 3

Κατά κεφαλήν δαπάνες στην υπό την Σαχάρα Αφρική

Χώρες	κ.κ. ΑΕΠ		κ.κ. ΣΔ		ΣΔ/φαντάρο		κ.κ. Κ.Δ.	
	1976	1987	1976	1987	1976	1987	1976	1987
Αιθιοπία	96	123	4,2	10,8	2510	1475	3,2	6,7
Ακτή Ελεφαντοστού	594	847	7,3	10,5	10000	16714	53,4	65,1
Ανγκόλα	289	1106	16,3	221,1	3333	38490	12,7	44,2
Γκάμπια	175	200	-	20,3	-	16000	11,2	10,2
Γκαμπόν	3621	2843	34,3	132,3	9000	46667	179	248
Γκάνα	745	360	7,8	3,3	4611	4090	40,8	16,6
Γουινέα	191	311	4,5	9,4	3667	6000	10,9	12,5
Ζαΐρ	128	157	4,9	2,5	2884	3154	8,4	5,6
Ζάμπια	508	230	59,4	8,3	25083	3938	45,2	12,4
Ζιμπάμπουε	499	542	21,1	44,1	16000	8298	26,7	77,4
Ισημερινή Γουινέα	329	...	15,8	...	1000	...	12,7	...
Κ.Α.Δ.	220	391	4,4	7	2667	4750	10,9	24,4
Καμερούν	285	1166	6	22,3	7667	19333	15,5	41,8
Κένυα	236	346	5,5	10,7	9500	18231	16,4	31,4
Κονγκό	472	1115	26	50	5143	10222	49	83,8
Λεσότο	204	423	-	12,3	-	10000	7,4	25,2
Λιβερία	396	458	3,1	11,2	1000	4333	17,8	26,7
Μαδαγασκάρη	222	177	3,7	3,4	2900	1762	10,4	8,6
Μαλάουι	135	156	1,7	2,8	4500	4200	4,8	8
Μάλι	93	218	3,2	7,1	4750	8714	5,9	8,9
Μαυρίκιος	654	1638	1,1	3,8	-	...	45,8	85,5
Μαυριτανία	251	466	30	21,5	7333	2667	11,6	35,9
Μοζαμβίκη	152	87	6,3	7,1	5900	3188	3,6	5,1
Μπενίν	171	397	2,3	7,2	3500	7750	11,9	23,2
Μποτσουάνα	357	1182	-	70,9	-	27333	39,5	154

Μπουρκίνα Φάσο	95	203	2,2	6,1	1750	5667	3,2	8,1
Μπουρουντί	119	222	2,5	6,4	2000	4571	3,5	8,8
Ναμίμπια	-	1056	-	...	-	...	-	38,1
Νίγηρας	134	321	1,3	2,6	3000	5667	5,9	12,6
Νιγηρία	482	229	39,9	1,8	11243	1915	24,1	3,9
Νότια Αφρική	1220	2397	68,7	99,7	34519	33938	24,6	129
Ουγκάντα	244	202	6,7	4,8	3810	4000	10,5	3,6
Ρουάντα	126	328	2,4	5,8	2500	7600	4,3	13,3
Σενεγάλη	379	644	7,8	14,1	6667	9600	15,6	36,1
Σιέρα Λεόνε	175	174	2,2	1,3	3500	1667	8,7	3,4
Σομαλία	125	141	8	3,4	1040	354	9,3	1,2
Σουαζιλάνδη	531	829	-	11,2	-	-	34,2	68,8
Σουδάν	262	579	9	34,6	2811	13793	5,9	25,5
Τανζανία	167	131	5,6	7	5933	4275	10,5	6,2
Τόγκο	241	381	5,6	13,7	6500	7167	18,5	31,1
Τσάνι	112	133	5,7	6,5	4800	2000	3,5	3,4

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία από Ruth Leger Sivard, World Military & Social Expenditures, 1979 & 1991.

- αμελητέα ποσότητα ... μη διαθέσιμα στοιχεία

ΣΔ = στρατιωτικές δαπάνες

Κ.Ο. = Κοινωνικές Δαπάνες (Παιδεία + Υγεία)

Τα μεγέθη σε δολάρια ΗΠΑ (τρέχουσες τιμές)

Πίνακας 4

Κατά κεφαλήν ΑΕΠ, Δείκτης Ισοδυνάμου Αγοραστικής Δύναμης (ΔΙΑΔ)
και Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης (ΔΑΑ) στην υπό την Σαχάρα Αφρική
1990/91

χώρες	κ.κ. ΑΕΠ	ΔΙΑΔ	ΔΑΑ*
Αιθιοπία	120	370	0,249
Ακτή Ελεφαντοστού	680	1510	0,370
Ανγκόλα		1000	0,271
Γκάμπια	360	763	0,215
Γκαμπόν	3980	3498	0,525
Γκάνα	420	930	0,382
Γουϊνέα	500	500	0,191
Ζαΐρ	220	469	0,341
Ζάμπια	420	1010	0,352
Ζιμπάμπουε	670	2160	0,474
Ισημερινή Γουϊνέα	290	700	0,276
Κ.Α.Δ.	410	641	0,249
Καμερούν	860	2400	0,447
Κένυα	340	1350	0,434
Κονγκό	1040	2800	0,461
Λεσότο	570	1500	0,476
Λιβερία	...	850	0,317
Μαδαγασκάρη	210	710	0,396
Μαλάουϊ	230	800	0,260
Μάλι	270	480	0,214
Μαυρίκιος	2380	7178	0,778
Μαυριτανία	510	962	0,254
Μοζαμβίκη	80	921	0,252
Μπενίν	380	1500	0,261

Μποτσουάνα	2580	4960	0,670
Μπουρκίνα Φάσο	290	666	0,203
Μπουρούντι	220	640	0,276
Ναμίμπια	1520	2381	0,425
Νιγηρας	310	542	0,209
Νιγηρία	350	1360	0,348
Νότια Αφρική	2540	3885	0,650
Ουγκάντα	170	1036	0,272
Πράσινο Ακρωτήριο	750	1360	0,474
Ρουάντα	290	680	0,274
Σενεγάλη	730	1680	0,322
Σεϋχέλλες	5070	3683	0,685
Σιέρρα Λεόνε	200	1020	0,209
Σομαλία	...	759	0,217
Σουαζιλάνδη	1130	2506	0,513
Σουδάν	...	1162	0,276
Τανζανία	120	570	0,306
Τρινιτάτ & Τομπάγκο	3790	8380	0,855
Τόγκο	410	738	0,311
Τσαντ	210	447	0,212

Πηγή: UNDP, Human Development Report 1994, σελ. 130-133.

* χαμηλού ΔΑΑ <0,5 μέσου ΔΑΑ: 0,5-0,799

... ελλειπή στοιχεία

Πίνακας 5

Θάνατοι λόγω πολέμου στην Αφρική

χώρα	περίοδος	πολίτες	στρατιώτες	Σύνολο
Αιθιοπία	1974-90	500000	70000	570000
	1976-83	15000	24000	39000
Ανγκόλα	1975-90	320000	21000	341000
Ζαΐρ	1960-65	...	...	100000
Ζιμπάμπουε	1972-79	...	...	12000
	1983	2000		2000
	1983-84	2000		2000
Λιβερία	1985	5000		5000
	1990	9000	1000	10000
Μοζαμβίκη	1965-75	...	...	30000
	1981-90	1000000	50000	1050000
Μπουρούντι	1972	100000	10000	110000
	1988	5000		5000
Νιγηρία	1967-70	1000000	1000000	2000000
	1980-81			5000
	1984			1000
Ουγκάντα	1971-78	300000		300000
	1981-87	300000	8000	308000
Σομαλία	1988-90	50000	5000	55000
Σουδάν	1963-72	250000	250000	500000
	1984-90	500000	6000	506000
Τσαντ	1980-87	2000	5000	7000
ΣΥΝΟΛΟ*	1960-90	3370000	1480000	4850000

Πηγή: Ruth Leger Sivard, *World Military & Social Expenditures 1991*, σελ. 25.

* Εκτιμήσεις, περιλαμβανομένων και άλλων μικρότερων σφαγών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ:
ΑΛΛΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Πίνακας 1

Θανατηφόρος δυνατότητα κυρίων όπλων

όπλο	εποχή	δείκτης θανάτων
σπαθί		20
δόρυ		18
τόξο και βέλη		20
βαλιστρίδα		34
βαλλίστρα		32
αρκεβούζιο	16ος αι.	10
μουσκέτο	17ος αι.	19
εμπροσθογεμές με τσακμάκι	18ος αι.	47
εμπροσθογεμές με φυσέκι	μέσα 19ου	150
οπισθογεμές τουφέκι	τέλη 19ου	230
όπλο με γεμιστήρα	A π.π.	780
αυτόματο όπλο	A π.π.	13000
αυτόματο όπλο	B π.π.	18000
τεθωρακισμένο με 2 πολυβόλα	A π.π.	68000
τεθωρακισμένο με 1 πυροβόλο 3" & 2 πολυβόλα	B π.π.	2200000
κανόνι με μπάλες 12 λιβρών	16ος αι.	43
κανόνι με μπάλες 12 λιβρών	17ος αι.	230
κανόνι με ραβδωτή κάνη & οβίδες 12 λιβρών	18ος αι.	4000
πυροβόλο 75mm	τέλη 19ου	34000
πυροβόλο 155mm	A π.π.	470000
ολμοβόλο 155mm με βλήματα ρυθμιζόμενης έκρηξης	B π.π.	660000

καταδλωκτικό-βομβαρδιστικό (1 πολυβόλο & 2 βόμβες 50 λιβρών)	A π.π.	230000
καταδλωκτικό-βομβαρδιστικό (8 πολυβόλα & 2 βόμβες 100 λιβρών)	B π.π.	3000000
βαλλιστικός πύραυλος V-2	B π.π.	860000
πυρηνική βόμβα 20 χιλιοτόνων	B π.π.	49000000
πυρηνική βόμβα 1 μεγατόνου	1950	660000000
στρατηγικός πύραυλος με πυρηνική φόμωση 1 μεγατόνου	1960	18000000000
στρατηγικός πύραυλος με πυρηνική φόμωση 25 μεγατόνων	1970	210000000000

Πηγή: Julian Perry-Robinson, "Qualitative trends in conventional munitions: The Vietnam war and after" στο M.Caldor & A.Eide (eds) *The World Military Order*, Macmillan, London 1979, σελ. 65-66.

Πίνακας 2

Καταστροφές στην βιόσφαιρα από έκρηξη πυρηνικής βόμβας
στην επιφάνεια

έκταση (σε στρέμματα) της καταστροφής

είδος καταστροφής	βόμβα 18χλτ. (πυρηνικής ισχύος)	υδρογονοβόμβα 0,91 χλτ. (πυρηνικής ισχύος/τήξης)	υδρογονοβόμβα 9,1 χλτ. (πυρηνικής ισχύος/τήξης)
κρατήρας από την έκρηξη	10	120	570
καταστραφέν δάσος από ωστικό κύμα	3620	90400	525000
καταστραφέν δάσος από ραδιενέργεια	1480	128000	638000
καταστραφείσα βλάστηση από ραδιενέργεια	430	28300	121000
ξερή βλάστηση αναφλεγείσα από θερμική ακτινοβολία	7490	213000	1170000
σπονδυλωτά ζώα νεκρά από ωστικό κύμα	240	3320	15400
σπονδυλωτά ζώα νεκρά από ραδιενεργό ακτινοβολία	6740	364000	1770000
σπονδυλωτά ζώα νεκρά από θερμική ακτινοβολία	10000	269000	1500000

Πηγή: SIPRI, Weapons of Mass Destruction and the Environment, Taylor & Francis, London 1977, σελ. 17.

Πίνακας 3

Καταστροφές στην βιόσφαιρα από έκρηξη πυρηνικής βόμβας
στην τροπόσφαιρα

έκταση (σε στρέμματα) της καταστροφής

είδος καταστροφής	βόμβα 18χλτ. (πυρηνικής σχάσης)	υδρογονοβόμβα 0,91 χλτ. (πυρηνικής σχάσης/τήξης)	υδρογονοβόμβα 9,1 χλτ. (πυρηνικής σχάσης/τήξης)
κρατήρας από την έκρηξη	0	0	0
καταστραφέν δάσος από ωστικό κύμα	5650	141000	820000
καταστραφέν δάσος από ραδιενέργεια	1290	6480	12500
καταστραφείσα βλάστηση από ραδιενέργεια	180	3120	7590
ξηρή βλάστηση αναφλεγείσα από θερμική ακτινοβολία	11700	333000	1830000
σπονδυλωτά ζώα νεκρά από ωστικό κύμα	430	5910	27400
σπονδυλωτά ζώα νεκρά από ραδιενεργό ακτινοβολία	3180	10800	18400
σπονδυλωτά ζώα νεκρά από θερμική ακτινοβολία	15700	420000	2350000

Πηγή: SIPRI, Weapons of Mass Destruction and the Environment, Taylor & Francis, London 1977, σελ. 16.

Σημείωση: Στους πίνακες 2 & 3 αναφέρεται η επιφάνεια που πλήτεται άμεσα από μια πυρηνική έκρηξη της αντίστοιχης βόμβας ανά κατηγορία άμεσων καταστροφών που προκαλεί, όχι όμως και οι μακροχρόνιες συνέπειες της ραδιενέργειας στην περιοχή αυτή.

1 ένα στρέμμα = χίλια τετραγωνικά μέτρα
καλλιεργούμενη έκταση στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1989/90): 1.325.390.000 στρέμματα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ:
ΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ

I. Ορισμός του ΟΗΕ:¹

Οι στρατιωτικές δαπάνες περιλαμβάνουν:

A. Λειτουργικές δαπάνες:

- 1) Προσωπικό: α) κληρωτοί, β) μονιμο στρατιωτικό προσωπικό, γ) πολιτικό προσωπικό.
- 2) Επιχειρήσεις και συντήρηση: α) αναλώσιμα υλικά, β) συντήρηση και επισκευές, γ) πληρωτέες υπηρεσίες, δ) ενοίκια, και ε) λοιπές δαπάνες.

B. Υλικοτεχνική υποδομή:

- 1) Προμήθειες υλικού: α) αεροσκάφη και κινητήρες, β) πύραυλοι περιλαμβανομένων των συμβατικών κεφαλών, γ) πυρηνικές κεφαλές και βόμβες, δ) πολεμικά πλοία, ε) τεθωρακισμένα οχήματα, στ) πυροβολικό, ζ) άλλα βαρέα όπλα πεζικού, η) ηλεκτρονικά και διαβιβάσεις, θ) μη θωρακισμένα οχήματα, ι) λοιπά.
- 2) Συγκρότηση: α) αεροπορικές βάσεις, β) βάσεις αποθήκευσης, εκτόξευσης πυραύλων, γ) ναυτικές βάσεις, δ) ηλεκτρονικά κλπ, ε) προσωπικό, στ) ιατροφαρμακευτική υποδομή, ζ) εκπαίδευση, η) αποθήκες, θ) διοίκηση-διαχείριση, ι) οχυρώσεις, ια) καταφύγια, ιβ) πεδία ασκήσεων, ιγ) λοιπά.

Γ. Έρευνα και ανάπτυξη οπλικών συστημάτων:

- 1) Βασική και εφαρμοσμένη έρευνα
- 2) Ανάπτυξη, έλεγχος και εκτίμηση.

II. Ορισμός ΔΝΤ:²

Η άμυνα καλύπτει "όλες τις δαπάνες του υπουργείου άμυνας ή άλλων υπουργείων για την συντήρηση ενόπλων δυνάμεων, περιλαμβανομένης της αγοράς στρατιωτικών εφοδίων και οπλισμού (συμπεριλαμβανομένης της αποθήκευσης τελικών προϊόντων αλλά όχι των πρώτων υλών που απαιτούνται για την παραγωγή τους), της στρατιωτικής συγκρότησης, της στρατολόγησης, εκπαίδευσης, εξοπλισμού, μετακίνησης, διατροφής, ένδυσης, και στέγασης των μελών των ενόπλων δυνάμεων, και των παρεχομένων αμοιβών, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και άλλων παρεχομένων σε αυτούς υπηρεσιών. Περιλαμβάνονται επίσης οι κεφαλαιουχικές δαπάνες για την παροχή στέγης στις οικογένειες του προσωπικού των ενόπλων δυνάμεων, δαπάνες στρατιωτικών σχολών,

¹ UN Document A/40/421/1986.

² IMF, Manual on Government Finance Statistics

και η έρευνα και εφαρμογή που εξυπηρετεί καθαρά και πάνω απ' όλα τους στόχους της άμυνας. Οι ένοπλες δυνάμεις περιλαμβάνουν επίσης παραστρατιωτικές οργανώσεις όπως η χωροφυλακή, οι δυνάμεις ασφαλείας, οι συνοριακοί φρουροί και τελωνοφύλακες, και άλλους, εκπαιδευμένους, εξοπλισμένους και διαθέσιμους προς αξιοποίηση ως στρατιωτικό προσωπικό. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν επίσης οι δαπάνες που στοχεύουν στην ενίσχυση δημοσίων υπηρεσιών προς αντιμετώπιση καταστάσεων εκτάκτου ανάγκης λόγω πολέμου, στην εκπαίδευση προσωπικού πολιτικής αμύνης, καθώς και στην απόκτηση υλικών και οπλισμού για τους σκοπούς αυτούς. Περιλαμβάνονται επίσης δαπάνες για στρατιωτική βοήθεια προς άλλες χώρες και συνεισφορές σε διεθνείς αμυντικούς οργανισμούς και συμμαχίες. Από την κατηγορία αυτή εξαιρούνται οι δαπάνες για μη στρατιωτικούς σκοπούς παρ' όλο που πραγματοποιούνται από ένα υπουργείο αμύνης και κάθε πληρωμή ή υπηρεσίες παρεχόμενες σε παλαιμάχους και απόστρατους".

III. Ορισμός NATO:³

Σύμφωνα με τον ορισμό του NATO στην κατηγορία "στρατιωτικές δαπάνες" περιλαμβάνονται "όλες οι τρέχουσες και κεφαλαιουχικές δαπάνες στις ένοπλες δυνάμεις, στην λειτουργία των υπουργείων άμυνας και άλλων κυβερνητικών υπηρεσιών που εμπλέκονται σε αμυντικά καθώς και διαστημικά προγράμματα, το κόστος των παραστρατιωτικών δυνάμεων και της αστυνομίας όποτε κρίνεται ότι είναι εκπαιδευμένες και εξοπλισμένες για στρατιωτικές επιχειρήσεις, το κόστος της στρατιωτικής έρευνας και ανάπτυξης οπλικών συστημάτων καθώς και του πειραματικού ελέγχου και εκτίμησης των τελευταίων και το κόστος των συντάξεων του προσωπικού (στρατιωτικού και πολιτικού) των ενόπλων δυνάμεων. Η στρατιωτική βοήθεια περιλαμβάνεται στις δαπάνες των χωρών που την χορηγούν. Δεν περιλαμβάνονται κονδύλια πολιτικής αμύνης, τοκοχρεολυσίων από πολεμικά χρέη και πληρωμές παλαιμάχων".

³ SIPRI Yearbook 1989, σελ. 193.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΟΤΕΛΕΥΤΑΙΟ
ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

(Η ιδεατή βάση των επεκτατικών του βλέψεων)

Ξεκινάμε για το διάστημα, έτοιμοι για τα πάντα: για την μοναξιά, τις κακουχίες, την εξάντληση, τον θάνατο. Η μετριοφροσύνη μας εμποδίζει να το πούμε, αλλά είναι και ώρες που έχουμε μεγάλη ιδέα για τον εαυτό μας. Και όμως, αν τον εξετάσουμε, ο ενθουσιασμός μας είναι απάτη. Δεν θέλουμε να κατακτήσουμε το διάστημα (να επιτύχουμε τον σκοπό), απλώς θέλουμε να επεκτείνουμε τα σύνορα της γης (τα όρια της κοινωνίας στην οποία ζούμε) ως τα σύνορα του διαστήματος. Για μας ο τάδε και ο δείνα πλανήτης (στόχος) είναι άχονος σαν την Σαχάρα, ο άλλος είναι παγωμένος σαν τον βόρειο πόλο, ενώ κάποιος άλλος είναι κατάφυτος σαν την λεκάνη του Αμαζονίου. Είμαστε ανθρωπιστές και ιπποτικοί: δεν θέλουμε να σκλαβώσουμε άλλες ράτσες, μονάχα θέλουμε να τους αφήσουμε κληρονομιά τις αξίες μας και να πάρουμε σε αντάλλαγμα την δική τους κληρονομιά. Θεωρούμε τους εαυτούς μας σαν Ιππότες της Ιερής Επαφής. Άλλο ψέμα αυτό. Το μόνο που αναζητούμε είναι ο Άνθρωπος. Δεν χρειαζόμαστε άλλους κόσμους. Χρειαζόμαστε καθρέφτες. Δεν ξέρουμε τί να τους κάνουμε τους άλλους κόσμους. Ένας μόνον κόσμος, ο δικός μας, μας φτάνει. Μα δεν μπορούμε να τον δεχτούμε όπως είναι. Ψάχνουμε να βρούμε μια ιδανική εικόνα του κόσμου μας: αναζητούμε έναν πλανήτη, έναν πολιτισμό ανώτερο από τον δικό μας, αλλά που έχει αναπτυχθεί στο πρότυπο του δικού μας παρελθόντος. Συγχρόνως, υπάρχει κάτι μέσα μας που δεν μας αρέσει να αντιμετωπίσουμε, και από το οποίο προσπαθούμε να προστατευθούμε, αλλά που εν τούτοις παραμένει, εφ'όσον, όταν αφήνουμε πίσω μας την γη (την κοινωνία που μας δημιούργησε) δεν είμαστε αγνοί σαν τους πρωτόπλαστους. Φτάνουμε εδώ όπως είμαστε στην πραγματικότητα, και όταν η σελίδα γυρίσει, και η πραγματικότητα αυτή μας αποκαλυφθεί – το μέρος εκείνο της πραγματικότητός μας που θα προτιμούσαμε να αποσιωπηθεί – τότε δεν είμαστε πια καθόλου ευχαριστημένοι.

(Στάνισλαβ Λεμ, Σολάρις)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ: ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΑΝΑΧΡΟΝΙΣΜΟΙ

Όλοι υποφέρουμε από "πολιτισμικούς αναχρονισμούς", την τάση της νοοτροπίας και των αντιλήψεων να μένουν πίσω από την εξελισσόμενη πραγματικότητα, άλλες φορές κατά μερικά χρόνια και άλλες κατά μερικές δεκαετίες, και να εγκαταλείπονται μόνον όταν οι συνέπειές τους απειλούν με καταστροφή. Στις στρατιωτικές υποθέσεις υπάρχει το πασίγνωστο φαινόμενο των στρατηγών που κάνουν ασκήσεις επί χάρτου με βάση τους προηγούμενους πολέμους. Στον ακαδημαϊκό χώρο, οι πολιτισμικοί αναχρονισμοί λαμβάνουν την μορφή αναπαραγωγής κατά την διδασκαλία των θεωριών που ο διδάσκων έμαθε ως φοιτητής, ευρέως μέσω αδρανείας, ενώ τα συστήματα ανακήρυξης και προαγωγής διδασκόντων μαζί με τα κριτήρια δημοσίευσης εργασιών, ενισχύουν την διστακτικότητα στην επανεξέταση βασικών αναλυτικών πλαισίων. Οι πολιτικοί και οι διοικητικοί λειτουργοί επίσης, φυσικά, χρησιμοποιούν "αρχαίες" οικονομικές θεωρίες, είτε εν γνώσει τους, είτε εν αγνοία τους, κατά τον σχεδιασμό πολιτικής.¹

Ενα παράδειγμα:

Τέτοιοι οικονομολόγοι [τριτοκοσμικοί, φιλελεύθεροι και μαρξιστές] βοήθησαν στην διαμόρφωση της σκέψης της νέας γενιάς "τριτοκοσμικών" οικονομολόγων και πολιτικών ηγετών, ιδιαίτερα στην Λατινική Αμερική. Υπό μίαν έννοια, το θεωρητικό τους υπόβαθρο είναι διπλά αποστασιοποιημένο από την πραγματικότητα - αναπτύχθηκε για άλλες χώρες, σε προγενέστερες συνθήκες.²

¹ Dudley Seers, *The Political Economy of Nationalism*, OUP, New York 1983, σελ. 31.

² Dudley Seers, *op.cit.*, σελ. 51.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελος Αγγελόπουλος, Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία και Πολιτική, Πιτσιλός, Αθήνα 1989.

ΑκαδημίαΕπιστημών ΕΣΣΔ, Διαλεκτικός Υλισμός, Γνώσεις, Αθήνα 1965.

Νίκος Ι. Αντωνάκης, Αμυντικές δαπάνες και εθνική οικονομία, Ευρωκοινοτικές εκδόσεις, Αθήνα 1989.

ΓιάννηςΒαβούρας, Δημόσιο Χρέος: Θεωρία και εμπειρία, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.

Ι.Σ. Βαβούρας, Ν.Η. Καραβίτης & Α.Κ. Τσούχλου, Η παραγωγική διαδικασία στον δημόσιο τομέα και η ανάλυση των δημοσίων δαπανών: Η περίπτωση της Ελλάδας, Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990.

Γιάννης Βαληνάκης, Πυρηνική στρατηγική και ευρωπαϊκή ασφάλεια, Αθήνα 1984.

Πάρις Βαρβαρούσης, Η ιδέα της ειρήνης, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1986.

Πάρις Βαρβαρούσης, "Η επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων στην Ελλάδα: εξέλιξη και προοπτικές", Διεθνές Δίκαιο & Διεθνής Πολιτική, Νο 21-22.

ΚώσταςΒεργόπουλος κλπ., Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό, Εξάντας, Αθήνα 1985.

ΧριστόδουλοςΓιαλλουρίδης, "Το διεθνές σύστημα σε μετεξέλιξη", Διεθνές Δίκαιο & Διεθνής Πολιτική, Νο 21-22.

Ε. Γιαννίσης (επιμ.), Βορράς-Νότος και Διεθνής Οικονομική Τάξη, Σάκκουλας, Αθήνα 1986.

Βασίλης Γκέκας, Κοσμική Τάξη και Χάος, Στάχυ, Αθήνα 1995.

Εγκυκλοπαιδικό & Γλωσσικό Λεξικό Παπύρου, Αθήνα 1960.

Αργύρης Εμμανουήλ, Η άνιση ανταλλαγή, Παπαζήσης, Αθήνα 1980.

Ιλιντσεφ-Φεντοσέγιεφ, Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό, Καππόπουλος, Αθήνα 1985.

Π. Καζάκος, Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις, Αθήνα 1986.

ΒασίληςΚαπετανγιάννης, "Θεωρητικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα των στρατιωτικών επεμβάσεων στην πολιτική", Σύγχρονα Θέματα, Νο. 9, Οκτώβριος 1980.

Π. Καππόπουλος & Σ. Λαζαρέτου, "Η δυναμική συμπεριφορά των αμυντικών δαπανών στα πλαίσια της ατλαντικής συμμαχίας στον ψυχροπολεμικό και μεταψυχροπολεμικό κόσμο", Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τευχ. 5, Απρίλιος 1995.

Θ. Κουλουμπής & Δ. Κώνστας, Διεθνείς Σχέσεις (Μια συνολική προσέγγιση), Παπαζήσης, Αθήνα 1985.

Θ. Κουλουμπής & Κ. Χατζηκωνσταντίνου, Θέματα αφοπλισμού και ελέγχου των εξοπλισμών, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.

ΑνδρέαςΚούτρης, Στρατιωτικές δαπάνες και οικονομική μεγένθυση στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

Α. Κούτρης, Το χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών, Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

Κλεομένης Κουτσούκης, Η πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, Αναστασίου, Αθήνα 1988.

Δημήτρης Κώνστας, Θεωρία και μεθοδολογία Διεθνών Σχέσεων, Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1983.

Β.Ι. Λένιν, Για τους δίκαιους και άδικους πολέμους, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Κ. Μαρξ - Φρ. Εγκελς, Γερμανική Ιδεολογία, Gutenberg, Αθήνα 1979.

Χάρης Ναξάκης Προς έναν πράσινο καπιταλισμό, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993.

Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη, Αθήνα 1928.

Ι.Ν. Νέστορος (επιμ.), Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1992.

Μ. Νικολινάκος & Π. Βαρβαρούσης (επιμ.), Επιστήμη και Ειρήνη, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988.

Γιάννης Παπαδημητρίου, Στατιστική (Τόμος 2: Επαγωγική στατιστική), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989.

Αθανάσιος Πλατιάς, Το νέο διεθνές σύστημα (Ρεαλιστική προσέγγιση των Διεθνών Σχέσεων), Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

Π. Ρέππας, Οικονομική ανάπτυξη: θεωρίες και στρατηγικές, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

Γρηγόριος Τσάλτας, Αναπτυξιακό φαινόμενο και Τρίτος Κόσμος, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

Α.Α. Φατούρος, "Από το αδιέξοδο στην οπισθοδρόμηση: Ο διάλογος Βορρά-Νότου 1973-86", Διεθνές Δίκαιο & Διεθνής Πολιτική, τεύχος 12, 1987.

Forum των Δελφών, Για έναν προσδιορισμό νέων σχέσεων Βορρά-Νότου Εξάντας Αθήνα 1988.

Κώστας Χατζηκωνσταντίνου, "Επανεξέταση των όρων της ασφάλειας: Οι στρατιωτικοί και οι μη στρατιωτικοί παράγοντες", Διεθνές Δίκαιο & Διεθνής Πολιτική, No 21-22.

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Itty Abraham, "India's strategic enclave: Civilian scientists and military technologies", **Armed Forces & Society**, Vol. 18/2, Winter 1992

Imma Adelman & Cynthia Taft Morris, **Society, Politics and Economic Development**, John Hopkins University Press, Baltimore 1967.

A.B. Akinyemi, S.O. Agbi & A.O. Otubanjo, **Nigeria since Independence**, Vol. X: International Relations, Heinemann, Nigeria 1989.

H. Alavi, "The Post-Colonial State" **New Left Review**, 74, July-August 1972.

Samir Amin, Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1977.

Samir Amin, Η άνιση ανάπτυξη, Καστανιώτης 1977.

Samir Amin, **Imperialism and Unequal Development**, Monthly Review Press, New York 1974.

Samir Amin et.al. "Social Sciences and the Development Crisis in Africa - Problems and Prospects", **Africa Development**, Vol. 3/2, 1978.

Samir Amin, Giovanni Appighi et.al., **Dynamics of global crisis**

Samir Amin, Derrick Chitola & Ibbo Mandoza (eds), **SADCC: Prospects for disengagement-development in Southern Africa**, Zed Books, London & New Jersey 198

Lars Annel, **Recession, the Western Economies and the changing World Order**, Frances Pinter, London 1981.

Lars Annel, "The breakdown of the post-war boom" **Annals AAPSS** vol. 492, July 1987.

David Apter, **The Politics of Modernization**, University of Chicago Press, Chicago 1965.

Robert J. Art & Kenneth Waltz (eds), **The use of Force** (International Politics and Foreign Policy), University Press of America, Lanham & New York 1983.

H.S. Atesoglu & M.S. Mueller, "Defence spending and economic growth", **Defence Economics**, Vol. 2/1, 1990.

N. Babin, "Military spending, economic growth and the time factor", **Armed Forces & Society**, Vol. 15, 1989.

Antiya-Kum Bagghi, **The Political Economy of Underdevelopment**, Cambridge University Press, Cambridge 1988.

Nicole Ball, "Defense expenditures and economic growth" (a comment), **Armed Forces & Society**, Vol. 11/2, Winter 1985.

Nicole Ball, "Defense and development: A critique of the Benoit study", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 31/3, April 1983.

Nicole Ball, **Security and Economy in the Third World**, Adamantine Press, London 1988.

Nicole Ball & Milton Leitenberg (eds), **The Structure of Defence Industry: An International Survey**, St. Martin's Press, New York 1983.

Dominique Bangoura, **Les armees africaines** (1960-90), C.H.E.A.M., Paris 1992.

Dominique Bangoura, "Armees et defis democratiques en Afrique", **Afrique 2000**, No 12, 1993.

Y. Barongo (ed.), **Political Science in Africa: A critical review**, Zed Press, London 1983.

Paul A. Baran, Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης, Κάλβος, Αθήνα 1977.

Paul A. Baran & Paul M. Sweezy, Μονοπωλιακός καπιταλισμός, Gutenberg, Αθήνα 1977.

Pradeep P. Barua, "Ethnic conflict in the military of developing nations: A

comparative analysis of India and Nigeria", **Armed Forces & Society**, Vol. 19/1, Fall 1992.

Celestine O. Bassey, "Defense planning and the Nigerian armed forces modernization process (1970-91): An institutional analysis", **Armed Forces & Society**, Vol. 19/2, Winter 1993.

Kaushik Basu, **The Less Developed Economy** (A critique of contemporary theory), Basil Blackwell, Oxford 1984.

John Baylis et.al., **Contemporary Strategy**, vol. I, Holms & Meyer, New York 1987.

J. 'Bayo Adekanye, "The politics of the post-military state in Africa", στο Ch. Clapham & G. Philip (eds), **The Political Dilemmas of Military Regimes**, Croom Helm, London & Sydney 1985.

Bjorn Beckham, "The military as revolutionary vanguard: A critique", **Review of African Political Economy**, No 37, 12/1986.

Emile Benoit & Kenneth Boulding, **Disarmament and the Economy**, Harper & Row, New York & London 1963.

Emile Benoit, **Defense and economic growth in developing countries**, Lexington Books, Massachusetts 1973.

Jagdish Bhagwati & John Gerard Ruggie, **Power, Passions and Purpose** (prospects for North-South negotiations), MIT, Cambridge Massachusetts 1984.

Henry Bienen, **Armed Forces, Conflict and Change in Africa**, Westview Press, London 1989.

B. Biswas, "Defense spending and economic growth in developing countries", στο J.E. Payne & A.P. Sahu, **Defense Spending and Economic Growth**, Westview Press, Boulder Colorado 1993.

B. Biswas & R. Ram, "Military expenditures and economic growth in LDCs: An augmented model and further evidence", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 34, 1986.

Barry M. Blechman & Edward N. Luttwak (eds), **Global Security** (A review of strategic and economic issues), Center for Strategic and International Studies, Westview Press, Boulder Co & London 1987.

Magnus Blomstrom & Bjorn Hettnre, **Development in Transition**, Zed Books, London 1984.

Murray Bootchkin Η σύγχρονη οικολογική κρίση, Βιβλιόπολις, Αθήνα 1993.

Volker Bormschie, Christopher Chase-Dunn, & Richard Robinson, "Cross-national evidence of the effects of foreign investment and aid on economic growth and inequality: A survey of findings and a reanalysis", **Journal of American Sociology**, Vol. 84/3, 1978.

Tom Bottomore, **Theories of Modern Capitalism**, Unwin Hyman, 1985.

Kenneth Boulding, **Conflict and Defense: A general theory**, Harper, New York 1962.

Kenneth Boulding, "Defense spending: Burden or boon", **War/Peace Report**, 1974.

Willy Brandt, **North-South, a program for survival**, MIT Press, Cambridge, Mass. 1980.

Jurgen Brauer, "Arms production in developing nations: The relation to industrial structure, industrial diversification, and human capital formation", **Defence Economics**, Vol. 2/2, 1991.

A. Brett, **The World Economy since the War: The Politics of uneven Development**, Macmillan, London 1985.

Anthony Brewer, **Marxist theories of imperialism** (a critical survey), Routledge, London 1990.

St. Brewer & B.B. Hughes, **Disarmament: A design for the Future?**, Prentice-Hall, New Jersey 1990.

Bernard Brodie, **War and Politics**, Macmillan, New York 1986.

Michael Brzoska, "The reporting of military expenditures", **Journal of Peace Research**, Vol. 18/3, 1981.

Michael Brzoska, "The financing factor in military trade", **Defence & Peace Economics**, Vol. 5/1, 1994.

M. Brzoska & T. Ohlson (eds), **Arms Production in the Third World**, Taylor & Francis, London 1986.

M. Brzoska & T. Ohlson (eds), **Arms Transfers to the Third World**, Oxford University Press, Oxford 1987.

Hedley Bull, **The Anarchical Society**, Macmillan, London 1977.

A.L. Burns, "A graphical approach to some problems of the arms race", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 3, 1959.

John Burton, **World Society**, London 1972.

Barry Buzan, **An introduction to the strategic studies: Military technology and international relations**, IISS-Macmillan, London 1989.

- A. Buzuev, **Transnational Corporations and Militarism**, Progress Publishers, Moscow 1985.
- T. Callaghy, **The State-Society Struggle: Zaire in Comparative Perspective**, Columbia University Press, New York 1984.
- E.H. Carr, **The Twenty-Years Crisis 1919-1939**, Macmillan, London 1991 (1946).
- Fidel Castro, Η οικονομική και κοινωνική κρίση του κόσμου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.
- Christian Catrina, **Arms Transfers and Dependence**, UNIDIR, Taylor & Francis, New York 1988.
- Steve Chan & Alex Mintz (eds), **Defense, welfare and growth**, Routledge, London 1992.
- Roger Charlton & Ron May, "Warlords and militarism in Chad", **Review of African Political Economy**, No 45/46.
- Brahma Chellaney, "South Asia's passage to nuclear power", **International Security**, Vol. 16/1, Summer 1991.
- Michael W. Chinworth, **Inside Japan's Defense** (Technology, economics and strategy), Brassey's, Washington, New York & London 1992.
- Christopher Clapham & George Philip (eds), **The Political Dilemmas of Military Regimes**, Croom Helm, London & Sydney 1985.
- Carl von Clausewitz, **On War**, Princeton University Press, New Jersey 1984.
- James Coleman & Belmont Bruce Jr, "The role of the military in Sub-Saharan Africa", in J. Johnson (ed.), **The role of the Military in Underdeveloped Countries**, Princeton University Press, New Jersey 1972.
- Ken Conca, "Third-World military industrialization and the evolving security system", στο W. Sandholtz et.al., **The highest stakes: the economic foundations of the next security system**, Oxford University Press, New York & Oxford 1992.
- G. Conteh-Morgan, "The arming of Africa", **Transafrica Forum**, Vol. 5/4, 1988.
- Frank Cooper, "Economists and defence: The views of a U.K. practitioner", **Defence Economics**, Vol. 1/1, 1990.
- Sandi E. Cooper, **Patriotic Pacifism**, Oxford University Press, 1991.
- Robert Cox, **Production, Power, and World Order** (Social forces in the making of history), Columbia University Press, New York 1987.

Ralf Dahrendorf, **ANWO?** (Problems and prospects of international relations in the 1980s), University of Ghana, Accra 1979.

Phyllis Deane, **The evolution of economic ideas**, Cambridge University Press 1978.

Phyllis Deane, **The state and the economic system**, Oxford University Press 1989.

Saadet Deger, "Does defense expenditure mobilize resources in LDCs?", **Journal of Economic Studies**, Vol. 12/4, 1985.

Saadet Deger, "Economic development and defense expenditure", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 35/1, October 1986.

Saadet Deger, **Military Expenditure in Third World Countries**, Routledge & Kegan Paul, London 1986.

Saadet Deger, "Military expenditure and economic development: Issues and debates" στο Geoffrey Lamb (ed.), **Military Expenditure and Economic Development**, IBRD Discussion Paper No 185, 1992.

Saadet Deger & Somnath Sen, "Technology transfer and arms production in developing countries", **UNIDO: Industry & Development**, No 15, New York 1985.

Saadet Deger & Somnath Sen, **Military Expenditure: The Political Economy of International Security**, SIPRI/OUP, New York 1990.

Saadet Deger & Ron Smith, "Military expenditure and growth in LDCs", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 27/2, June 1983.

Saadet Deger & Robert West (eds), **Defense Security and Development**, Pinter Publishers, London 1987.

Henry Dietz, Jerrold Elkin & Maurice Roumani, **Etnicity, Integration and the Military**, Westview Press, Boulder Co. 1990.

W.J. Dixon & B.E. Moon, "The military burden and basic human needs", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 30, 1986.

Yevgeni Dolgoplov, **The Army and the Revolutionary Transformation of the Society**, Progress, Moscow 1981.

E. Dommen & A. Maizels, "The military burden in developing countries", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 26/3, 1988.

Michael Donelan, **Elements of International Political Theory**, Claredon Press, Oxford 1990.

Jacques van Doorn (ed.), **Military Profession and Military Regimes**, Mouton, The

Hague & Paris 1969.

J.E. Dougherty & P.L. Pfaltzgraff, **Contending theories of international relations**, Harper Collins, New York 1990.

Cathy Downes, "Military manpower: Strategic asset, liability, or non-entity?", **Defence Economics**, Vol. 2/4, 1991.

S.C. Dube, **Modernization and Development: The search for alternative paradigms**, UNU & Zed Books, Tokyo, London & New Jersey 1988.

A.E. Ekoko & M.A. Vogt, **Nigerian Defense Policy**, Malthouse Press, Lagos 1990.

A. Elyanov & V. Sheinis, **Developing Nations at the Turn of Millennium**, Progress, Moscow 1987.

Ricardo Faini, Patricia Annez, & Lance Taylor, "Defense spending, economic structure and growth: Evidence among countries and over time", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 32/3 April 1984.

Edward T. Fei, "Understanding arms transfers and military expenditures: data problems", in Stephanie G. Neuman & Robert E. Harkavy (eds), **Arms transfers in the modern world**, Praeger, New York 1979.

William J. Foltz & Henry S. Bienen, **Arms and the African** (Military influences on Africa's international relations), Yale University Press, New Haven & London 1985.

Jacques Fontanel, "The economic effects of military expenditure in third world countries", **Journal of Peace Research**, Vol. 27/4, 1990.

Jacques Fontanel, "The economics of disarmament: A survey", **Defence & Peace Economics**, Vol. 5/2, 1994.

Jacques Fontanel & Michael D. Ward, "Military expenditures, armament and disarmament", **Defence Economics**, Vol. 4/1, 1993.

Tom Forrest, **Politics and Economic Development in Nigeria**, Westview Press, Boulder Co. 1993.

A.K. Fosu, "Political instability and economic growth: Evidence from Sub-Saharan Africa", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 40/4, 1992.

P.C. Frederiksen & R.E. Looney, "Defense expenditures and economic growth in developing countries", **Armed Forces & Society**, Vol. 9/4, Summer 1983.

Peter C. Frederiksen & Robert E. Looney, "Budgetary consequences of defense expenditures in Pakistan: Short-run impacts and long-run adjustments" **Journal of Peace**

Research, Vol. 31/1, 1994.

John Kenneth Galbraith, "In praise of multinationals", **New Statesman**, 10/2/1978.

David P. Galleo, Harold van B. Cleveland & Leonard Silk, "The dollar and the defense of the West", **Foreign Affairs**, Vol. 66/4, Spring 1988.

Richard Gardner, **Sterling-dollar diplomacy** (the origins and prospects of our international economic order), Columbia University Press, New York 1980 (revised edition).

John Garnet (ed.), **Theories of Peace and Security**, Macmillan, London 1970.

Ernest Gellner, Εθνη και εθνικισμός, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

Robert Gilpin, **War and Change in World Politics**, Cambridge University Press 1981.

Robert Gilpin, **The Political Economy of International Relations**, Princeton University Press, New Jersey 1987.

Graufurd D. Goodwin (ed.), **Economics and National Security** (A history of their interaction), Annual supplement to Vol. 23 of **History of Political Economy**, Duke University Press, Durham & London 1991.

William D. Graf, **The Nigerian State**, (Political economy, state class, and political system in the post-colonial era), Jame Currey, London 1988.

MacGraham, Richard Jolly & Chris Smith (eds), **Disarmament and World Development**, Pergamon Press, Oxford & New York 1986.

C.W.J. Granger, "Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods", **Econometrica**, Vol. 37/3, July 1969.

Keith Griffin, **Alternative Strategies for Economic Development**, Macmillan, London 1989.

Lisa M. Grobar & Richard C. Porter, "Benoit revisited", Discussion paper No 119, **Center for Research on Economic Development**, University of Michigan, June 1987.

Lisa M. Grobar, Robert M. Stern & Alan V. Deadorff, "The economic effects of international trade in armaments in the major western industrialized and developing countries", **Defence Economics**, Vol. 1/2, 1990.

D.N. Gujarati, **Basic Econometrics**, McGraw-Hill, New York 1988.

Amit Gupta, "The Indian arms industry", **Asian Survey**, Vol. 30/9, September 1990.

Ted Robert Gurr, **Why Men Rebel**, Princeton University Press, New Jersey 1970.

K. Gyimah-Brempong, "Defense spending and economic growth in Sub-Saharan Africa:

An econometric investigation", **Journal of Peace Research**, Vol. 26/1, 1989.

Stephan Haggard, **Pathways from the periphery** (the politics of growth in the NICs), Cornell University Press, Ithaca & London 1990.

Manfred Halpern, **The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa**, Princeton University Press, New Jersey 1963.

John W. Harbeson (ed.), **The Military in African Politics**, Praeger, New York 1987.

Keith Hartley, "The economics of disarmament: An introduction", **Defence & Peace Economics**, Vol. 5/2, 1994.

Keith Hartley & Tod Sandler (eds), **The Economics of Defense Spending**, Routledge, London 1990.

G.K. Helleiner, "The LDCs and the International System" **World Politics**, vol. 36/1, 1983.

Peter Hess, "The military burden, economic growth, and the human suffering index: Evidence from the LDCs", **Cambridge Journal of Economics**, Vol. 13, 1989.

Peter Hess, "Force ratios, arms imports, and foreign aid receipts in the developing nations", **Journal of Peace Research**, Vol. 26/4, 1989.

Charles J. Hitch & Ronald N. McKean, **The Economics of Defense in the Nuclear Age**, Atheneum, New York 1967.

J.A. Hobson, **Imperialism** (A study), Unwin Hyman 1988 (1902).

Thomas Hommer-Dixon, "Environmental scarcities and violent conflict: Evidence from cases", **International Security**, Vol. 19/1, Summer 1994.

L. Hoskins, **The New International Economic Order** (A bibliographic handbook), University Press of America 1982.

Samuel Huntington (ed.), **Changing patterns of Military Politics**, The Free Press, New York 1962.

Samuel Huntington, "Why international primacy matters", **International Security**, Vol. 17/4, Spring 1993.

Samuel P. Huntington, "The clash of civilizations", **Foreign Affairs**, Vol. 72/3, Summer 1993.

IBRD, "Prospects for developing economies", **UN: Disarmament**, Vol. 9/3, Autumn 1986.

IBRD, **World Development Reports**, 1985, 1986, 1987, 1992, 1994 (Washington D

- IBRD, **World Tables**, 1992 & 1995.
- IBRD, **Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth**, Washington DC 1984.
- IBRD, **Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth**, Washington DC 1989.
- IISS, **Military Balance**, 1986-1996.
- IMF, **International Finance Statistics Yearbook**, Washington DC 1993.
- T.A. Imobighe (ed.), **Nigerian Defense and Security**, Macmillan, Nigeria 1987.
- Barbara Ingham, "The meaning of development: Interactions between 'new' and 'old' ideas", **World Development**, Vol. 21/11, 1993.
- N.N. Inozemtsev (ed.), **Global Problems of our Age**, Progress, Moscow 1984.
- Michael D. Intriligator, "Strategic considerations in the Richardson's model of arms races", **Journal of Political Economy**, Vol. 83/2, 1975.
- Michael D. Intriligator, "On the nature and scope of defence economics", **Defence Economics**, Vol. 1/1, 1990.
- Michael D. Intriligator, "Economic aspects of disarmament: Arms race and arms control issues", **Defence & Peace Economics**, Vol. 5/2, 1994.
- Morris Janowitz, **The Military in the Political Development of New Nations**, University of Chicago Press, Chicago 1964.
- Robert Jervis, **The meaning of the Nuclear Revolution** (Statecraft and the prospect of armageddon), Cornell University Press, Ithaca & London 1989.
- Wayne Joerding, "Economic growth and defense spending - Granger causality", **Journal of Development Economics**, Vol. 21/1, 1986.
- J. Johnson (ed.), **The role of the Military in Underdeveloped Countries**, Princeton University Press, New Jersey 1972.
- Charles A. Jones, **The North-South dialogue** (A brief history), Frances Pinter, London 1983.
- Rodney Jones, **Nuclear Proliferation: Islam, the Bomb, and South Asia**, Sage, Beverly Hills 1981.
- Marry Kaldor, "The military in development" **World Development**, Vol 4/6, 1976.
- M. Kaldor & A. Eide (eds) **The World Military Order**, Macmillan, London 1979.
- Ethan Barnaby Kapstein, **The Political Economy of National Security**, McGraw-Hill, New York 1992.
- Regina Cowen Karp (ed.), **Security without Nuclear Weapons?** (Different

perspectives on non-nuclear security), SIPRI/OUP 1992.

M.O. Kayobe & Y.B. Usman (eds), **Nigeria since Independence** (Vol. II: The Economy), Heinemann, Nigeria 1989.

Charles H. Kennedy & David J. Louscher (eds), **Civil-Military Interaction in Asia and Africa**, E.J. Brill, Leiden 1991.

Gavin Kennedy, **Defense Economics**, St. Martin's Press, New York 1983.

Paul Kennedy, **The Rise and Fall of Great Powers**, Unwin Hyman, London 1988.

Paul Kennedy, "Political barriers to African capitalism", **Journal of Modern African studies**, Vol. 32/2, 1994.

R.O. Keohane & J. Nye, **Power and Interdependence**, Little Brown & Co, Boston 1987.

E. Kick & Ban Dev Sharda, "Third World militarization and development", **Journal of Developing Societies**, Vol. 2, 1986.

Michael Kidron, **Western Capitalism since the War**, Pluto, London 1970.

Michael Kidron, "Remarks on the military in development", **World Development**, Vol 4/6, 1976.

Charles Kindleberger, **Power & Money: The Politics of International Economics & the Economics of International Politics**, Basic Books, New York 1970.

Gavin Kitchin, **Development and Underdevelopment in Historical Perspective** (Populism, nationalism, and industrialization), Routledge, London 1989.

Klaus Knorr & Frank N. Traeger (eds), **Economic Issues and National Security**, University Press of Kansas, Kansas 1977.

Torbjorn L. Knutsen, **A History of International Relations Theory**, Manchester University Press, Manchester & New York 1992.

George A. Kourvetaris & Betty A. Dobratz, "The present state and development of sociology of the military", **Journal of Political & Military Sociology**, Vol. 4/1, Spring 1976.

Stephen D. Krasner, **Structural Conflict**, (The Third World against global liberalism), University of California Press, Los Angeles & London 1985.

Paul Krugman, Η εποχή των μειωμένων προσδοκιών, Πόλις, Αθήνα 1995.

Veena Kukreja, **Civil-Military Relations in South Asia**, Sage, New Delhi 1991.

S. Kuznets, **Modern Economic Growth**, Yale University Press, New Haven & London 1970.

Kwang-il Bang, R.D. McLauring & Chung-in Moon (eds), **The Dilemma of Third World Defense Industry**, Westview Press, Boulder Co. 1989.

Charles J. LaCivita & Peter Frederiksen, "Defense spending and economic growth: An alternative approach to the causality issue", **Journal of Development Economics**, Vol. 35/1, 1991.

Geoffrey Lamb (ed.), **Military Expenditure and Economic Development**, IBRD Discussion Paper 185, Washington DC 1992.

Daniel Landau, "The impact of military expenditures on economic growth in the Less Developed Countries", **Defence & Peace Economics**, Vol. 5/3, 1994.

Pierre Landell-Mills, "Governance, cultural change, and empowerment", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 30/4, 1992.

Harold Lasswell, "The Garrison State" στο Samuel Huntington (ed.), **Changing patterns of Military Politics**, The Free Press, New York 1962.

Harold Lasswell & Abraham Kaplan, **Power and Society: A framework for Political Inquiry**, Yale University Press, New Haven 1950.

Reni Lemarchand, "Uncivil states and civil societies: How illusion became reality", Vol. 30/2, 1992.

Wassily Leontief & Fayne Duchin, **Military spending**, OUP, New York 1983.

Ariel Levite & Athanassios Platias, "Evaluating small states' dependence on arms imports", **Peace Studies Program Occasional Paper 16**, Cornell University, June 1983.

Alexei Levkovsky, **The Developing Countries Social Structure**, Progress, Moscow 1987.

David Lim, "Another look at growth and defense in LDCs", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 31/2, January 1983.

Ian Livingstone (ed.), **Approaches to Development Studies**, Gower, Hampshire 1982.

Robert E. Looney, **Third-World Military Expenditure & Arms Production**, Macmillan, London 1988.

Robert E. Looney, "Military expenditures and socio-economic development in Africa: a summary of recent empirical research", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 26/2, 1988.

Robert E. Looney, "The role of military expenditures in the African economic crisis", **Jerusalem Journal of International Relations**, Vol. 12/1, 1990.

Robert E. Looney, "The policy relevance of recent research on the economics of third world military expenditures", **Journal of Social, Political & Economic Studies**, Vol. 15/2, Summer 1990.

Robert E. Looney, "Militarization, military regimes, and the general quality of life in the third world", **Armed Forces & Society**, Vol. 17/1, Fall 1990.

Evan Luard, **The blunted sword** (The erosion of military power in modern world politics), I.B. Tauris, London 1988.

Robin Luckham, "Militarism and international economic dependence" στο MacGraham et.al. (eds), **Disarmament and World Development**, Pergamon Press, Oxford 1986.

Edward N. Luttwak, **Strategy: The logic of War and Peace**, Harvard University Press, London 1987.

Angus Maddison, **Phases of Capitalist Development**, Oxford University Press, New York 1982.

E. Mandel, **Marxist Economic Theory**, Verso, London 1968.

E. Mandel, **Late Capitalism**, Verso, London 1987.

Talukder Maniruzzaman, "Arms transfers, military coups, and military rule in developing states", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 36/4, December 1992.

John Markakis, **National and Class Conflict in the Horn of Africa**, Zed Books, London 1990.

Hans W. Maull, "Energy and resources: the strategic dimensions", *Survival* 2/1990.

James Mayall, **Nations and Nationalism**, Cambridge University Press, 1990

John Mukum Mbaku, "Political democracy, military expenditures, and economic growth in Africa", **Scandinavian Journal of Development Alternatives**, Vol. 12/1, March 1993.

M.C. McGuire, **Secrecy and the Arms Race**, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1965.

R.D. McKinlay, **Third-World Military Expenditure**, Pinter Publishers, London 1989.

J.S. Mehta (ed.), **Third World Militarization: A challenge to Third World Development**, University of Texas, Austin 1985.

Paolo Miggiano, Elisabeth Skons & Herbert Wulf, "Arms Production", **SIPRI Yearbook 1992**, OUP, Oxford 1992.

"Militarism, Warlords, and the Problems of Democracy", **Review of African**

Political Economy (αφιέρωμα), No. 45/46, 1989.

Nadir A.L. Mohammed, "Economic growth and defense spending in sub-Saharan Africa: Benoit and Joerding revisited", **Journal of African Economies**, Vol. 2/2, October 1993.

Hans Morgenthau, **Politics among Nations**, Knopf, New York 1948.

Alex Morrison (ed.), **International security in a changing global order**, Canadian Institute of Strategic Studies, Toronto 1990.

H.G. Mosley, **The Arms Race: Economic and Social Consequences**, Lexington Books, Lexington Mass. 1985.

R. Munck, **Politics and Dependency in the Third World: The case of Latin America**, Zed Press, London 1984.

David Myers (ed.), **Regional Hegemons**, Westview Press, Boulder & London 1991.

Alejandro Nadal Egea, "Military R & D: The economic implications of disarmament and conversion", **Defence & Peace Economics**, Vol. 5/2, 1994.

Dan Nadubere, **The Political Economy of Imperialism**, Zed Press, London 1977.

Stephanie G. Neuman & Robert E. Harkavy (eds), **Arms transfers in the modern world**, Praeger, New York 1979.

Newman Kwadwo Kusi, "Economic growth and defense spending in developing countries", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 38/1, March 1994.

J.E. Nyang'oro, "National security and defense expenditure in Africa: a political and economic analysis", **Africa Development**, Vol. 17/4, 1992.

Theophilus Olatunde Odetola, **Military Politics in Nigeria** (Economic development and political stability), Transaction Books, New Jersey 1978.

John F.E. Ohioghuran, "The political economy of military rule in Nigeria", **Review of Radical Political Economics**, Vol. 16/2-3, 1984.

M. Olson, **The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups**, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1965.

Stephen O. Olugbemi (ed.), **Alternative Political Futures for Nigeria**, Nigerian Political Science Association, Lagos 1987.

Bade Onimode, **A Political Economy of the African Crisis**, Zed Books, London 1988.

Okey Onyejekwe, **The role of the Military in Economic and Social Development**, University Press of America, Washington 1981.

Olaniyi Oyinlola, "Nigeria's national defense spending and economic development:

An impact analysis", **Scandinavian Journal of Development Alternatives**, Vol. 12/2-3, 6-9/1993.

Gabriel Palma, "Dependency and development: A critical overview", in Dudley Seers (ed.), **Dependency theory: A critical reassessment**, Frances Pinter, London 1981.

R. Palmer & V. Parsons (eds), **The roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa**, Heinemann, London 1977.

T.V. Paul, "Influence through arms transfers" **Asian Survey**, Vol. 32/12, December 1992.

J.E. Payne & A.P. Sahu, **Defense Spending and Economic Growth**, Westview Press, Boulder Colorado 1993.

Frederic S. Pearson, Michael Brzoska, & Christer Grantz, "The effects of arms transfers on wars and peace negotiations", **SIPRI Yearbook 1992**, OUP, Oxford 1992.

Thomas L. Perry & James J. Foulks (eds), **End the Arms Race: Fund Human Needs** (Proceedings of the 1986 Vancouver Centennial Peace and Disarmament Symposium), University of Washington Press, Seattle & London 1986.

Andrew J. Pierre, **The global politics of arms sales**, Princeton University Press, New Jersey 1982.

Bruce D. Porter, **The USSR in Third World Conflicts** (Soviet arms and diplomacy in local wars 1945-80), Cambridge University Press, Cambridge 1984.

F.L. Pryor, **Public Expenditures in Communist and Capitalist Countries**, London 1968.

Lucian W. Pye, Στοιχεία πολιτικής ανάπτυξης, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

Lucian Pye, "Arms in the process of political modernization", στο J. Johnson (ed.), **The role of the Military in Underdeveloped Countries**, Princeton University Press, New Jersey 1972.

P.V. Rajeev, **Towards a NWO**, Asian Publication Services, New Delhi 1988.

Anatol Rapoport, **Strategy and Conscience**, Harper & Row, New York 1964.

J. Ravenhill, "Comparing regime performance in Africa: The limitations of cross-national aggregate analysis", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 18/1, 1980.

L.F. Richardson, "Generalized foreign politics", **British Journal of Psychology**, Menographs Supplement, Vol. 23, 1939.

W. Robert & J. Alexander, "The impact of defence spending on economic growth",

Defence Economics, Vol. 2/1, 1990.

Michael Rock, "Twenty-five years of economic development revisited", **World Development**, Vol. 21/11, 1993.

W. Rodney, **How Europe Underdeveloped Africa**, Tanzania Publishing House, Dar es Salam 1972.

Richard Rosecrance & Arthur A. Stein (eds), **The domestic bases of Grand Strategy**, Cornell University Press, Ithaca & London 1993.

A.L. Ross, "Full circle: Conventional proliferation, the international arms trade and Third World arms exports" στο Kwang-il Bang, R.D. McLaurin & Chung-in Moon (eds), **The Dilemma of Third World Defense Industry**, Westview Press, Boulder Co. 1989.

W. Rostow, **The Process of Economic Growth**, W.W. Norton & Co, New York 1962

John Rothgeb, **Defining Power** (Influence and force in the contemporary international system), St. Martin's Press, New York 1993.

Kurt W. Rotschild, "Military expenditure, exports and growth", **Kyklos**, Vol. 26/4, 1973.

Ian Roxborough, **Theories of Underdevelopment**, Macmillan, London 1979.

Bruce Russett, **What Price Vigilance? The burdens of National Defense**, Yale University Press, New Haven 1970.

T.R. Saaty, **Mathematical Models of Arms Control and Disarmament**, Wiley, New York 1968.

David E. Sahn & Alexander Sarris, "The evolution of states, markets, and civil institutions in rural Africa", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 32/2, 1994.

Oleg Salkovsky (ed.), **Insane Squandering** (The social and economic consequences of the arms race), Progress, Moscow 1988.

Abdi Ismail Samatar, "Destruction of state and society in Somalia: Beyond the tribal convention", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 30/4, 1992.

P. Samuelson, **Οικονομική**, Παπαζήσης, Αθήνα 1976.

Wayne Sandholtz, Michael Borrus et.al., **The highest stakes: the economic foundations of the next security system**, Oxford University Press, New York & Oxford 1992.

Thomas Schelling, **Arms and Influence**, Yale University Press, New Haven & London 1966.

J. Schumpeter, **The theory of Economic Development**, Oxford University Press,

London 1969.

Dudley Seers (ed.), **Dependency theory: A critical reassessment**, Frances Pinter, London 1981.

Dudley Seers, **The Political Economy of Nationalism**, OUP, New York 1983.

Gautam Sen, **The Military Origins of Industrialization and International Trade Rivalry**.

Somnath Sen, "Military expenditure data for developing countries: Methods and measurement" to Geoffrey Lamb (ed.), **Military Expenditure and Economic Development**, IBRD Discussion Paper 185, Washington DC 1992.

Martin Shaw (ed.), **War, state and Society**, Macmillan, London 1984.

Timothy M. Shaw, "Reformism, revisionism, and radicalism in African political economy during the 1990s", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 29/2, 1991.

Eiichi Shindo, "Hunger and weapons: The entropy of militarization", **Review of African Political Economy**, No 33, August 1985.

M. Simai, **Global Power Structure, Technology and the World Economy**, Pinter Publishers, 1990.

SIPRI Yearbook 1969/70, 1972, 1976, 1978, 1980, 1981, 1986, 1989, 1991.

SIPRI, **Weapons of Mass Destruction and the Environment**, Taylor & Francis, London 1977.

Ruth Leger Sivard, **World Military and Social Expenditures 1979 & 1991**, Washington DC 1979 & 1991.

Theda Skocpol, **States and Social Revolutions**, Cambridge University Press, London 1979.

David Slater, "Fading paradigms and new agendas - Crisis and controversy in development studies", **European Review of Latin American & Caribbean Studies**, No 49, December 1990.

Dan Smith & Ron Smith, **The Economics of Militarism**, Pluto Press, London 1983.

Ron Smith, "The demand for military expenditure", **Economic Journal**, Vol. 90/4, 1980.

Ron Smith, "Models of military expenditure", **Journal of Applied Econometrics**, 4, 1989.

Lewis W. Snider, "Guns, debt, and politics: New variations on an old theme", **Armed**

Forces & Society, Vol. 17/2, Winter 1991.

J.E. Spero, **The Politics of International Economic Relations** St.Martin's Press, New York 1990.

Ronald V.A. Sprout & James H. Weaver, "International distribution of incomes 1960-87", **Kyklos**, Vol. 45/2, 1992.

Paul Stevenson, "The MIC: An examination of the nature of corporate capitalism in America", **Journal of Political & Military Sociology**, Vol. 1/2, Fall 1973.

D.B. Stewart, "Economic growth and the defense burden in Africa and Latin America: Simulations form a dynamic model", **Economic Development & Cultural Change**, Vol. 40/1, 1991.

Suzan Strange (ed.), **Paths to International Political Economy**, George Allen & Unwyn, London & New York 1984.

Suzan Strange, **States and Markets**, Pinter Publishers, London 1988.

Paul M. Sweezy, Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, Gutenberg, Αθήνα 1977.

Tamas Szentes, **The transformation of the World Economy** (New directions and new interests), UNU & Zed Books, Tokyo, London & New Jersey 1988.

Yash Tandon (ed.), **Debate on Class, State, and Imperialism**, Tanzania Publishing House, Dar-es-Salaam 1982.

Marek Thee (ed.), **Armaments, arms control & disarmament**, UNESCO 1981.

Marek Thee, **Arms and Disarmament** (SIPRI Findings), OUP, Oxford 1986.

Jan Tinbergen, "Conventional and new thinking in defence economics", **Defence Economics**, Vol. 1/2, 1990.

Michael Todaro, **Economics for a Developing World** (3rd edn), Longman, London 1992.

William Tordoff, **Government and Politics in Africa**, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis 1993.

Ben Turok, **Africa: What can be done?**, Zed Books, London 1987.

Inno Ukaeje, "The garrison-managerial state: An alternative to civilian rule in Nigeria by 1990", στο Stephen O. Olugbemi (ed.), **Alternative Political Futures for Nigeria**, Nigerian Political Science Association, Lagos 1987.

United Nations, **Economic and Social Consequences of the Arms Race and of Military Expenditure**, New York 1978.

United Nations, **Disarmament 5** (The relationship between Disarmament and Development), New York 1982.

United Nations, **Disarmament 19** (Study on the economic and social consequences of the arms race and military expenditures), New York 1989.

UN Department for Disarmament Affairs, **Science and Technology and their implications for Peace and Security**, New York 1990.

UN Department for Disarmament Affairs, **Disarmament and Security in Africa**, New York 1991.

UN Department of Economic & Social Information and Policy Analysis, **World Social Situation in the 1990s**, New York 1994.

UNDP, **Human Development Report 1994**.

UNEconomic Commission for Africa, **African Socio-economic Indicators 1990/1**, UN ECA, Addis Abeba 1991.

UNESCO, **Statistical Yearbook**, 1975-83, 1988, 1990, 1993-94.

UNESCO studies on Peace and Conflict, **Peace and conflict issues after the Cold War**, Paris 1991.

UNFPA, **The State of World Population**, 1994.

UNIDIR, **Africa, Disarmament and Security**, Algiers 24-25/3/1990.

Yusuf Bala Usman (ed.), **Nigeria since Independence** (The first twenty-five years) Vol. I: The Society, Heinemann, Nigeria 1989.

Augusto Varas, "Economic impact of military spending", **UN: Disarmament**, Vol. 9/3, Autumn 1986.

Daniel Volman, "Africa and the new world order", **Journal of Modern African Studies**, Vol. 31/1, 1993.

Peter Wallensteen, Johan Galtung & Carlos Portales (eds), **Global Militarization**, Westview Press, Boulder & London 1985.

Immanuel Wallerstein, **Historical Capitalism**, Verso, London 1983.

Kenneth Waltz, **Man, the State, and War** (A theoretical analysis), Columbia University Press, New York 1959.

Erich Weede, "Military participation ratios, human capital formation, and economic growth", **Journal of Political & Military Sociology**, Vol. 11/1, Spring 1983.

Claude E. Welsh Jr, "Civilian control of the Military: Myth and reality", in C.E.

Welsh Jr (ed.), **Civilian Control of the Military**, Albany, State University of New York, 1976.

Claude E. Welsh Jr, "Civil-military relations: Perspectives from the third world" **Armed Forces & Society**, Vol. 11/2, Winter 1985.

David K. Whynes, **The Economics of Third-World Military Expenditure**, Macmillan, London 1979.

Andrew Wilson, Εγχειρίδιο Αφοπλισμού (στρατιωτική τεχνολογία και οργάνωση), Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

Murray Wolfson & Homa Shabahang, "Economic causation in the breakdown of military equilibrium", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 35/1, March 1991.

World Resources Institute, **World Resources 1994/5**, Oxford University Press, Oxford & New York, 1994.

Herbert Wulf, "Arms production in the third world", **SIPRI Yearbook 1985**, OUP, Oxford 1985.

Herbert Wulf (ed.), **Arms Industry Limited**, SIPRI/OUP, New York 1993.

Adam Yarmolinsky, **The Military Establishment and its impact on American Society**, Harper & Row, New York & London 1971.

Eduard Ziegenhagen & Kleomenis S. Koutsoukis, **Political Conflict in Southern Europe** (Regulation, regression and morphogenesis), Praeger, New York & London 1992.

Eckhart Zimmermann, **Political Violence, Crises and Revolution**, Schenkman, Cambridge Mass. 1983.

Aristide Zolberg, "Military rule and political development in Tropical Africa", στο J. van Doorn (ed.), **Military Profession and Military Regimes**, Mouton, The Hague & Paris 1969.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
β	συντελεστής β
B	συντελεστής B
ΔΑΑ	Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης (HDI)
ΔΙΑΔ	Δείκτης Ισοδυνάμου Αγοραστικής Δύναμης (PPP)
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF)
Ε.Δ.	Ενοπλες Δυνάμεις
ΕΣΣΔ	Ενωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
Κ.Δ.	Κοινωνικές Δαπάνες
κ.κ.	κατά κεφαλήν
Κ.Α.Δ.	Κεντρική Αφρικανική Δημοκρατία
Λ.Α.Χ.	Λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες (LDCs)
ΝΔΟΤ	Νέα Διεθνής Οικονομική Τάξη (NIEO)
ΟΑ	Οικονομική Ανάπτυξη
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (UN)
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας & Αναπτύξεως (OECD)
ΟΠΕΚ	Οργανισμός Πετρελαιοεξαγωγών Κρατών
Π	Παιδεία
POM	Ρυθμός Οικονομικής Μεγένθυσης
ΣΒΣ	Στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα
ΣΔ	Στρατιωτικές Δαπάνες
Υ	Υγεία
χλτ.	χιλιοτόνοι
F	λόγος F
HDI	Human Development Indicator (ΔΑΑ)
IBRD	International Bank for Reconstruction & Development (Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκρότησης & Ανάπτυξης - Παγκόσμια Τράπεζα)

- IISS** International Institute of Strategic Studies (Διεθνές Ινστιτούτο Στρατηγικών Μελετών Λονδίνου)
- IMF** International Monetary Fund (ΔΝΤ)
- LDCs** Less Developed Countries (Λ.Α.Χ.)
- NATO** North-Atlantic Treaty Organization (Οργανισμός Βορειο-Ατλαντικού Συμφώνου)
- NIEO** New International Economic Order (ΝΔΟΤ)
- OLS** Ordinary Least Squares (μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων)
- PPP** Purchasing-Power Parity (ΔΙΑΔ)
- PRIO** International Peace Research Institute Oslo (Διεθνές Ινστιτούτο Ερευνών για την Ειρήνη του Οσλο, Νορβηγία)
- R** συντελεστής προσδιορισμού R
- S.E.** Standard Error (τυπικό σφάλμα)
- SIPRI** Stockholm International Peace Research Institute (Διεθνές Ινστιτούτο Ερευνών για την Ειρήνη της Στοκχόλμης, Σουηδία)
- UNDP** United Nations Development Programme (Πρόγραμμα του ΟΗΕ για την Ανάπτυξη)
- UNESCO** United Nations Educational, Scientific & Cultural Organization (Οργανισμός του ΟΗΕ για την Παιδεία, την Επιστήμη & τον Πολιτισμό)
- UNFPA** United Nations Population Fund (Ταμείο του ΟΗΕ για τον Πληθυσμό)
- UNIDIR** United Nations Institute on Disarmament Research (Διεθνές Ινστιτούτο Ερευνας για τον Αφοπλισμό του ΟΗΕ)
- UNRISD** United Nations Research Institute on Social Development (Διεθνές Ερευνητικό Ινστιτούτο του ΟΗΕ για την Κοινωνική Ανάπτυξη)
- UNU** United Nations University (Πανεπιστήμιο των Ηνωμένων Εθνών)
- US ACDA** United States Arms Control & Disarmament Agency (Υπηρεσία των ΗΠΑ για τον Ελεγχό των Εξοπλισμών & τον Αφοπλισμό)
- WTO** Warsaw Treaty Organization (Οργανισμός του Συμφώνου της Βαρσοβίας)